

Žarko Lazarević

DELO IN ZEMLJA

47 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Male študije
kmečkega sveta

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2022

INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

47 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Žarko Lazarević

DELO IN ZEMLJA

**Male študije
kmečkega sveta**

ZALOŽBA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Odgovorna urednica: dr. Mojca Šorn

Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino

Zanj: dr. Andrej Pančur

ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 47
ISSN 2350-5664

Žarko Lazarevič
DELO IN ZEMLJA
Male študije kmečkega sveta

Recenzenta: dr. Aleksander Lorenčič
dr. Željko Oset

Jezikovni pregled: dr. Andreja Jezernik

Lektura angleškega

povzetka: Studio S.U.R.

Oblikovanje: Barbara Bogataj Kokalj
Maša Bogataj

Slikovno gradivo Zgoraj: *Ilustracija*, 1931, št. 5, str. 148

na ovitku: Spodaj: *Ilustracija*, 1929, št. 3, str. 76

Tisk : Medium d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Izid knjige je Javna agencija za raziskovalno dejavnost
finančno podprla: Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"18/19"

338.43(497.4)"18/19"

316.343:63-051(497.4)"18/19"

LAZAREVIČ, Žarko

Delo in zemlja : male študije kmečkega sveta / Žarko Lazarevič. -
Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2022. - (Zbirka Razpoznavanja =
Recognitiones, ISSN 2350-5664 ; 47)

ISBN 978-961-7104-16-5

COBISS.SI-ID 116332803

VSEBINA

9 ZNOVA NA IZHODIŠČU

15 PRVI DEL

18 Vsak nosi svoj križ

48 Dolg naš vsakdanji

67 Breme sobivanja

83 Vojno gospodarstvo

96 Novo štetje

125 DRUGI DEL

128 Nevednosti odpomore se z učenjem

143 Ajdovi žganci ali polenta

171 Dodana vrednost

193 Kakovost in odstopanja

215 POVZETEK

225 SUMMARY

233 VIRI IN LITERATURA

249 IMENSKO KAZALO

254 O AVTORJU

*Zemlja bo ostala vedno enaka.
Zemlja vse poplača.
Le ljubiti in služiti ji je potrebno.*

*In zemlja ne zahteva drugega!
Samo to zahteva, da se vanjo zagrižeš.
Čimbolj strastno, tem bolj se bohoti njena
klijoča, zoreča in radodarna ljubezen.*

Stanko Kociper (Goričanec)

ZNOVA NA IZHODIŠČU

Vsaka knjiga nosi pečat svoje dobe. Tako je tudi s to knjigo. Posvečena je posameznim vidikom zgodovine kmetijstva in kmečkega sveta. Nastajala je kar nekaj let. Ne kontinuirano, temveč sporadično, kakor so narekovali delo v različnih domačih in mednarodnih projektih in udeležbe na konferencah. Z zgodovino kmetijstva in kmetov, z agrarno zgodovino, kot se je takrat reklo, sem se začel ukvarjati že pred desetletji. To je bila tema moje disertacije. Naneslo je tako, da so drugi kolegi ob prihodu na Inštitut za novejšo zgodovino imeli interes na drugih področjih raziskovanja. Raziskovati kmetijsko in kmečko problematiko je pomenilo spoznavati življenjske in gospodarske razmere večinskega dela prebivalstva Slovenije. In to s plati, ki ji drugi niso hoteli posvečati veliko pozornosti. Tema je bila povsem prezrta, deloma raziskovana zgolj s politične plati. Težko je reči, da so bile gospodarske in socialne razmere kmečkih množic predmet zgodovinarskih razprav. Mene je tema takoj pritegnila. Čaru kmečkega sveta se nisem mogel upreti. Odločitev se mi je kasneje v življenju zelo obrestovala. Tema doktorske disertacije so bili kmečki dolgovi. Na videz suhoparna, za večino celo dolgočasna tema, vendar v svojem bistvu izvrstno izhodišče za vstop v svet »velike« gospodarske zgodovine.

Dolgovi so bili samo stičišče, kjer so se prepletale in prekrivale različne teme. S poglobljanjem v kmečko zadolževanje so se mi odpirali novi kontinenti gospodarske preteklosti z vsemi socialnimi posledicami, dežela za deželo, vas za vasjo. Z vsako natisnjeno stranjo ali arhivskim dokumentom so se pred mano risali vzporedni ali prepletajoči se svetovi logike kmečkega gospodarstva in praks gospodarjenja, ki je bila hkrati netržna in tržna; socialnih stisk podeželskega prebivalstva; kriznih razmer; družbenih, spolnih in premoženjskih razlik; socialnih odnosov na vasi, revščine in bogastva, trdega boja za kruh, solidarnosti in sebičnosti; plesa statističnih števil; izobraževanja, socialne in ekonomske modernizacije, kar je porajalo mnoge generacijske konflikte; združništva kot prakse in ideologije; bančništva, ki je še kako vplivalo na razvoj kmetijstva; relativnih cenovnih

razmerij med kmetijskimi pridelki in industrijskimi izdelki, ki so dolgoročno določala položaj vsake kmetije; kmetijske in splošne gospodarske politike; ne nazadnje prodiranja kapitalizma nasploh v družbeno in gospodarsko življenje. Ne da bi naštel vse, lahko mirno rečem, da je šlo pri dolgovih za male, vesele in tragične zgodbe posameznih kmetov v procesu družbene in ekonomske regulacije v okviru različnih konceptualnih in ideoloških predpostavk v dolgem obdobju. Disertacija se je začela s časom po zemljiški odvezi, zaključila pa v komunistični ureditvi nekaj let po drugi svetovni vojni. Zasnovana je bila problemsko, zasledovala je življenjsko dobo procesa prek običajnih političnih in kronoloških ločnic. Povezala je različne historične duhovne prostore, kar mi je kasneje omogočilo tudi razmišljanje in pisanje o dolgoročnih trendih gospodarskega in socialnega razvoja. Krog kmečke problematike se je zaključil, ko sem kasneje »odkril«¹ še literarno zvrst kmečkega romana¹ in spoznal izjemno moč pisateljske imaginacije kmečkega sveta. Imaginacije, ki ponuja izvrsten vpogled v mikrokozmos razmerij na vasi in plastično predstavlja »kmečko dušo«.

V naslednjih desetletjih sem sledil temam in poglobljal raziskave, ki so se kot stranski rokav ponujale že z disertacijo. Najprej v domačem okolju, potem v mednarodnem prostoru. Mednarodna skupnost zgodovinarjev mi je ponudila možnost preseganja omejitev majhnega prostora v tematskih, metodoloških in konceptualnih razsežnostih zgodovinske vede. Krog sogovornic in sogovornikov je bil iz leta v leto širši. V sodelovanju s kolegi prek evropskega združenja za zgodovino podjetij in podjetništva (European Business History Association), združenja za bančno zgodovino (European Association for Banking and Financial History), združenja za monetarno zgodovino (Southeast European Monetary History Network) ali prek svetovnih kongresov gospodarske zgodovine (World Economic History Congress) so me vrsto let zaposlovale druge teme. Od industrializacije, bančništva, zadružništva, vloge države in regulacije,

1 Hladnik, Slovenska kmečka povest.

dolgoročnih strukturnih sprememb in merjenja poslovne uspešnosti podjetij do razvoja ekonomske zgodovine kot discipline. Pa še marsikaj drugega bi se našlo.

S temi temami sem se neizogibno odmikal od kmečke in kmetijske problematike. Do pred nekaj leti, ko me je Aleksander Panjek povabil v projekt o integrirani kmečki ekonomiji. Panjekovo vabilo me je zelo razveselilo, saj mi je ponudilo priložnost sodelovanja v prenovljenih konceptih zgodovine kmetijstva, zemlje/naravnega okolja in kmetov kot podjetniškega stanu. Vabilo je sovpadlo z vabili z univerze Sibiu in iz praškega muzeja kmetijstva (Národní zemědělské muzeum). Začel sem se udeleževati njihovih konferenc in s kolegi razpravljati o različnih vidikih zgodovine kmetijstva, kmetov in sedaj tudi zgodovine podeželja. Veriga znancev se je daljšala, kmalu sem bil udeleženec letnih zasedanj ameriškega združenja za agrarno zgodovino (Agricultural History Society) in dvoletnih konferenc evropskega združenja za ruralno zgodovino (European Rural History Organisation). Temu so se pridruževale tudi druge, občasne konference. Zdelo se mi je, kot da odkrivam pozabljeno, prvo ljubezen. Prva ljubezen pa, kot pravijo, nikoli ne ovane. Hkrati sem odkrival, kako se je preučevanje kmetov, kmetijstva in podeželja posodobilo. Kako se je proučevanje kmetijstva navezalo na naravno okolje, kjer je kmetijstvo vmesni člen življenjske interakcije med podeželsko/kmečko družbo in okoljem. Kako je kmet naravi gospodar in hlapec, kakor so zapisali v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* ob koncu 19. stoletja. Tematsko, vendar z mnogo več izkušnjami in drugačnim konceptualnim izhodiščem, sem se vrnil k svojim mladostnim raziskovalnim začetkom. Povratek je bil vznemirljiv.

Na konferencah sem predstavljal rezultate svojega dela. Praviloma so bili rezultati manjših konferenc objavljeni, redko nastopi na panelih velikih konferenc. So pa poglobljali sodelovanje s kolegi iz različnih dežel in prispevali k širitvi raziskovalnih in metodoloških obzorij. Čeprav se mi je ob pripravah na konferenčne nastope zdelo, da je bilo moje delo razdrobljeno, pa se je

izkazalo drugače. Danes, s časovne distance se kaže, da sem ves čas sledil posameznim fenomenom in tegobam podeželskega prebivalstva. Tistim procesom, ki sta jih prinašali gospodarska in socialna modernizacija – procesom nenehnega prilagajanja kmetijstva kot dejavnosti in kmetov kot socialnega sloja spremenjajočemu se okolju. Sprememb pa ni bilo malo, dinamika je z desetletji dobivala pospešek, preizkušnje so bile vedno zahtevnejše.

V tej knjigi v dveh delih zasledujem dve ravni procesov. V prvem delu širšo sliko razmer v kmetijstvu, v drugem delu posamezne epizode iz zgodovine kmetijstva. V prvem delu makrozgodovinske procese, v drugem delu pa posamezne panoge. V prvem delu odpiram vprašanja dolgoročnega ekonomskega položaja kmetov in kmetijstva, donosnosti kmetij in kmečkega dela, percepcije in razumevanja zadolževanja, socialnih in ekonomskih konfliktov na podeželju, preizkušenj kmečkega racionalizma v vojnih razmerah. V drugem delu prikažem momente prestrukturiranja v kmečki strukturi na primeru pridelave koruze, mlekarske industrije in vinogradništva ob upoštevanju naraščanja formalne in neformalne izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva.

Vsako poglavje je samo zase drobna epizoda iz življenja podeželskega prebivalstva. Vsa skupaj pa kot drobni stranski pritoki ilustrirajo tok zgodovine, ki je v kmečkem vsakdanu potekal počasi. Čeprav se je zdelo, da gre s stališča enega življenja za skoraj stabilne kategorije, pa je dolgoročno nastal veletok sprememb. Spreminjalo se je vse, način življenja, življenjska načela in prakse, načini gospodarjenja, naravno in družbeno okolje. Vsa poglavja skupaj torej kažejo kompleksnost razmer na podeželju in prikazujejo delčke iz življenja in gospodarjenja večine prebivalstva še globoko v 20. stoletju.

Knjige ne bi bilo, če ne bi moje delo potekalo v stimulativnem okolju, doma in v tujini. Inštitut za novejšo zgodovino, kjer sem zaposlen že vrsto let, je prostor intelektualnih izzivov, izmenjave kritičnih mnenj in izkušenj, predvsem pa okolje

odkritega dialoga, kolegialnega, tudi prijateljskega vzdušja. Sodelovanje v različnih mednarodnih krajših ali daljših, bolj ali manj formaliziranih projektih, razprave na konferencah, druženja ob robu konferenc in kasnejša dopisovanja s kolegi v tujini so mi bili spodbuda, da sem jasneje in natančneje oblikoval svoje misli. Razumeti so jih morali tudi tisti, ki slovenskega historičnega konteksta sploh niso poznali ali pa so bili z njim slabo seznanjeni. Nasprotno pa sem med domačimi kolegi imel drugo nalogo. Potruditi sem se moral, da so bile moje teze prepričljivo umeščene v gospodarskozgodovinski tok slovenske historične izkušnje. Oboje je bil dopolnjujoč izziv.

Zahvalo dolgujem prvim bralcem knjige. Kolegicam in kolegom, ki so sprejeli nalogo presoje mojega dela. Hvaležen sem jim, da so si v dobi nenehnega hitenja vzeli čas zame in ovrednotili moje delo. Velika zahvala gre dr. Janji Sedlaček, ki je prva z velikem potrpljenjem in poglobljeno natančnostjo brala rokopis, posredovala pripombe in predloge za izboljšanje besedila in argumentacije. Tudi delila prve vtise, kar mi je veliko pomenilo, saj za prvi vtis ni druge priložnosti. Prav tako gre zahvala recenzentoma, dr. Aleksandru Lorenčiču in dr. Željku Osetu. Ob koncu, a ne nazadnje, iskrena hvala tudi urednici založniške dejavnosti na Inštitutu za novejšo zgodovino, dr. Mojci Šorn, ki je z veliko dobre volje poskrbela, da je knjiga izšla.

Žarko Lazarević

V Spodnjem Kašlju, kovidnega februarja 2022

PRVI DEL

In kakšen je ta (kmečki) stan v resnici? Po mnogih krajih niti približno tak, kakršnega bi si želeli. Pridela malo, in še ti pridelki so mnogokrat slabi ter nimajo cene; davki pa vedno rastejo. Od tod prihaja, da kmetovalec nima kje denarja jemati in da vedno toži o slabih časih. Saj se pa tudi res nahaja v veliki bedi. V skrajnji sili zateče se v gozd, če ga ima, in tudi njega opustoši, ali pa išče denarja na posodo, in tako čedalje bolj leze v dolgove, iz katerih se ne more več izkopati. Veliko zlo kmetovalcu je nevednost, neznanje mnogih dohodkov v kmetijstvu, katerih, ako so rabni, ne zna se okoristiti, ako pa so slabi, ne ve jih odstraniti.

Kmetijske in rokodelske novice, 29. januar 1890

VSAK NOSI SVOJ KRIŽ

V zadnjih desetletjih 19. stoletja je slovenski prostor zajela hitrejša ekonomska modernizacija kmetijstva in socialna modernizacija kmečkega prebivalstva. V tem dolgoročnem procesu se je kmeticam in kmetom stalno zastavljalo temeljno vprašanje, kako financirati modernizacijo. Za vlaganja v tehnologijo in spreminjanje življenjskih slogov po vzoru meščanstva in s tem povezane rastoče stroške na podeželju je bilo treba imeti sredstva. Obstoječi dohodki niso zadostovali. Kmetje so bili prisiljeni povečati ekonomijo obsega, donos na vložena sredstva in delo. Le tako so lahko sledili rasti življenjskih stroškov in delno intenzivirali proizvodnjo.

Integriranje različnih tipov dohodkov oziroma diverzifikacija dohodkov je bila v tem procesu izjemno pomembna. Zanašanje zgolj na rast donosa zemlje je bila predolga pot, pa tudi zemlja kot dobrina je bila omejena, o čemer priča razdrobljena posestna struktura. Takrat nastopijo različne strategije in prakse maksimiranja dohodka oziroma večanja ekonomije obsega, ko kmetje razvijajo tudi storitvene dejavnosti in proizvodnjo določenih artiklov izven ozkega pojmovanja kmetijskih panog. To pa zato, da bi si poleg golega preživetja, ki so ga nudile kmetije, zagotovili dodatna sredstva za dvig življenjske ravni, tudi za investicije ali izkoriščanje obstoječih poslovnih priložnosti.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1925, št. 36, str. 123

Motivi so bili različni, tako v pojavnih oblikah kot v različnih časovnih prerezihi. Te strategije in prakse združujemo v pojmu integrirana kmečka ekonomija, s katerim označujemo združevanje agrarnih in neagrarnih dejavnosti v okviru kmečke ekonomije moderne dobe kot zavesten proces širjenja ekonomskih potencialov kmetije in kmečkega dela.² V moderni dobi, v dobi aktivne gospodarske politike, postane načelo integracije različnih tipov dohodkov eno temeljnih orodij dolgoročnega poslovnega prilagajanja kmečkih gospodarstev spreminjajočemu se okolju.

² Panjek, Larsson in Mocarelli, ur., *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective*.

Strukture

V obdobju med obema vojnama je bila Slovenija pretežno agrarna družba, polovico nacionalnega dohodka je še vedno prispevalo kmetijstvo. Na dohodek od kmetijstva je bilo vezano približno 60 odstotkov prebivalstva.³ Kmetje kot ekonomska in socialna skupina so bili zelo pomembni za družbeno stabilnost. Kmetijstvo je imelo veliko težav pri intenziviranju proizvodnje. Ovire so bile številne. Vendar so se sodobniki najbolj ukvarjali z razdrobljeno posestno strukturo in geografskimi značilnostmi okolja. K temu so pridruževali še agrarno prenaseljenost kot količnik med številom prebivalstva in razpoložljivim dohodkom. Našteti dejavniki so določali ekonomske in socialne razmere na podeželju.

Leta 1931 je Alojzij Jamnik izdal knjigo z naslovom *Vzroki našega siromaštva*, s katero je želel odgovoriti na temeljno vprašanje o razlogih za krizne razmere na podeželju. Velika gospodarska kriza, ki jo je v tem času čutil že vsak prebivalec, ni bila razlog njegovega razmišljanja. Knjigo je pisal že prej, le njen izid je sovpadel s krizo. Probleme je obravnaval dolgoročno in poudarjal strukturne slabosti kmetijstva kot temeljni vzrok revščine na podeželju. Med slabosti je štel razdrobljeno kmečko posest, nizko produktivnost in s tem nizek donos kmečkega dela. Združeno so se ti pojavi izrazili v agrarni prenaseljenosti. Opozarjal je tudi na pomanjkljivo izobraženost kmetov. Jamnik s temi trditvami ni bil izjema. Pravzaprav je le ponovil tisto, o čemer je v javnosti že obstajal konsenz. Izstopal pa je s poudarjanjem podjetništva. Podjetniško načelo naj bi postalo temelj kmečke ekonomije. Ni trdil, da kmetje niso podjetni, temveč da bi morali to lastnost še veliko bolj poudariti. V njegovem konceptu bi morali kmetje izrabiti vse možne vire dohodkov ne glede na njihov izvor, iz kmetijskega ali nekmetijskega dela dejavnosti.

Jamnikove analize so kazale, da je mogoče posplošeno razlikovati dve vrsti kmetij glede na načelo poslovanja. Tako je ločil

3 Erjavec, *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*, str. 12.

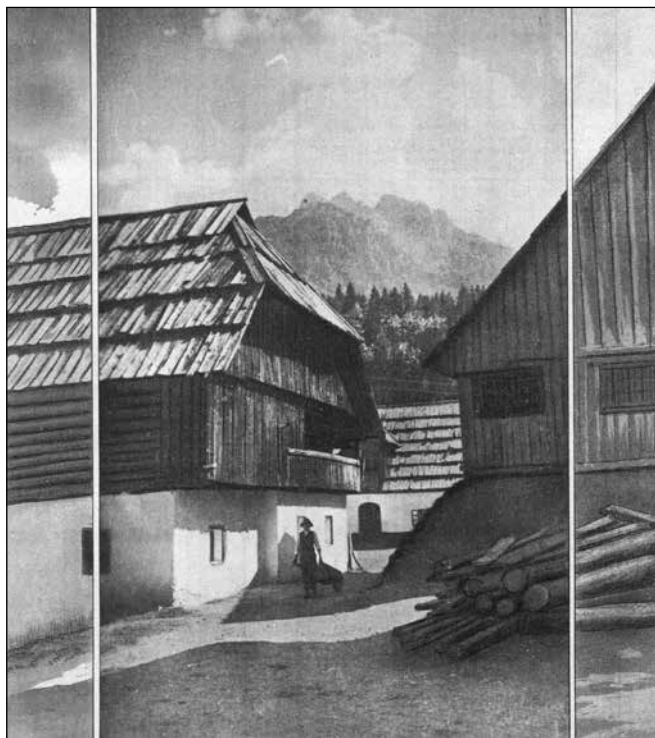

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1925, št. 18, str. 66

»samooskrbne« kmetije in kmetije, ki so bile vključene v »denarno gospodarstvo«. Namen malih, »samooskrbnih« kmetij je bil po Jamniku zagotoviti osnovno preživetje družinskih članov, ki so bili edina delovna sila. Člani so bili fizično močno, tudi prekomerno obremenjeni. Vstopanje na trg je bilo sporadično, le toliko, kolikor je bilo potrebno za zadovoljitev nujnih potreb po denarju.⁴ Za kaj več niti ni bilo možnosti, saj je šlo za majhne, celo zelo drobne kmetije, ki so prevladovale v tedanji kmetijski posestni strukturi. Tržno usmerjena kmetijska proizvodnja na takih kmetijah je bila tako rekoč onemogočena, sredstev za investicije v rast produktivnosti ni bilo, pa tudi ekonomsko jih je bilo težko upravičiti. Gospodarji in njihove družine so bili ujeti v neke vrste začaranem krogu revščine, to je nizke produktivnosti, nizkih dohodkov, nizkega varčevanja in naložb, počasnega (ne)kopičenja kapitala.

Drugi tip kmetij po Jamniku je vključeval kmetije, ki so bile vključene v »denarno gospodarstvo«, to je prevladujoče ali vsaj deloma navezane na trg. V ta krog lahko uvrstimo srednje (več

⁴ Jamnik, *Vzroki našega siromaštva*, str. 10.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1926, št. 18, str. 137

kot deset hektarjev) velike in velike kmetije, ki pa so bile maloštevilne v prevladujoče razdrobljeni agrarni posestni strukturi. Te naj bi bile nosilec podjetniškega načina gospodarjenja. Jamnik je s svojim pogledom na ta tip kmetij merila zanje postavil zelo visoko. V to drugo skupino je tako uvrščal redke kmečke obrate, saj

»taka kmetija zahteva od gospodarja znatno povečano mero splošne in strokovne izobrazbe, sposobnosti, zmožnosti delitve dela, racionalizacije, posesti denarja, špekulacijskega duha, podjetnosti, zmožnosti sestavljanja razmeroma kompliciranih gospodarskih načrtov za čim intenzivnejšo izrabo vseh proizvodjalnih možnosti in sredstev, poznavanje tržne konjunktуре,

razumevanje in zmožnosti za pridelovanje kakovostno visoko vrednih, lahko in dobro vnovčljivih dobrin«. ⁵

Za celovitost vtisa je treba Jamnikove nazore soočiti s stališči Albina Ogrisa. Ta je v eni od recenzij del Filipa Uratnika opozoril na pomembno lastnost kmečkega gospodarjenja, ki jo je treba imeti pred očimi, ko ga ocenjujemo s stališča podjetniškega oziroma rentabilnostnega načela. Ogris je zapisal, da je

»rentabilnost in delovne donose kmetijskega gospodarstva kaj težko primerjati z delovnimi donosi v drugih poklicih. Kajti kmetijsko gospodarstvo je po prevesni večini naturalno-gospodarska samooskrba, obrt pa je včlenjena celotno v tržni menjalni mehanizem. In če bi tudi imenovane osnovne razlike ne bi bilo, je še zmeraj vprašanje, ali je mogoče statistično ugotoviti pravi donos, ko kmečko gospodarstvo ni enostavno, marveč je prav za prav združitev več vrst produkcij, ki se v njih sirovine, polizdelki in končni izdelki med seboj brez denarnega računa izmenjavajo. Smisel kmečkega gospodarjenja je drugačen, pretežna večina kmetov svoje kmetije ne smatra za ,obrat', marveč kot jamstvo in zanesljivo podlago delovne priložnosti, in podobno preudarja tudi kmetijski delavec. Kmet ne izračunava donosov, marveč gleda bolj na to, da ostane na gruntu samosvoj gospodar; zategadelj se zadovolji tudi z ,rentabiliteto', ki bi ob nji morala propasti vsaka obrt in industrija ter kljubuje dlje časa tudi največji revii, ki bi je drugi poklici ne hoteli prenašati.« ⁶

Ogris je poudarjal dvojno naravo kmetijskega obrata, v katerem se prepletata tržna in netržna narava gospodarjenja. Kot njegovi sodobniki je želel uravnotežen pristop pri ocenjevanju stanja in iskanju smeri prestrukturiranja kmečke proizvodnje. Kljub temu, da je Jamnik navajal dva posplošena in tudi idealizirana tipa kmetij, dve skrajnosti, pa njegova analiza vendarle opozarja na globino ekonomskih zadreg kmetijstva in socialnih stisk kmečkega prebivalstva. Na podeželju je močno prevladoval prvi tip kmetij. Donos na teh kmetijah je bil zelo nizek.

5 Prav tam, str. 12.

6 Ogris, Uratnik Filip, str. 484–486.

Za potrebe socialne, tudi ekonomske modernizacije dohodki iz kmetijstva sploh niso zadostovali. Nove dohodke so kmetje lahko zagotovili samo izven kmetijskih dejavnosti. Vse to se je na podeželju uresničevalo spontano, samodejno in počasi.

Splošno sprejeto je bilo, da kmečka ekonomija vključuje kombinacijo različnih komplementarnih znanj in izkušenj. S tem tudi izhodišč za ekonomske pobude kmečkega prebivalstva v različnih smereh, če so le bile na voljo priložnosti oziroma če je bilo prisotno povpraševanje v širšem ekonomskem prostoru. Kot vsaka dejavnost tudi kmetijstvo ni enostranska dejavnost. Kmetije in vaški svet, kot občestvo, so mikrokozmos prepleta različnih ekonomskih, medpanožnih razmerij, ne le socialnih relacij, različnih pogledov in nasprotujočih si gmotnih aspiracij (iz nuje ali želje po posedovanju) in socialnih interesov.⁷ Politike diverzifikacije kmečkih dohodkov so kmete kot skupnost in kot posameznike dodatno vpenjale v svet kapitalistične ekonomije, omogočale mišljenje sveta prek kmečke socialne samozadostnosti in odpirale prostor socialne modernizacije. Socialna modernizacija je bila eno od temeljnih gibal ekonomske modernizacije in diverzifikacije dohodkov.

Kmečkemu prebivalstvu je bilo samoumevno vstopati na različna področja ekonomskih dejavnosti, ne nujno kontinuirano, a vzporedno s kmetijskimi dejavnostmi. Kmetije so bile torej večpanožni ekonomski prostor, kjer je nuja ali pričakovana korist narekovala izbiro panoge ekonomskega udejstvovanja poleg kmetijstva. V takem konceptu kmečkega gospodarjenja so se kmetje pragmatično oprijemali različnih dejavnosti, da bi povečali in razpršili svoje dohodke, pri čemer niso bili pripravljeni samo delati in se učiti, temveč posegati tudi v organizacijo prodaje. Prisotna je bila tudi dinamika spremenljivosti. V daljši časovni perspektivi so posamezne dejavnosti kmečkega prebivalstva izven kmetijstva vzniknile ali poniknile v odvisnosti od družbenega in ekonomskega konteksta širšega okolja, predvsem tržnih možnosti.

7 Lazarevič, Slovenski kmečki svet med fikcijo in gospodarsko zgodovino, str. 46–62.

Posestna struktura

Med obema vojnama je bila razdrobljena zemljiška struktura temeljno dejstvo, ki je določalo rezultate kmečkega dela, strukturo kmečke ekonomije in življenjsko raven na podeželju. Na celotni površini Dravske banovine je bila polovica zemljišč namenjena kmetijstvu (njive, vrtovi, travniki, pašniki, vinogradi), 45 odstotkov površine je predstavljal gozd, 5 odstotkov je bilo za obdelovanje neprimerne zemlje.⁸

Tabela 1: Posestna struktura v Sloveniji leta 1931

Velikost kmetij v hektarjih	Delež v odstotkih	Delež zemlje v odstotkih
do 0,5	11,8	0,4
0,5–1	8,5	0,8
1–2	12,7	2,3
2–5	24,4	9,8
5–10	18,7	16,2
10–20	15,8	26,9
20–50	7,0	24,0
več kot 50	1,1	19,6

Vir: Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 287

Posestna struktura priča o velikem nesorazmerju pri porazdelitvi zemlje. Na eni strani je bila množica kmetov, ki je imela le malo zemlje. Na drugi strani je sorazmerno majhno število kmetov imelo v lasti obsežne zemljiške komplekse. Tu velja opozorilo, da ne moremo govoriti o veleposestvih, ki bi imela veliko obdelovalne zemlje. Praviloma so velike kmetije obsegale velike površine gozda. V teh primerih je bila ekonomizacija potencialov gozda osrednja dejavnost. Popis kmetij iz leta 1931 je pokazal, da je bila tretjina kmetij manjših od dveh hektarjev, četrtnina kmetij je imela do pet hektarjev zemljišč. Velik problem za smotrno obdelovanje

⁸ Spominski zbornik Slovenije, str. 327.

polj je bila tudi parcelna porazdelitev. Večina kmetov ni imela zemlje v enem kosu, temveč je bila ta razdeljena na manjše parcele na različnih lokacijah. Pri popisu so našli kar 1.882.245 zemljiških parcel. Znatno več, kot je bilo prebivalcev.⁹ Enake razmere so bile tudi pri lastništvu gozda. Pred drugo svetovno vojno je bil gozd v Dravski banovini razdeljen med 140.000 lastnikov, ki so imeli skupno 680.922 hektarjev gozdnih površin. Gozdnih posesti z velikostjo prek 50 hektarjev je bilo malo, komaj 0,5 odstotka, raztezale so se na 30 odstotkih vse gozdne površine. Večina gozda je bila v lasti kmetov, ki so imeli manj kot pet hektarjev gozda,¹⁰ v povprečju komaj 3,8 hektara.¹¹ Vse to je predstavljalo izziv za snovalce kmetijske politike in tudi kmete. Ni presenečenje, da so ugotavljali, da je bila donosnost na majhnih kmetijah najnižja in da so bili kmečki gozdovi tudi najslabše upravljani, kratkoročni donos je bil osrednji cilj gospodarjenja.

Na ravni javnega mnenja sta bila zemlja in gozd nujni sestavini preživetja na podeželju. Vseskozi so bile prisotne težnje po politični intervenciji, ki bi uravnotežila posestno strukturo. Ta naj bi predvsem majhnim in zelo majhnim kmetijam zagotovila zadosten obseg zemlje in gozda. Prevladoval je ideal kmetije, velike okoli pet hektarjev, ki naj bi s proizvodnimi potenciali zagotavljala preživetje kmečke družine. Zaradi političnega pritiska so po prvi svetovni vojni začeli agrarno reformo, ki je bila daleč od tega, da bi upravičila pričakovanja javnosti in politike.

Zemlja je božja in vaša

Začelo se je z vnesenimi besedami: »Zemlja je božja in vaša!« S tem sporočilom je regent Aleksander v poslanici ob začetku leta 1919 nagovoril kmete, ko je govoril o ukrepih nove države.¹² In eden od konstitutivnih elementov nove države je

9 Mohorič, *Dokumentacija o gospodarskih in socialnih razmerah*, str. 112.

10 Šivic, *Razvoj gozdarstva in lova v Sloveniji*, str. 344.

11 Cimperšek, *Lastništvo gozdov v zgodovinski perspektivi*, str. 147.

12 *Slovenec*, 24. 1. 1919, Razdelitev zemlje.

bila nedvomno agrarna reforma. V deželi, kjer je bila za večinski del prebivalstva zemlja temeljni vir preživetja, je bil občutek prikrajšanosti, celo krivice, zaradi obstoječe posestne strukture splošen. Ob koncu prve svetovne vojne ni bilo malo primerov, ko so kmetje kar sami posegli po zemlji, ki naj bi bila veleposestniška. Da bi politično pomirili pritisk in regulirali zemljiške odnose, je bila agrarna reforma še kako potrebna. Šlo je za poseg v lastninske pravice, v čemer se vidi prelomnost dobe, saj je oblast sicer deklarirano varovala pravice in zagotavljala kontinuiteto pravnih in gospodarskih razmerij. Miloš Štibler je tedaj v *Slovenskem narodu* zapisal, da je imela država ne samo pravico, temveč tudi dolžnost, da poseže v zemljiška razmerja, saj je tako preprečila socialistično revolucijo.¹³ Agrarna reforma je bila sprejeta z zadovoljstvom. Časnik *Slovenec* je interpretiral:

»Pravična razdelitev zemlje je bila od nekdanj najtežavnejša, a tudi najbolj dalekosežna naloga za ureditev družabnih razmer. Zgodovina vseh dob nam pripoveduje o poskusih urediti zemljiško vprašanje v korist širokih plasti prebivalstva. Sedaj stojimo pred novo ureditvijo zemlje v naših krajih. Ta sicer ne bo splošna, temveč se nanaša le na veleposestva, ki so obstajala že iz stare dobe, se povečala tekom zadnjega pol stoletja ali se pa pridobila v poželjivem vrstincu svetovne vojske. Majhna in srednja posestva ostanejo glasom ravnokar proglašanih načel v naši državi nedotaknjena.«¹⁴

Zadnji poudarek je bil nujen, saj so se širile različne govorice o obsegu razlastitev.

Agrarna reforma je bila eden prvih ukrepov po prevratu leta 1918, ki je posegal v obstoječo lastniško strukturo. Napovedalo jo je že »Narodno viječe« v novembru 1918. Z zakonom iz februarja 1919 so določili, da se »proti pravični odškodnini« razlastijo vse veleposesti v državi. Razlaščeno zemljo naj bi dodelili podeželskemu prebivalstvu brez zemlje in kmetom, ki je niso imeli dovolj. Vsak naj bi je dobil toliko, kolikor bi je zmožgel obdelati s svojo družino. Glede gozdov so določili, da se

¹³ Štibler, Agrarna reforma.

¹⁴ *Slovenec*, 24. 1. 1919, Razdelitev zemlje.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1925, št. 6, str. 23

podržavijo vsi večji gozdni kompleksi, kmetom pa so priznali pravice: do paše, drv za kurjavo in do potrebne količine stavbnega lesa.¹⁵ Mnenjski voditelji so določali pričakovanja, da bodo prednost pri dodeljevanju zemlje imeli vojni invalidi ali vdove vojakov, ki so imele dovolj otrok in volje za obdelovanje zemlje; za njimi tudi kmečki posli in delavci. V skupino upravičenih do zemlje so na Štajerskem vključevali tudi viničarje, ki so jih imeli za primer sramotno slabih gmotnih in življenjskih razmer. Že ob razglasu o agrarni reformi je bilo jasno, da v Sloveniji ne bo dovolj zemlje za delitev. Rešitev za to težavo so videli v t. i. »notranjem naseljevanju« oziroma kolonizaciji.¹⁶

Poleti 1919 so, hkrati s prepovedjo odtujitve in obremenitve, opredelili veleposest in določili, da se razlasti samo tista zemlja, ki je presegala maksimum. V Sloveniji je to pomenilo 75 hektarjev obdelovalne zemlje, skupno pa ne več kot 200 hektarjev; presežna površina naj bi se razlastila. Upravičenci razlašene zemlje ne bi dobili v trajno last, temveč v začasni zakup

15 Šapla, *Agrarna reforma*, str. 147–164. Janša, *Agrarna reforma v Sloveniji*, str. 173–189.

16 *Slovenec*, 16. 2. 1919, *Agrarne reforme*.

Vir: *Ilustracija*, 1931, št. 10, str. 328

do dokončne uskladitve zakonodaje. Določeni maksimum je v Sloveniji presegalo 208 veleposestev s skupno površino 200.000 hektarjev.¹⁷ Že pred izvedbo se je veliko govorilo o definiciji veleposesti v različnih geografskih predelih. To je bil razlog številnih skrbi na eni strani, na drugi pa upanja, da bo zemlje za delitev več, kot je bilo sprva pričakovano. Uniformne definicije ni moglo biti, ker so bili naravni pogoji za kmetovanje ali gozdarjenje preveč različni. Mediji so tako že vnaprej opozarjali na relativnost opredelitev, da bi stvarno predstavili problem in opozorili na morebitna razočaranja:

»Kaj je veleposestvo? Po splošnem naziranju meri majhno posestvo do 5 ha, srednje kmetško posestvo do 20 ha, veliko kmetško posestvo do 100 ha. Kar je več, je veleposestvo. Kajpada trdne meje, kje se neha veliko kmetško posestvo in začneja veleposestvo, ni mogoče natančno določiti. V hribovitih, nerodovitnih krajih

¹⁷ Šapla, *Agrarna reforma*, str. 147–164. Janša, *Agrarna reforma v Sloveniji*, str. 173–189.

še posestvo čez 100 ha ni veleposestvo, dočim žitno polje ali vinogradi v obsegu 100 ha pa zaslužijo označiti za veleposestva.«¹⁸

Površina za razlastitev predvidene obdelovalne zemlje je na koncu obsegala 30.142 hektarjev; dejansko pa so stare lastnike z odškodnino prikrajšali le za dobro polovico. Od skupne površine razlaščene zemlje so je dve tretjini vzeli desetim veleposestvom v Prekmurju, preostala tretjina pa se je nahajala v drugih delih Slovenije. Obdelovalno zemljo so razdelili 22.000 kmetom; ena kmečka družina je v povprečju dobila bornega 0,66 hektarja zemlje. Agrarna reforma v Sloveniji je praviloma zajela le tiste, ki niso prevzeli državljanstva nove države. Tudi to je bilo na neki način pričakovano glede na posestno in lastniško strukturo.¹⁹ Že od vsega začetka je bilo javnosti znano, da »usoda, ki bo zadela stara veleposestva, med Slovenci splošno ne bo prizadela državljanov naše narodnosti. Tukaj pridejo v poštev v prvi vrsti različni Attemsi, Thurni, Windischgrätzi, Auerspergi, Schönborni itd.«²⁰

Leta 1931 so z zakonom o likvidaciji agrarne reforme določili, da se v Sloveniji razlastijo tudi gozdovi, ki so sestavljali glavnino veleposesti. Za razlastitev so določili trinajst gozdnih posestev; lastniki so bili predvsem tuje narodnosti ali tuji državljani. Končno so razlastili le 23.693 hektarjev gozda. Agrarna reforma ni imela velikih gospodarskih učinkov, ker je bila predvsem politični ukrep.²¹ V Sloveniji so to več kot razumeli. Že imenovani Miloš Štibler je bil nedvoumen:

»V Jugoslaviji vprašanje agrarne reforme ne izvira iz posestnih razmer v Sloveniji, niti onih v stari Srbiji. Povod izhaja namreč iz razmer v Bosni in Hercegovini, nadalje v Macedoniji, v Hrvatski in Slavoniji ter v Vojvodini. V teh pokrajinah je najti še zemljiške razmere, kakoršne so vladale v Sloveniji pred stoletjem. Eden zemljo obdeluje, drugi pa vleče dobiček v najemninah in raznovrstnih dajatvah v denarju in naturalijah.«²²

18 *Slovenec*, 24. 1. 1919, Razdelitev zemlje.

19 Šapla, Agrarna reforma, str. 147–164. Janša, Agrarna reforma v Sloveniji, str. 173–189.

20 *Slovenec*, 24. 1. 1919, Razdelitev zemlje.

21 Šapla, Agrarna reforma, str. 147–164. Janša, Agrarna reforma v Sloveniji, str. 173–189.

22 Štibler, Agrarna reforma.

Dokler so imeli upanje, da bo Slovenija segla tudi na Primorsko, so v okviru agrarne reforme videli priložnost odpraviti kolonat na Goriškem. Štiblerjevo stvarno oceno so kasneje večkrat potrjevali tudi zgodovinarji, ko so zapisali, da je bila jugoslovanska agrarna reforma poleg političnih in socialnih poudarkov hkrati »obračun« z določenim delom agrarnih elit, fevdalnega (tudi tujerodnega) izvora (Slovenija, Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Kosovo). Agrarna reforma je odpravila »polfevdalne odnose« v Bosni in Hercegovini ter na Kosovu. Agrarna reforma je služila tudi »etnični bonifikaciji«, to je spremembi etnične strukture v primeru Vojvodine in Kosova, da bi povečali delež srbskega prebivalstva. Med ekonomskimi in socialnimi razlogi je prevladoval ideal kmetije, velike okoli pet hektarjev, ki naj bi s proizvodnimi potenciali zagotavljala preživetje kmečke družine. Reforma je zajela približno deset odstotkov vseh kmetijskih površin v državi, znotraj tega okoli dvajset odstotkov obdelovalnih površin. V reformo je bilo vključenih do 12.000 posestev.²³

Agrarna reforma tudi sicer ni imela pričakovanih učinkov. Stvarnosti in politične iluzije ni bilo mogoče uravnotežiti. Najprej zaradi dejstva, da je bilo veleposestev z velikimi kompleksi obdelovalne zemlje ali gozda zelo malo. Pa tudi geografsko so bile neenakomerno locirane. Kjer so bili gozdovi, je bilo obdelovalne zemlje malo – in obratno. Vpliv na posestno strukturo je bil komaj opazen oziroma ga sploh ni bilo. Podatek, da so posamezni kmetje dobili le malo obdelovalne zemlje in še to le v vzhodnih predelih Slovenije, je poveden. Za tiste, ki so imeli komaj kaj zemlje, je to gotovo bila velika pridobitev. A oddahnili so si lahko le toliko, da so lahko pridelali nekaj več hrane. Za kaj več kot za minimalno eksistenco to ni zadostovalo. Še vedno so morali skrbeti za dodatne vire dohodkov, da so lahko sledili zahtevam socialne modernizacije.

23 Lampe, *Yugoslavia as a History*, str. 150–152.

Prenaseljenost in donosnost

Akutni ekonomski in socialni problem na podeželju je bila agrarna prenaseljenost. Do druge svetovne vojne se je problem zaostroval, saj je rast prebivalstva prehitela rast produktivnosti v kmetijstvu, pa tudi možnosti zaposlitve izven kmetijstva so bile omejene, pot v tujino pa med obema vojnama otežena ali onemogočena.

Tabela 2: Agrarna prenaseljenost v Sloveniji v obdobju med vojnama

	1921	1931	1938
Kmečko prebivalstvo	639.000	690.000	722.000
Obdelovalna zemlja v ha	324.000	362.000	375.000
Živina	639.000	558.0000	544.0000
Število ljudi na ha obdelovalne zemlje	197	191	193

Vir: Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 322

Agrarna prenaseljenost je imela negativne učinke v kmetijstvu. Zniževanje števila živine in rast obdelovalnih površin sta bila povezana s potrebo po večji pridelavi hrane, da bi sledili rasti prebivalstva. Za kmetijstvo to ni bila optimalna pot, saj je bila živinoreja najdonosnejša panoga.²⁴ Obilje delovnih rok tudi ni spodbujalo intenziviranja proizvodnje. Rast produktivnosti kmetijstva je bila prepočasna.

Agrarna prenaseljenost kot relativni pojem je bila odvisna tudi od donosnosti kmečkega dela. Tu razpolagamo s podatki o povprečni donosnosti kmetij različnih velikostnih razredov. Podatki o donosnosti so preračunani na kmetijo s povprečno strukturo polj in gozda. Kažejo zelo neugodna razmerja. V izračunu niso upoštevani podatki o donosnosti iz živinoreje. Statistični podatki za govejo živino kažejo, da število goveje živine

²⁴ Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 337.

na kmetijah narašča skladno z velikostjo kmetij. Kmetije do pet hektarjev so imele v povprečju le dve glavi goveje živine. Nižje kategorije komaj eno glavo ali pa še te ne.²⁵

Tabela 3: Ocena povprečnega letnega donosa kmetij v tridesetih letih 20. stoletja (v dinarjih)

	Pod 2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–50 ha	Več kot 50 ha
Njive	1150	3700	7100	10.700	14.000	31.000
Travniki in pašniki	240	1430	2800	5300	11.000	41.500
Vinogradi	540	1246	1500	1850	2020	8000
Vrtovi in sadovnjaki	180	432	750	1020	1380	8000
Gozd	45	240	420	2080	5240	36.600
Skupaj	2155	7048	12.570	20.950	33.640	125.100

Vir: Uratnik, Poljedelsko delavstvo, str. 61

Donosnost kmetij je bila nizka. Razlike med posameznimi tipi kmetij so bile velike. Donos je začel naraščati šele pri kmetijah, ki so se bližale velikosti desetih hektarjev ali pa jo presegale. Dosežena raven donosnosti kmetij postane stvarnejša, ko jo postavimo ob bok povprečni letni delavski plači tega časa. Ta je bila v drugi polovici tridesetih let približno 9000 dinarjev.²⁶ Številke so zgovorne same po sebi in dajejo slutnjo globine, obsega ter slojne razporeditve revščine na podeželju. Še bolj se stvarni oceni obsega revščine približamo, če v razmislek vključimo še povprečno število družinskih članov. Takratna kmečka družina naj bi v povprečju štela nekaj več kot pet članov.²⁷ Majhne kmetije torej niso zagotavljale ničesar drugega kot golo preživetje, pa še tega komaj. To potrjujejo tudi drugi podatki. Glede na življenjske stroške je lahko majhna kmetija z do dva hektarja

25 Uratnik, Poljedelsko delavstvo v Sloveniji, str. 61.

26 Kresal, Mezde in plače na Slovenskem, str. 13.

27 Maister, Zaposlitev kmetijskega prebivalstva, str. 94.

zemlje s svojo poljedelsko proizvodnjo preživela eno samo osebo, kmetija, ki je merila od dva do pet hektarjev, v povprečju 3,32 osebe. Šele kmetije, ki so se po velikosti bližale desetim hektarjem, ali večje, so lahko preživljale več oseb, kot jih živelo v povprečnem kmečkem gospodinjstvu.²⁸

To je več kot jasno kazalo, da majhne kmetije z velikostjo do dveh hektarjev ne morejo kriti niti osnovne življenjske eksistence za vse družinske člane. Statistika, četudi na ravni povprečij, je odražala realnost. Kmetje so morali posegati po dodatnih površinah, da bi zadostili potrebi po hrani za vso družino. Podatki o najemanju obdelovalne zemlje kažejo, da je bil delež najete zemlje pri majhnih kmetijah s površino do pet hektarjev velik. V velikostni kategoriji od enega hektarja je najeta zemlja predstavljala 27 odstotkov, v kategoriji od enega do dveh hektarjev pa 17 odstotkov. Še pri kmetijah, velikih do pet hektarjev, je bil delež najete zemlje z 10 odstotki visok. Šele pri večjih kmetijah je bil delež zemlje v najemu statistično nepomemben.²⁹

Dileme kmetijstva je brez olupševanja predstavil Anton Pevec,³⁰ ko je zapisal: »V Sloveniji bo treba ali dvigniti kmetijsko produkcijo ali pa število kmečkega prebivalstva za polovico reducirati.« Menil je, da se bo slednje zgodilo samodejno in da bi tak razplet morali preprečiti z ukrepi agrarne politike, ki bi zagotovila prestrukturiranje slovenskega kmetijstva v smeri učinkovitejše proizvodnje in povečanja obsega kmetij. Prepričan je bil, da majhne kmetije nimajo pogojev za dolgoročno ekonomsko preživetje. Drugi sodobnik pa je zapisal, da so mali kmetje, zlasti tisti s posestjo do dveh hektarjev, že zelo blizu položaju mezdnih delavcev.³¹

Več kot očitno je, da so morali majhni kmetje za investicije v socialno in ekonomsko modernizacijo nujno imeti še dodatne vire dohodkov. Kmetijstvo kot osnovna dejavnost, tudi z najemanjem zemlje, ni bilo dovolj. Podatki so neizprosni. Med

28 Uratnik, *Poljedelsko delavstvo*, str. 61.

29 Prav tam, str. 53.

30 Pevec, *Kmetijska produkcija*.

31 Möderndorfer, *Slovenska vas na Dolenjskem*, str. 155.

vsemi kmetijami, ki so imele večino dohodkov izven kmetijstva, je bila polovica takih, ki niso premogle več kot en hektar zemlje. Sledile so kmetije z do dvema hektarjema in nato kmetije z dvema do petimi hektarji zemlje. V skupnem številu vseh kmetij, ki so imele večino dohodkov izven kmetijstva, jih kar 84 odstotkov ni imelo več kot pet hektarjev zemlje. Kmetij, kjer je bil prvenstveni vir dohodkov izven kmetijstva, je bilo dvajset odstotkov od vseh registriranih kmetij.³²

Prikrita brezposelnost

Agrarna prenaseljenost je odpirala še druga vprašanja. Več kot očitno je bilo, da so imeli opraviti s prikrito brezposelnostjo ali podzaposlenostjo na podeželju. Po študiji Hrvoja Maistra³³ iz druge polovice tridesetih let je obstajal razkorak med razpoložljivo delovno silo in obsegom razpoložljivega dela na kmetijah. Obseg delovne sile je prehiteval količino dela v kmetijstvu. V študiji so operirali z ocenami in povprečnimi vrednostmi, upoštevali so tudi dneve za počitek. Kljub temu pa so bili rezultati študije zelo ilustrativni in kažejo na obseg socialne stiske na podeželju. Zlasti na majhnih kmetijah, ki so le težko zagotovile polno zaposlenost članov kmečkega gospodinjstva.

Tabela 4: Delovna obremenitev na kmetijah po delovnih dneh

Porabljenih delovnih dni letno			
A			
Panoga	Poleti	Pozimi	Skupaj
Poljedelstvo	2.563.000	601.000	3.164.000
Vinogradi	6.625.000	875.000	7.500.000
Vrtovi	4.180.000	770.000	4.950.000
Pašniki	4.180.000	195.000	4.950.000

32 Uratnik, Poljedelsko delavstvo, str. 54.

33 Maister, Zaposlitev kmečkega prebivalstva, str. 97–105.

Porabljenih delovnih dni letno			
A			
Sadjarstvo	1.978.000	419.000	2.397.000
Skupaj	35.982.000	4.750.000	40.732.000
10-odstotni popravek ³⁴	3.598.000	475.000	4.073.000
	39.580.000	5.225.000	44.805.000
B			
Gozdarstvo	3.419.000	2.151.000	5.570.000
Lov	167.000	83.000	250.000
Nabiranje v gozdu ³⁵	750.000	-	750.000
	4.336.000	2.234.000	6.750.000
Skupaj (A + B)	43.916.000	7.459.000	51.375.000
5-odstotni popravek ³⁶	2.196.000	373.000	2.569.000
Skupaj	46.112.000	7.832.000	53.944.000

Vir: Maister, Zaposlitev kmetijskega prebivalstva, str. 97–105

Predstavljeni podatki so zajeli le delo, neposredno povezano z opravljanjem kmetijskih dejavnosti. Zato je Hrvoj Maister ugotovljenim vrednostim prištel še celo vrsto dejavnosti na kmetiji, predvsem v gospodinjstvu in živinoreji. Podatki o delovno aktivnem kmečkem prebivalstvu so kazali, da je potencialni obseg znašal 83.444.000 delovnih dni. Razlika (26,8 odstotka) med potencialnim in dejansko opravljenim številom delovnih dni je govorila o »nezaposlenosti« oziroma nezadostni zaposlenosti kmečkega prebivalstva. »Nezaposlenost« ali podzaposlenost prebivalstva je sezonsko nihala. V poletnem času, se pravi v času največjih del, je znašala okoli osem odstotkov. Veliko bolj pereča pa je postala v zimskem času, ko je dosegala

34 Potreben je zaradi pomanjkljive statistike.

35 Nabiranje suhih drv, gob, gozdnih sadežev, grabljenje listja itd.

36 Potreben je zaradi pomanjkljive statistike.

37 odstotkov. Abstraktne številke je treba prevesti v vsakdanje življenje. Po tem kriteriju je bilo poleti na podeželju brez polne zaposlitve 63.000 ljudi, pozimi pa 155.000.³⁷ Študija je bila narejena na ravni Slovenije kot celote in ni izpostavljala regionalnih značilnosti. Na problem regionalnih razlik je opozarjal tudi avtor. Kot pravilo se kaže vzorec, da bolj ko je bila zemljiška posest razdrobljena, višja je bila prenaseljenost in višji je bil obseg nezadostne zaposlitve članov kmečkih gospodinjstev.

Poti lajšanja

Nezadostna zaposlenost kmečkega prebivalstva je bila pereč družbeni, ekonomski in politični problem. Poti njegovega razreševanja so bile različne, predvsem pa dolgoročne. Jozo Tomasevich je v obravnavi razvojnih značilnosti kmetijstva v Jugoslaviji med obema vojnama zapisal, da je agrarna prenaseljenost kompleksen družbeni in ekonomski pojav. Pojav, ki zahteva uravnotežen in dolgoročen pristop, da bi omilili njegove posledice. K zniževanju stopenj agrarne prenaseljenosti in večanju zaposlenosti podeželskega prebivalstva so v času med obema vojnama prispevali številni procesi. Težave so lajšali emigracija, zaposlitev izven kmetijstva, zniževanje natalitete, rast obsega obdelovalnih površin, rast produktivnosti, zmanjševanje črede domačih živali, kmečka obrt in industrializacija.³⁸ Naštete procese lahko razdelimo na kratkoročne in dolgoročne. Lahko pa jih razdelimo tudi s stališča potenciala lajšanja agrarne prenaseljenosti.

37 Maister, Zaposlitev kmetijskega prebivalstva, str. 105.

38 Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 327–343.

Tabela 5: Možnosti za rast zaposlenosti kmečkega prebivalstva

Proces	Časovna opredelitev	Potencial
Emigracija	dolgoročen	velik
Rast obdelovalnih površin	kratkoročen	omejen
Zaposlitev izven kmetijstva ali na drugih kmetijah	dolgoročen	velik
Zniževanje natalitete	dolgoročen	velik
Rast produktivnosti	dolgoročen	velik
Zmanjševanje črede	kratkoročen	omejen
Kmečka obrt	kratkoročen	velik
Industrializacija	dolgoročen	velik

Procesi, ki so bili soodvisni, dejansko odpirajo vprašanje razvojnega vzorca družbe. Ukrepi, ki so lajšali položaj, so bili pretežno dolgoročnega značaja. Že od devetdesetih let 19. stoletja smo na Slovenskem beležili gospodarsko rast, napredek industrializacije, zmanjševanje natalitete in rast produktivnosti kmetijstva kot celote. Ti trendi so se nadaljevali tudi med obema vojnoma. Vendar je bila rast prebivalstva še vedno hitrejša kot gospodarska rast. Večanje obsega obdelovalnih površin, ki so narasle za petnajst odstotkov, je bilo med obema vojnoma kratkoročnega značaja. Ne samo da je bil proces omejen v možnostih, imel je tudi neugodne posledice. Rast obdelovalnih površin je šla na račun zmanjševanja pašnikov, posledično v zmanjševanje črede živine. Čreda se je v povprečju zmanjšala za petnajst odstotkov.³⁹ S tem se je zniževal potencialni dohodek kmetov. Na področju rasti produktivnosti kmetijstva so beležili postopno in dolgoročno rast, vendar prepočasno glede na rast prebivalstva.⁴⁰ Posledično je v strukturi poljščin postopno vedno pomembnejši položaj pridobival krompir. Zaposlovanje izven kmetijskega sektorja, v storitvenem sektorju urbane ekonomije,

³⁹ Prav tam, str. 334.

⁴⁰ Maček, *Statistika rastlinske pridelave*.

je imelo tudi omejen doseg. Rast kmečkega prebivalstva je pre-
hitevala absorpcijsko sposobnost storitvenega sektorja. Indu-
strializacija pa je bila šele na začetni stopnji razvoja.

Podeželje je bilo tako ujeto v zanko akutnih kratkoročnih
socialnih stisk in počasnosti dolgoročne perspektive. V procesu
kratkoročnega lajšanja tegob malih kmetij lahko ločimo tri stra-
tegije (mezдно delo, migracije, kmečka obrt), ki so jih upora-
bljali za večanje obsega zaposlenosti prebivalstva. Integrirali so
torej različne vire dohodkov. Ni šlo za nove pristope, preizku-
šeni so bili že pred prvo svetovno vojno, dokumentirani že v
času habsburške monarhije. Te strategije lahko opredelimo kot
splošne načine preseganja dohodkovne omejenosti malih kme-
tij. Prav tako moramo poudariti dodatno fenomenološko značil-
nost. Strategije integriranja dohodkov so bile praviloma vpete v
okvire neformalne ekonomije, pobude in prakse so bile prostor-
sko razpršene, redkokdaj obdavčene in jih tudi niso statistično
spremljali. Integracija različnih virov dohodkov je imela ob-
čuten vpliv pri lajšanju vsakodnevnih življenjskih tegob kmeč-
kega prebivalstva, prispevala je k bolj uravnoteženim bilancam
kmečkih gospodarstev.

Tabela 6: Viri dohodkov izven kmetijstva

Vir dohodka	Velikostni razredi kmetij				
	0–1 ha	1–2 ha	2–5 ha	nad 5 ha	skupaj
Domača obrt	801	462	692	1537	3492
Mezdno delo na drugih kmetijah	9988	4294	4466	2585	21.333
Različno mezдно delo	1269	696	832	697	3945
Zaposlitev v obrti	2303	944	1140	911	5298
Skupaj	14.361	6396	7130	5730	33.717

Vir: Uratnik, Poljedelsko delavstvo, str. 67

Prvi način razpršitve dohodkov je bilo začasno, najemniško delo na drugih kmetijah, sezonske selitve v tujino in t. i. domača obrt, kmečka proizvodnja različnih artiklov. Prav gotovo lahko tukaj postavimo tezo, da gre v primeru teh strategij za komercializacijo obstoječih presežnih delovnih moči, prostega časa, določenih izkušenj in veščin (obstoječih ali sproti pridobivanih) ter lokalnih surovin. Domača obrt je slonela na tehnologiji nizke zahtevnosti, z malo ali celo brez potrebnih veščin. Takim obrtem se je bilo sorazmerno enostavno prilagoditi, dovolj je bilo že učenje z delom. Toda izdelki te proizvodnje so bili uvrščeni v nizke cenovne razrede, posledično je bilo tudi plačilo nizko. Kmetje so v dodatna dohodkovna razmerja vstopali sorazmerno preprosto, če so le bili izpolnjeni drugi pogoji, denimo povpraševanje ali trgovinski kanali, ki so v primeru proizvodnje povezali proizvajalce in potrošnike.

Migracije

Velik delež k zmanjševanju agrarne prenaseljenosti in stopenj nezadostne zaposlenosti je prispevalo izseljevanje v ZDA in druge evropske države. Izseljevalo se je praviloma kmečko prebivalstvo.⁴¹ Po nekaterih podatkih se je iz slovenskega prostora do prve svetovne vojne izselilo 23 odstotkov prebivalstva.⁴² Slovenija vsekakor sodi med dežele z najvišjimi stopnjami izseljevanja od druge polovice 19. stoletja naprej. Evropsko povprečje deleža izseljencev glede na število prebivalstva je v tem času bilo 12,3 odstotka.⁴³ Izseljevanje do prve svetovne vojne dolgoročno ni rešilo problema prenaseljenosti, vendar ga je tako olajšalo, da je omogočilo delno posodabljanje kmetijstva. Izseljevanje je namreč prispevalo k razbremenitvi dohodka v kmetijstvu. Ob enaki življenjski ravni so lahko del sredstev namenili

41 Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne*, str. 43–82.

42 Peterkel, *Zunanje migracije*, str. 29.

43 Massey, *Economic Development and International Migration in Comparative perspective*, str. 385–386.

nujno potrebnim investicijam, kar je dolgoročno, ob ukrepih kmetijske politike in rasti institucij finančnega posredništva, omogočalo izboljševanje življenjske ravni.⁴⁴ Z novimi mejami, spremembo v odnosu do migracij na globalni ravni se je možnost trajne emigracije po prvi svetovni vojni zelo skrčila. Aktualne so postale t. i. sezone migracije. Ravno sezone agrarne migracije so bile najbolj zastopana oblika zunanjih migracij pred drugo svetovno vojno. Znatno del prebivalstva se je spomladi odpravil na delo na kmetijska posestva v zahodni Evropi in se vračal jeseni, ko so bili prideški pospravljeni. Sezone migracije so bile tipične za vzhodne slovenske predele, zlasti je izstopalo Prekmurje, kjer so bile stopnje prenaseljenosti najvišje, hkrati pa je bila zemljiška posest tam tudi najbolj razdrobljena.⁴⁵ Med prvo in drugo svetovno vojno so pomenu pridobile tudi notranje migracije. Bile so posledica napredujoče industrializacije in sledeče ji urbanizacije. Gre za premik prebivalstva s podeželja v nastajajoča domača industrijska središča.⁴⁶ Vendar industrializacija v tem času še ni bila dovolj intenzivna, da bi povsem odpravila problem agrarne prenaseljenosti.

Obsežno izseljevanje s podeželja je prispevalo k zmanjšanju ponudbe na trgu dela v kmetijstvu in s tem omililo težave agrarne prenaseljenosti in nezadostne zaposlenosti kmečkega prebivalstva. Poleg tega pa je zagotovilo dodatne vire dohodkov. Denarna nakazila zdomcev/izseljencev družinam ali sorodnikom v izvornem okolju so pomenila pomemben prispevek k lažšanju socialnih in ekonomskih razmer na podeželju.⁴⁷

Mezdno delo

Mezdno delo je bilo daleč najpomembnejša kategorija pridobivanja dodatnega dohodka na malih kmetijah. Možnosti je

44 Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja*, str. 62–73.

45 Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 74.

46 Studen, *Modernizacija načina življenja*, str. 495–497.

47 Lazarevič, *Migracije in ekonomske interakcije*, str. 49–66.

bilo veliko, vendar pa so že sodobniki opozarjali, da ponudba delovne sile presega povpraševanje. Na eni strani so kmetije z več kot desetimi hektarji zemljišča že potrebovale dodatne delovne moči v času viška sezonskih del, saj družinski člani niso zmogli vsega opraviti sami. Na drugi strani so se srečevali s problemom agrarne prenaseljenosti, na majhnih kmetijah je bilo namreč razpoložljive delovne sile v izobilju.

Tabela 7: Zaposlitve v kmetijstvu in gozdarstvu

Tipi zaposlitve	Število zaposlenih
Stalno zaposleni na kmetijah	50.000
Mezdno delo na kmetijah	50.000–60.000
Mezdno delo v vinogradih	14.000
Mezdno delo v gozdovih	7000
Skupaj	121.000–131.000

Vir: Uratnik, Poljedelsko delavstvo, str. 12

Pri zaposlitvah v kmetijstvu in gozdarstvu moramo ločiti dve kategoriji zaposlitve. Prva je bila stalna zaposlitev, pri kateri so posamezniki opravljali vsa kmetijska, gozdarska ali gospodinjska dela (hlapci, dekle). Stalno zaposleni posamezniki praviloma niso bili poročeni. Bili so del kmečkega gospodinjstva, živeli so na kmetiji zaposlitve. Plačilo so dobivali v naturalijah – hrani, obleki in stanovanju. Le občasno so dobili majhna plačila v denarju. Drugi tip zaposlitve ni bil stalen, bil je občasen, ko je sezonska narava dela v agrarnih panogah terjala večje število delavcev. Med obema vojnama je bilo plačilo praviloma samo v denarju. Take delavce, ki so bili plačani po dnevu dela, so praviloma najemali lastniki večjih kmetij, takih z več kot desetimi hektarji zemlje. Na kmetijah, ki niso presegale pet hektarjev, je bilo le 40 odstotkov delovnega časa namenjenega delu v kmetijskih dejavnostih. Dodatno zaposlitev in s tem dopolnilne dohodke so morali iskati izven kmetijskih dejavnosti. Najemno delo je bilo torej vitalnega pomena za velik del podeželskega prebivalstva. Po raziskavah

Filipa Uratnika iz leta 1938, edinega, ki se je ukvarjal s temi vprašanji, naj bi si ob koncu tridesetih let med 121.000 in 131.000 ljudi zagotavljalo dodatni zaslužek z delom na drugih kmetijah, največ v bližnji soseščini. V skupnem je to pomenilo tretjino kmečke populacije. Z upoštevanjem odvisnih družinskih članov pa se številka dramatično poveča. V skladu s prevladujočim povprečnim nizkim donosom v kmetijstvu je bilo tudi plačilo najemnih delavcev primerno nizko. Filip Uratnik je ocenil, da je povprečna dnevna plača najemnega delavca znašala polovico dnevnega zaslужka industrijskega delavca.⁴⁸

Kmečke obrti

Seznam kmečkih obrtnih dejavnosti kaže široko paleto mogočih ekonomskih pobud in razmerij izven kmetijstva ali kot derivat kmetijskih dejavnosti. Razkriva paleto možnosti, ki so se ponujale kmetom v procesu diverzifikacije dohodkov kot vzporedna ali dopolnilna ekonomska aktivnost. V okraju Velike Lašče, denimo, so pred drugo svetovno vojno registrirali naslednje gospodarske dejavnosti kmetov: platnarstvo, klobučarstvo, slamnikarstvo, krojaštvo in šiviljstvo, krznarstvo, mesarstvo, usnjarstvo, čevljarstvo, mizarstvo, tesarstvo, kolarstvo, sedlarstvo, sodarstvo, mlinarstvo, ključavničarstvo, škafarstvo, obodarstvo, proizvodnjo zobotrebcev, izdelovanje košar, grabelj in vil, izdelovanje polhovk, žagarstvo, kovaštvo, izdelovanje avb, pridobivanje apna, zidarstvo, oglarjenje, smolarstvo, pridobivanje pepelike, izdelava obešalnikov, pletenje vrbovih košar, izdelovanje igrač in lutk, proizvodnjo glasbil, lesene obutve in vrvi, ne nazadnje tudi krtač. Med trgovinskimi dejavnostmi pa so bili trgovanje z mešanim blagom, krošnjarjenje, prodaja na sejmi, trgovina z divjimi ptiči, gozdnimi sadeži, zdravilnimi zelišči, s poljšimi kožami, suho robo in navsezadnje tudi tihotapljenje.⁴⁹

48 Uratnik, *Poljedelsko delavstvo*, str. 5–12, 62–76.

49 Mrkun, *Obrti in trgovina velikolaškega okraja*.

Pri razpravi o domači obrti je nujno razlikovati dva tipa domačih obrti, bolj sofisticirane in manj zahtevne domače obrti. Prvi tip je imel več estetskih prvin, deloma tudi umetniški značaj; drugi se odlikoval predvsem po svoji utilitaristični naravi. V prvi tip tako lahko uvrstimo čipkarstvo, v drugega paleta vsakodnevnih izdelkov iz lesa (vedra, koše, zobotrebnice, žlice, kuhalnice, rešeta ipd.), slame (košare, podstavke ipd.) ali lončarsko panogo, če naštejemo le nekatere. Očitno je, da je drugi tip kmečke proizvodnje temeljil na lahko dostopnih in poceni surovinah, ki jih je bilo na podeželju veliko, dostopne pa so bile na kmetiji ali pa v njeni bližini. Navsezadnje je bila Slovenija vendarle dežela, kjer je gozd prekrival velik del površine. Glina je bila enakomerno dostopna po vsem prostoru, slama pa je bila stranski produkt, saj so bile žitarice najpomembnejša skupina v poljedelstvu. Že ob koncu 19. stoletja so v Domžalah na tej osnovi začeli proizvodnjo slamnikov. Po prvi svetovni vojni je proizvodnja narasla, kar je dajalo priložnost množici kmetov v osrednji Sloveniji, da se vključijo v verigo kot pletilci slamnatih kit za slamnike.⁵⁰

Kmečko domačo obrtno proizvodnjo je dopolnjeval distribucijski sistem, samodejno se je vzpostavljala funkcionalna delitev dela. Vloga lokalnih trgovcev kot posrednikov med kmeti/proizvajalci in potrošniki je bila nepogrešljiva. Bilo je sicer kar nekaj primerov kmečkih obrtnih zadrug,⁵¹ ki naj skrbele za skupno prodajo in dvignile ceno izdelkov. Vendar rezultati niso bili spodbudni, kljub primerom dobrih praks in državni podpori. Take zadruge, ki so bile vse prevečkrat zaprte v lokalne okvire, niso dosegle potrebne ekonomije obsega, da bi njihov obstoj in poslovanje vplivala na spreminjanje vzpostavljenih distribucijskih in cenovnih razmerij. V tridesetih letih so se za nameček ukvarjale predvsem same s seboj zaradi nenehno preteče nelikvidnosti. Kmetje so deloma tržili svoje izdelke v lastni režiji, predvsem na sejmi, katerih ekonomski pomen pa je, kljub

50 Moder, Kitarji in slamnikarji v Dolu pri Ljubljani, str. 73–84.

51 Mohorič, Problematika domače obrti v zadnjem stoletju, str. 23.

njihovi številčnosti, v medvojnem obdobju že počasi zahajal.⁵² Še vedno pa je bila ohranjena praksa krošnjarenja. V širšem smislu so bili krošnjarji lokalni agenti za distribucijo izdelkov, sodili so v sistem delitve dela v domači obrti. Tradicionalen primer so bili kmetje z ribniškega območja, ki so potovali od vasi do vasi ali od sejma do sejma in prodajali drobne lesene predmete neposredno potrošnikom,⁵³ pa tudi prekmurski lončarji so še med vojnama ohranjali to tradicijo.⁵⁴ Keramična obrt oziroma lončarstvo je bilo v vzhodnih predelih močno prisotno. Delovala je množica lončarjev, saj so bili vstopni pogoji nizki; poceni in lahko dostopne surovine pa je bilo na pretek.⁵⁵ Lončarstvo je bilo tipičen primer dejavnosti v precepu časa, saj sta kovinska in porcelanasta posoda že izpodrivali domačo keramično posodo. To je bil samo specifičen primer splošnega trenda, ko je napredujoča industrializacija ožila tržne možnosti domače obrti. Kmečka tekstilna proizvodnja je bila tudi tak primer, saj je razen redkih izjem, kot kaže natančno dokumentiran primer Bele krajine,⁵⁶ pred drugo svetovno vojno praktično poniknila.

Na drugi strani so domače obrti, ki so imele dodatno vrednost v obliki estetske ali celo umetniške konotacije, denimo proizvodnja čipk, še vedno cvetele. Širila sta se območje čipkarstva in tudi obseg proizvodnje. Dejavnost je imela že tradicionalno močno oblastno podporo z organiziranim namenskim izobraževanjem in dobavljanjem vzorcev ter organiziranim trženjem.⁵⁷ Čipkarstvo je imelo dolgo tradicijo, proizvodnja in prodaja sta bili dobro vpeljani, med obema vojnama so dejavnost razširili še na Gorenjskem. Čipkarstvo je bilo regulirana domača obrt, saj so čipkarice oskrbeli z vzorci in načrti čipk, ki so jih v skladu z modernimi estetskimi in umetniškimi merili ter

52 Zdovc, *Sejmi na Celjskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja*, str. 95–103.

53 Trošt, Ribniška suha roba v lesni domači obrti, str. 28–67.

54 Novak, Lončarstvo v Prekmurju, str. 130.

55 Prav tam. Karlovšek, Lončarstvo na Slovenskem, str. 87–111.

56 Račič, Domače tkalstvo v Beli Krajini, str. 142–158.

57 Kravos-Lombar, Žensko obrtno šolstvo v dravski banovini, str. 212–214. Račič, Državni osrednji zavod za žensko domačo obrt v Ljubljani, str. 235–243. *Idrijska čipka – z nitjo pisana zgodovina*.

tržnimi zahtevami izdelovali strokovnjaki. Umetniki in profesionalne učiteljice čipkarstva so bili sestavni del procesa spodbujanja proizvodnje, oblikovanja in trženja čipk, vse skupaj z izdatno podporo oblasti. Podoben primer, ki kaže, kako učinkovite so lahko strategije in prakse diverzifikacije kmečkih dohodkov v spletu lokalne pobude, lahke dostopnosti surovin ter državne podpore, je pletarstvo v okolici Ptuja in Radovljice.⁵⁸ Domača obrt je lahko tudi poniknila, kot kaže primer kmečke tekstilne proizvodnje, ali pa se vzpostavila povsem na novo, če sodimo po primeru proizvodnje igrač v okolici Velikih Lašč po prvi svetovni vojni. Proizvodnja igrač se je začela zaradi pobude nekaj podjetnih trgovcev, ki so organizirali proizvodnjo na kmečkih domovih, priskrbeli vzorce in igrače prodajali na jugoslovanskem trgu.⁵⁹

Domače obrti so gotovo predstavljale pomemben delež zaposlitve kmečkega prebivalstva, seveda z regionalnimi in slojnimi razlikami. Za obdobje med obema vojnama obstajajo stvarne ocene, da je bilo stalno ali občasno z delom v domači obrtni proizvodnji zaposlenih najmanj 25.000 ljudi,⁶⁰ kar je pomenilo okoli pet odstotkov vse kmečke populacije. Ko k temu prištejemo še najemniško delo in sezonske selitve, lahko postavimo oceno, da je bila pred drugo svetovno vojno življenjska raven vsaj četrtine kmečkega prebivalstva močno odvisna od dodatnega zaslužka izven agrarnih dejavnosti. Ti dohodki so bili zelo pomembni za uravnoteženje bilanc gospodarjenja, zlasti za majhne kmetije. Oblasti so s spodbujanjem dodatnega izobraževanja kmečke populacije z različnimi strokovnimi tečaji učinkovito podprle procese diverzifikacije dohodkov.⁶¹

Ob tem je treba opozoriti še na dodaten vidik izvajanih politik diverzifikacije dohodkov na kmetijah. V tem procesu so

58 Ogorelec, *Državna moška obrtna šola za pletarstvo v Ptuju*, str. 233–234. Patik, *Bivša učna delavnica za pletarstvo v Radovljici*, str. 251–256. Brence, *Pletarski šoli v Cirkulanah in na Ptuju*, str. 95–108.

59 Mrkun, *Obrti in trgovina velikolaškega okraja*, str. 62.

60 *Spominski zbornik Slovenije*, str. 391.

61 Pretnar, *Pospeševanje obrta in strokovni tečaji*, str. 257–260.

bile močno zastopane ženske. Sodobniki so ocenjevali, da je bil delež žensk prevladujoč tako v domači obrti kot tudi v najemniškem delu. Skupaj z aktivnostmi za izboljšanje dela v gospodinjstvu ter predelavo in komercializacijo kmetijskih pridelkov že na sami kmetiji⁶² je to vplivalo na percepcije ekonomske vrednosti ženskega dela. Posledično je vplivalo tudi na socialno emancipacijo žensk v okviru tradicionalne ideologije odnosov med spoloma in delitve dela po spolu v kmečkem gospodarstvu.

V integriranju različnih dohodkov je imel veliko vlogo gozd. Ekonomski potenciali gozda so bili veliki in prebivalstvo je bilo močno navezano na gozdne vire. Vloga gozda v integriranju dohodkov je bila večplastna. Z nabiralništvom je prebivalstvo zadovoljevalo del prehrabnih potreb. Gozd je igral pomembno vlogo tudi v živinoreji za pašo ali oskrbo živali. Na drugi strani je bil kot surovina izjemno pomemben les. Omogočal je namreč vključevanje množice slovenskega prebivalstva, tudi kmetov, v lesno trgovino, s tem pa predstavljal pomemben in relativno stabilen vir dohodkov. Bil je tudi surovina za razvoj različnih proizvodnih dejavnosti na podeželju. Prebivalstvo je bilo še daleč v 20. stoletje navezano na uporabo lesa kot najpomembnejšega energetskega vira. Pred drugo svetovno vojno naj bi povprečno gospodinjstvo porabilo minimalno za 7,3 m³ drv oziroma lesa, predvsem listavcev, za ogrevanje in kuhanje. O tej oceni porabe so pomisleke izražali že sodobniki, saj je bilo porabo drv na podeželju, kjer so kmetje največkrat imeli lasten gozd, zelo težko oceniti. Prav tako so ugotavljali, da so trg z drvmi pretežno zalagali kmetje z majhnimi gozdovi in da sta priprava ter prodaja drv predstavljal pomembno postavko v kmečkih dohodkih.⁶³

62 Gosak, Kmečko gospodinjstvo, str. 433–437.

63 Sunčič, Poraba trdih goriv na Slovenskem, str. 94–140.

DOLG NAŠ VSAKDANJI

Zadolženost velja v zgodovinskem spominu za temeljno ekonomsko vprašanje kmečkega prebivalstva do druge svetovne vojne. Zadolženost je bila rezultat kompleksnih družbenih in osebnostnih razmerij in razmer. Širši kontekst zadolževanja je prav gotovo proces ekonomske in socialne modernizacije. Dolg je težko enostransko opredeliti le kot vprašanje prezadolžitve ali ga obravnavati samo s stališča dolžniško-upniških razmerij. Gre za pojav, ki nastaja in učinkuje na stičišču osebnih ekonomskih in socialnih razmer, posameznikovih aspiracij in makropodobe družbe in gospodarstva. Čeprav načeloma pri dolgu nastopata le dolžnik in upnik, pa je bila družbena stvarnost veliko bolj zapletena, tako glede urejanja razmerij kot glede udeležencev. Dolžnik je bil gotovo dolžan izpolniti obveznost, a ne za vsako ceno, temveč v taki meri, kot se pričakuje od osebe s povprečnimi sposobnostmi. Tako tudi upnik nima absolutne pravice do izterjave, temveč v razumnih mejah,⁶⁴ kot je pod psevdonomom dr. Nemo zapisal Hugo Uliř.⁶⁵ Dikcija je bila sicer jasna, a je v vsakdanjem življenju puščala veliko prostora za različna ravnanja v različnih življenjskih situacijah. Ker je življenje težko zajeti v vseh njegovih razsežnostih, različnostih, v vsej širini

⁶⁴ Dr. Nemo, *Trgovsko-gospodarski leksikon*.

⁶⁵ Uliř, Hugo (1881–1965).

Vir: *Ilustracija*, 1930, št. 8, str. 258

in posameznih podrobnostih, se je o kmečkem zadolževanju, kmečkih dolgovih vedno govorilo na splošno. Pisalo se je z makrostališča, manj ali le redko s stališča posameznika, njegovih razmer, želja in občutkov. Ta plat je zaradi pomanjkanja virov povsem zakrita.

Vzrok zadolževanja so praviloma pripisovali kriznim razmeram v kmetijstvu kot posledici prodora kapitalizma. Taka obravnava se je vzpostavila že zelo zgodaj. Navezovala se je tudi na nacionalno gibanje in splošen položaj Slovencev kot narodne skupnosti in imaginacijo slovenstva kot kmečkega ljudstva.⁶⁶ V opozarjanju na (pre)zadolženost so prednjačili prvaki nacionalnega gibanja, Josip Vošnjak, Janez Krek in drugi. Zadolževanje so opredeljevali kot nekaj slabega, kot posledico krivične kapitalistične ureditve (Krek) in imanentne kmetijske krize (Vošnjak). Ker se je presoji pristopalo z nacionalnega (Vošnjak) in

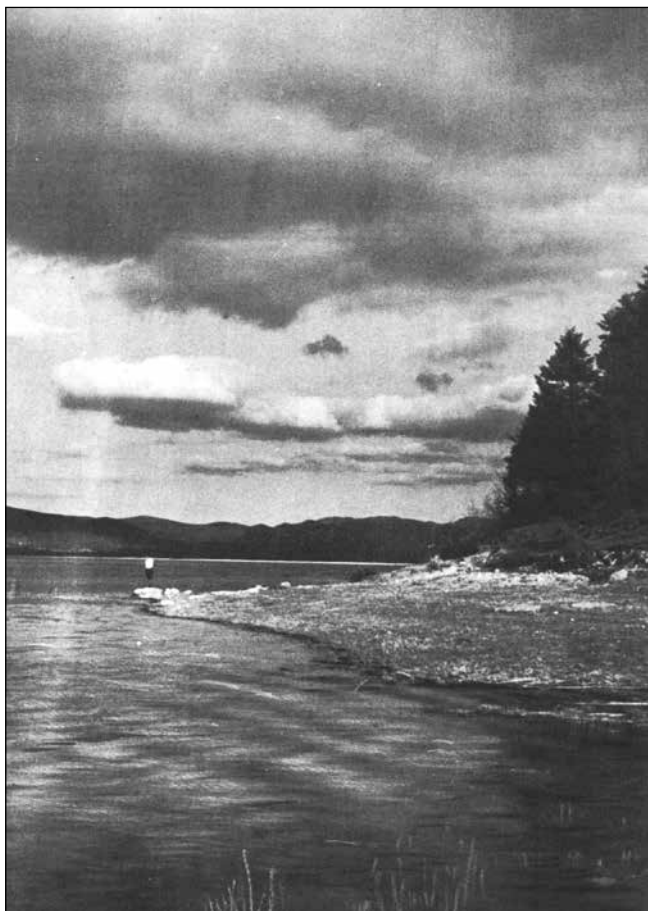
66 Krek, *Črne bukve kmečkega stanu*. Vošnjak, *Poročilo o kmetijski anketi*.

Vir: *Ilustracija*, 1931, št. 10, str. 329

socialnega (Krek) zornega kota, so prezrli temeljne procese. Šlo je za ekonomsko integracijo slovenskega prostora v globalni ekonomski prostor druge polovice 19. stoletja in za procese ekonomske in socialne modernizacije v kmetijstvu. Kmetje so bili v tem procesu aktivni akterji in ne pasivni opazovalci, kakor jih slika večina starejše literature. Sodobne raziskave prepričljivo »odkrivajo« kmete kot »agente« historičnega toka.⁶⁷ Prilaganje tehnološkemu preobratu v kmetijstvu, da bi povečali donosnost kmetijstva oziroma donos na vloženo kmečko delo, je bil zahteven proces. Nove tehnologije niso terjale samo znanja, temveč tudi sredstva za nujno potrebne investicije. Brez tega ni šlo. A ekonomsko modernizacijo je spremljala socialna modernizacija, ki je predstavljala dodaten izziv s stroškovne ravni. Financirati je bilo treba tudi posodabljanje življenjskega sloga v smeri

67 Panjek, Larsson in Mocarelli, ur., *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective*.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1926, št. 13, str. 115

meščanskega ideala bivanja, oblačenja in družbenega življenja, kar zajema pojem socialne modernizacije. Socialna modernizacija je pomenila simbolno vključevanje kmetov v družbo. Dopolnjevala je politično in družbeno integracijo, ki jo je spodbudilo nacionalno gibanje. Seveda pa vsi kmetje niso imeli enakih izhodišč za modernizacijo. Izhodiščni položaji so bili odvisni od

strukture in velikosti kmetij pa tudi osebnostnih lastnosti posameznih kmetov, omike in izobrazbe, tudi odnosa do napredka.

Ti procesi so bili počasni, zato je tudi problematika kmečke zadolženosti v javni razpravi vztrajala vse do druge svetovne vojne. S tem pa tudi nasprotujoča si stališča v družbi. Za ilustracijo sta dovolj dve skrajnosti – po eni naj bi se kmetje nespametno zadolževali, po drugi pa so bili le žrtev krivičnih družbeno-gospodarskih razmer. Prvo ilustrira pisanje Ignaca Koprivca, ki kmeta opiše z besedami: »Kam za vruga bo prišel kmet, če bo gledala skozi sleherna vrata gospa? – Beli rokavci, trdi jančjaki, čokli na biks, žep pa prazen.«⁶⁸ S tem opozori na takrat neredko mnenje, da so se kmetje po nepotrebnem, celo nespametno zadolževali za simbolno potrošnjo, za socialno modernizacijo. Na drugi strani je bila cela vrsta komunističnih piscev, ki so zadolževanje postavljali v okvir sistemske zakonitosti krivične kapitalistične družbene in ekonomske ureditve.⁶⁹

Raziskovanje kmečke zadolženosti postane aktualno med gospodarskimi krizami, ko se je povečalo nesorazmerje med dohodki in dolžniškimi obveznostmi. V Franciji so že leta 1840 opravili anketo o hipotekarni zadolženosti. Leta 1858 so neuspešno poskušali v habsburški monarhiji. Leta 1873 so skušali obseg zadolženosti dognati v Rusiji, leta 1882 v Badnu. V Badnu so naredili raziskavo na primeru 37 katastrskih občin. Poleg zemljiškoknjižnih intabulacij dolgov so želeli ugotoviti tudi osebne dolgove kmetov, ki niso bili zavedeni v zemljiški knjigi. Te podatke so potem soočili s podatki o pričakovanih dohodkih (na osnovi davčnih obveznosti) in vrednostjo zemljišč. Tako so lahko ocenili relativni obseg zadolženosti kmečkega življa. Da bi dobili vtis o dolgoročnih trendih, so raziskavo ponovili dvajset let kasneje (1903). Z raziskovanjem obsega kmečke zadolženosti so se ukvarjali predvsem v Nemčiji. A so se, kot denimo leta 1883, na primeru 60 okrajev omejili le na hipotekarne dolgove. Zemljiška knjiga je bila pač edini razpoložljivi register.

68 Koprivec, *Kmetje včeraj, danes, jutri*, str. 38.

69 Marentič, *Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom*.

Leta 1892 je nemško Društvo za socialno politiko skušalo oceniti tudi dolgove, ki niso bili zavedeni v zemljiški knjigi. Leta 1896 je potekala raziskava o razmerju med dolgovi in donosom zemljišč (kataster). V Prusiji so bili leta 1902 bolj ambiciozni, vključili so različne oblike zadolženosti in njihovo realno breme skušali ugotoviti v primerjavi z dohodki (davki) in vrednostjo vsega kmečkega premoženja. Ta anketa je obveljala za prvo metodološko dovolj utemeljeno in s tem za vzor drugim.

Med obema vojnama so se okrepila prizadevanja za ugotavljanje obsega kmečke zadolženosti. Metode so bile različne, temeljile so na vzorcih, da bi hitreje dobili oceno bremen dolgov. Načini zbiranja podatkov so bili različni. Nekateri so se bolj zanesli na zemljiško knjigo, drugi na podatke bančnih ustanov (upniški vidik), tretji na anketiranje kmetov (dolžniški vidik), četrtri so kombinirali izvedbo več načinov skupaj. Vsaka metoda je bila legitimna, vsaka zase pa ne celovita. Vsaka je imela prednosti in vsaka je imela slabosti. Izven dosega so običajno ostajali zasebni upniki, saj kmetje teh dolgov niso v celoti sporočali, zasebne upnike pa je bilo težko identificirati. Zaradi morebitne stigmatizacije (oderuštvu!) so zasebniki raje ostajali v senci, s tem pa tudi njihova dejavnost in pogoji poslovanja. Tudi podatki finančnih institucij so bili praviloma neceloviti. Banke in drugi institucionalni upniki so se bali opredeljevanja kmečke zadolženosti kot prezadolženosti. Pritiski javnosti in politike bi postali neizogibni. Pri vseh opisanih metodah je torej šlo za bolj ali manj stvarne ocene ali približke pri ugotavljanju višine zadolžitve.

Na koncu se je izkazalo, da je dolžniški pristop še najbolj metodološko »čist«, z upanjem na »iskrenost« kmetov, dolžnikov. Vendar je tudi ta pristop pokazal pomanjkljivosti. Ni bilo nepomembno, kdo je izvajal popis dolgov, kdo in kako je anketiral kmete. Pokazale so se vse razlike v načinu delovanja in učinkovitosti regionalnih ali lokalnih občinskih administracij. Nekateri so vestno izvršile delo, druge so bile bolj površne. Nekateri popisovalci so bili obzirni in diskretni do kmetov, drugi so pristopali popisu neprimerno. Nekateri popisovalci so imeli iskreno željo

pomagati kmetom, drugim sta bila ves popis in delo odveč. Vse to je vplivalo na kakovost zbranih podatkov. Ni bilo nepomembno, v katerem letnem času se je izvajal popis dolgov. Če je potekal v času poljski del, so kmetje težko odložili delo in si vzeli čas za pogovor. Problem je bil tudi v tem, da ni obstajal jasen pojem, kdo je kmet. Tako so popisovali tudi dolgove podeželskega prebivalstva, ki je dohodke ustvarjalo izven kmetijstva.

Poseben problem je bilo ocenjevanje prezadolženosti. Temeljno vprašanje je bilo, s čim primerjati višino dolgov. Z dohodki, donosnostjo, obsegom ali vrednostjo zemljišč (katerih?), vrednostjo celotnega premoženja, glede na število članov družine ipd. Vsaka primerjava je dajala drug, lahko tudi nasprotno sklep, od tega, da so kmetje močno prezadolženi, pa do zanikanja prezadolženosti. Skušali so ocenjevati celoto, podati generalno oceno, čeprav so bile izkušnje in obseg (pre)zadolženosti odvisni od lokalnih razmer ter ekonomskega in socialnega stanja vsakega dolžnika posebej.⁷⁰ Drugače tudi ni moglo biti, saj je šlo za relativni pojem, ki sicer ni enoznačen v definiciji, prav gotovo pa je tak v posledicah.

Pomembno je bilo še drugo vprašanje. Katere dolgove šteti kot kmečke? Torej, kdo sploh je kmet? Vsak, ki živi na podeželju? Ali je ustrežnejše katero drugo, bolj specifično merilo? Vprašanje je bilo sicer na videz obrobno, odpiranje kompleksnosti socialne podobe na podeželju ob njegovem zastavljanju pa veliko. Slovenski primer je zelo zgovorna ilustracija. Kritični opazovalci, denimo Jože Bohinjec, so se leta 1940 spraševali, ali so takratne uradne številke o 154.628 kmetijah v Sloveniji sploh stvarne. Svoje pomisleke so utemeljili na podlagi izvora dohodkov, ki jim je predstavljal kriterij za določitev meje med kmečkim in nekmečkim prebivalstvom. Če večina dohodkov kmetije izvira iz neagrarnih dejavnosti, potem se jim je zdelo povsem neupravičeno šteti lastnike teh »kmetij« in njihove družinske člane med kmete, med kmečko prebivalstvo. Pri tem so navedli podatke, da ima kar dvajset odstotkov kmetij prvenstveni vir

⁷⁰ Komadinič, *Problem seljaških dugova*, str. 36–38.

dohodkov izven kmetijstva. Dejstvo, da je bilo v Sloveniji skoraj dvanajst odstotkov kmetij z uradno le do pol hektarja zemlje, jih je prepričevalo, da so podatki o številu kmetij pretirani. Za teh dvanajst odstotkov so bili prepričani, da glavnino njihovih dohodkov predstavljajo mezdno delo, na drugih kmetijah ali izven kmetijstva, in različne proizvodne dejavnosti. Na osnovi rentabilnostih računov in strukture kmetij so presodili, da je le 65.000 kmetij ali 42 odstotkov vseh statistično vodenih kmetij dejansko živelo od kmetijstva, kar je pomenilo 55 odstotkov vsega prebivalstva na podeželju. Menili so, da bi bilo ta dejstva nujno priznati, saj bi potem lahko oblikovali ustrezno kmetijsko in socialno politiko,⁷¹ pa tudi politiko razdolževanja kmetijstva, ko oziroma če bi ugotovili prezadolženost.

Ključna točka pri razpravljanju o kmečkih dolgovih so bili vzroki zadolžitve, mimo systemske narave gospodarske in socialne ureditve. Odpiralo se je vprašanje, za kateri namen so se kmetje zadolževali. Ni bilo nepomembno, ali za potrošnjo ali produktivne investicije. Tu so posegli v mehko področje, ki ga je bilo najtežje izmeriti. Podatki o gibanju cen kmetijskih pridelkov, odkupu kmetijskih pridelkov, davčnem ali zadružnem sistemu so bili prosto dostopni. Tudi statistični podatki o zemljiščih, pridelkih in živini. Pri ugotavljanju vzrokov zadolževanja je šlo za ocene in približke, delno so se prek popisov dolgov zanesli tudi na izjave kmetov. Vzroki zadolževanja neposredno izvirajo iz strukture kmetijskega obrata. Obseg in struktura kmetije sta namreč opredeljevala ne samo vzroke, temveč tudi višino zadolžitve. K temu je bilo treba dodati še osebne ekonomske, socialne in materialne aspiracije posameznih kmetij in njihovih družin. Pozabiti pa ne gre niti na socialno okolje, prevladujoče vrednote in socialne prakse. Dote so tipičen primer socialne prakse z velikimi negativnimi ekonomskimi učinki, tudi na zadolževanje.⁷²

Pri posploševanju so operirali s tremi tipi kmetij, malimi, srednjimi in velikimi kmetijami. Navedeni tipi kmetij so

71 Bohinjec, Socialni gospodarski ogledi po naši vasi, str. 233–245.

72 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 380–393.

bili samo analitična kategorija, ki je v življenju ni bilo mogoče srečati v čisti obliki. Vsaka kategorija je bila heterogena (po strukturi kmetij in družin), na skrajnih koncih bliže spodnji ali zgornji kategoriji. Majhne kmetije se niso zadolževale za drobne proizvodne investicije na kmetiji, temveč so z zadolževanjem pokrivala deficit na kmetiji. Te kmetije so bile odvisne od najemnega dela v okolici (drugih kmetij) ali v širšem okolju (urbana ekonomija, emigracija v tujino). Temeljni problem je bil, da so bila nihanja cene dela v kmetijstvu višja od nihanja cen kmetijskih pridelkov. Zato je bil njihov interes drugačen od drugih skupin kmetov. Ker so bili v veliki meri odvisni tudi od dokupovanja hrane, so bili zainteresirani za padec cen pridelkov. Zadolževanje je tej kategoriji omogočilo le golo preživetje. To pravzaprav niti niso bili kmetje, temveč podeželsko prebivalstvo, neke vrste (povedano z marksistično terminologijo) podeželski proletariat. Ta sloj naj bi se zadolževal pod najmanj ugodnimi pogoji. Praviloma jim je bila zaprta pot do finančnih institucij. Kreditno sposobnost so imeli samo v okviru zadružnega sistema, za majhne vsote, ali pa so bili prepuščeni zasebnim upnikom. Neformalni kreditni sektor je posloval po drugih, ostrejših in neugodnejših kriterijih.

Srednje kmetije so bile prehodna kategorija. Zadolževale so se tako za pokrivanje deficita kot tudi za investicije, odvisno od strukture kmetije in družine. Kjer je bilo razmerje velikosti in strukture kmetije ter velikosti kmečke družine ugodnejše, je bila kreditna sposobnost višja. To je omogočalo ugodnejše in predvidljivejše zadolževanje za produktivne investicije, ker je bila njihova kreditna sposobnost višja in preverljiva. Približevali so se večjim kmetom, ki so imeli najvišjo kreditno sposobnost in so se zadolževali pod najugodnejšimi pogoji praviloma za produktivne namene, ki so krepili dohodkovno plat njihove družinske bilance. Ti kmetje so se v celoti zadolževali v formalnem kreditnem sistemu: v bankah, hranilnicah in kreditnih zadrugah pod ugodnejšimi pogoji kot nižje kategorije kmetov.⁷³

73 Komadinič, *Problem seljačkih dugova*, str. 41.

V slovenskem prostoru se začne o dolgovih govoriti sorazmerno zgodaj. Obširno se je tem vprašanjem posvečal Josip Vošnjak. Prve podatke navaja za leto 1858, vendar so le malo uporabni za podrobnejšo analizo. Šlo je za vsoto vseh hipotekarnih kreditov v habsburški monarhiji na ravni dežel. Podatki so s stališča kmečke zadolženosti neuporabni, ker niso vodili evidence o poklicu dolžnika, temveč so beležili samo obstoj zemljiškoknjižnega zavarovanja posojila. Navajanje številke za hipotekarne kredite po deželah pove le, da je zadolževanje že obstajalo in da so dolgove popisali. Ne gre pa v tem primeru za analizo, ki bi stvarno predstavila problematiko zadolževanja. Tega se je zavedal tudi Vošnjak sam. V prvi fazi preučevanja ga je zanimala predvsem dinamika naraščanja zadolževanja. To je ilustriral s podatki za leti 1858 in 1881. Po teh podatkih se je zadolženost na Kranjskem podvojila, na Štajerskem šla celo čez to mejo, na Koroškem se je bližala podvojitvi, le na Primorskem se je povečala za četrtnino. Ker podatkov o poklicu dolžnika niso vodili, se je moral Vošnjak zateči k cenitvi pri opredelitvi kmečke zadolženosti. Po njegovi oceni naj bi na Kranjskem na kmete odpadlo 84 odstotkov vsote hipotekarnih dolgov, na Štajerskem 74 odstotkov, na Koroškem 80 odstotkov, na Primorskem 45 odstotkov. Tudi pri opredeljevanju vzrokov zadolževanja ni prišel prav daleč, kajti tudi v tem primeru so bili podatki neustrezni. Niso namreč zbirali podatkov o namenu najetih posojil, temveč o obliki (ali so bila ta v gotovini ali na drugi pogodbeni podlagi). Na tej osnovi ni bilo mogoče graditi dolgoročnih primerjav in izvajati relevantnih zaključkov. Edina postavka, ki je bila aktualna tudi v naslednjih desetletjih, so terjatve za dote in dediščine. Socialna norma, ki je izvirala iz moralne ekonomije kmečkega okolja, je imela na dolgi rok neugodne ekonomske posledice. Vse do druge svetovne vojne so dote prekomerno obremenjevale dohodke kmetij.

Vošnjak je imel tudi sam pomisleke pri uporabi teh podatkov. Problem je videl v metodologiji. Relativiziral je višino zadolžitve z neažurnostjo izbrisov terjatev. Terjatve so ostajale

Vir: *Ilustracija*, 1931, št. 10, str. 330

vpisane tudi po odplačilu. Zato so jih šteli kot obstoječe. Njegov drugi zadržek je bil problem simultanih hipotek, ko je bila ista terjatev vpisana na več zemljišč, vsakič pa so jo šteli kot samostojno terjatev. Iz tega je potegnil sklep, da so bili dolгови gotovo nižji, ker jih drugače ob povprečni (pet- do šestodstotni) obrestni meri ne bi bilo mogoče odplačati. Samo obresti bi predstavljale dvakratnik davkov na Kranjskem.⁷⁴

Raziskovanje je Vošnjaka vodilo naprej. Želel je spoznati relativno breme zadolžitve. Tako je na kmetijski anketi kranjskega deželnega zbora 17. in 18. aprila 1884 poročal o razmerju med hipotekarnimi dolгови in katastrskim dohodkom kmetov na Kranjskem. Vošnjak je sklenil, da so dolгови presegali katastrski dohodek za približno tretjino. Njegov namen je bil dokazati

74 Vošnjak, *Socialni problem in kmeti*, str. 18–27.

obstoj (pre)zadolženosti kmetov na Kranjskem. Vendar je bila tudi v tem primeru metodologija šibka. Katastrski dohodki so bili ocenjeni nizko in niso predstavljali stvarnih dohodkov kmetijstva. Sodobne raziskave o (integrirani) kmečki ekonomiji kažejo, da so kmetje vire dohodkov že tedaj razširili.⁷⁵ Edina prednost ocene katastrskega dohodka je bila, da so bili podatki dostopni. Drugo bi zahtevalo posebno raziskavo.

Primerjava dolgov z vrednostjo zemljišč je imela višjo vrednost. Čeprav tudi vrednosti zemljišč ni mogoče jemati kot merodajne za presojanje ravni zadolženosti. To je pomembno samo, če se kmetija ali deli zemljišč prodajajo. Če ni kupcev ali zemljišča niso naprodaj, tedaj je to samo hipotetična, potencialna vrednost. Vošnjakovi podatki tako kažejo različnost kranjskih razmer. Razmerja med vrednostjo zemljišč in dolgovi v posameznih okrajih so bila sledeča: v črnomaljskem 158 odstotkov, v kranjskem 139 odstotkov, v radovljiškem 138 odstotkov, v kočevskem 134 odstotkov, v kamniškem 111 odstotkov, v ljubljanskem in litijemskem 110 odstotkov, v postojnskem 104 odstotke, v logaškem 97 odstotkov, v krškem 71 odstotkov in v novomeškem okraju 59 odstotkov. Po teh podatkih so bili gorenjski kmetje bolj zadolženi kot dolenski, z izjemo črnomaljskih in notranjskih, vendar naj bi bile na Gorenjskem ugodnejše razmere glede obresti.⁷⁶ Če se je Vošnjak zavedal, da metodologija ne dovoljuje sklepov o relativnem obsegu zadolženosti, pa Fran Trček, ki je o tej temi pisal leta 1963, ni imel več zadržkov. Ne da bi posebej utemeljeval, pojasnil pot sklepanja, je ocenil relativno breme zadolženosti. Prepričan je bil, da je bila v osemdesetih letih 19. stoletja približno petina slovenskih kmetov prezadolžena, petina močno zadolžena in petina manj oziroma znosno zadolžena. Preostalih 40 odstotkov slovenskih kmetov naj ne bi bilo zadolženih.⁷⁷

V obdobju od leta 1890 do prve svetovne vojne niso ugotavljali obsega zadolžitve kmetov. Fran Trček je sklepal, da so

⁷⁵ Lazarevič, Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji, str. 189–215.

⁷⁶ Vošnjak, *Poročilo o kmetijski anketi*, str. 26–27.

⁷⁷ Trček, Kmečki dolgovi v preteklosti.

dolgovi še nekaj časa naraščali, verjetno do preloma stoletja, vendar bistveno počasneje. Tako sklepanje je podkrepil z intabulacijami dolgov na kranjskih kmetijah, ki so imele znatno nižjo tendenco naraščanja kot v predhodnih desetletjih. Zadolževanje naj bi začelo opazneje upadati v desetletju pred prvo svetovno vojno. Gospodarske razmere so se takrat izboljšale, naraščali sta intenzivnost in donosnost kmetijske proizvodnje, znižale so se stopnje agrarne prenaseljenosti. Vzpostavilo se je kreditno zadružništvo, ki je v okviru omrežja zagotavljalo kreditno sposobnost kmetov. V začetnem obdobju so se posojila dodeljevala na osnovi osebnega poročstva. Kmetje so z zadrugami dobili možnost refinanciranja posojil, da so dražje oblike zadolžitve zamenjevali s cenejšo ponudbo kreditnih zadrug.⁷⁸ Fran Trček je tako ocenjeval, da so bili kmečki dolгови tik pred prvo svetovno vojno nominalno nekoliko, stvarno pa precej manjši kot med letoma 1880 in 1890.⁷⁹

Do prve svetovne vojne so bili kmečki dolгови sicer aktualna politična tema, vendar niso dosegli odmevnosti iz časa med obema vojnama. Zato tudi ni bilo politične intervencije oziroma regulacije tega vprašanja. Po vstopu v jugoslovansko državo je raven zadolženosti kmečkega prebivalstva padla. Razvrednotenje krone je bilo veliko. To je spremljalo tudi razvrednotenje terjatev. Kmetje so večino dolgov lahko poravnali z inflacijsko napihnjenimi dohodki. Predah pa je bil kratkotrajen. Ni minilo dolgo in spet se je obnovila razprava o obsegu in pretečih posledicah zadolžitve kmečkega prebivalstva. V nekaj letih od nastanka nove države naj bi se obseg kmečke zadolženosti potrojil. Višina sicer še ni zbujala skrbi, je pa te povzročal trend. Bil je v očitnem vzponu. Pridruževal se je tudi trend naraščanja prisilnih dražb na podeželju. Znakov, ki so vznemirjali javnost, je bilo dovolj. Regionalne slovenske oblasti so leta 1923 zaprosile finančne institucije, da jim posredujejo podatke o kmečkih dolgovih. Kmetijski oddelek pokrajinske uprave je želel podatke o višini posameznega dolga, velikosti kmetije dolžnika in občini

78 Lazarevič, Janez Evangelist Krek med imperativom politike in izzivi kapitalizma, str. 160–173.

79 Trček, Kmečki dolгови v preteklosti.

bivanja. Akcija je v celoti spodletela. Banke, hranilnice in kreditne zadruge so prošnjo ignorirale, ker niso želele razkrivati poslovnih skrivnosti,⁸⁰ četudi oblasti niso zanimali podatki, ki bi omogočali identifikacijo posameznega dolžnika.

V drugi polovici dvajsetih let so zaradi pritiska v Srbiji veliko govorili o kmečki zadolženosti. Tudi ministrstvu za trgovino in kmetijstvo sta se zganili. Ministrstvo za trgovino je pozvalo finančne institucije, naj mu posredujejo podatke o dolgovih, v kmetijskem ministrstvu so za podatke zaprosili okrajne načelnike. Iz teh ni bilo mogoče ugotoviti drugega, kot da je zadolženost obstajala. Ugotovljene številke so se za daljnosežnejše sklepe preveč razhajale.⁸¹ Preobrat je pomenila velika gospodarska kriza. Padec kmetijskih cen je pognal dolžnike v precep. Dohodki so upadali, obveznosti so ostajale enako visoke. Aprila 1932 se je začela regulacija kmečkih dolgov, ki je bila neizogibno pogojena s sanacijo bančnega sistema.⁸²

Sprejemati ukrepe brez poznavanja dejanskih razmer je bilo težko. Zato je jugoslovanska vlada pooblastila Privilegirano agrarno banko, da zbere potrebne podatke. Zbiranje podatkov je potekalo pri dolžnikih. Tako so upali, da bodo zbrali tudi podatke o dolgovih pri zasebnikih, ki so bili drugače skriti očem javnosti. Kmetje so bili pozvani na občino, kjer so izpolnili anketni obrazec. Tako pridobljeni podatki so še vedno imeli številne pomanjkljivosti, a so bili kljub temu še najbolj celoviti. Po desetletjih in desetletjih razpravljanja so tako šele tegobe velike gospodarske krize prinesle potrebno sistematiko pri proučevanju kmečke zadolženosti. Na tej osnovi so se končno pokazale vse dimenzije kmečkega zadolževanja in regionalnih posebnosti v slovenskih razmerah. Kot je bila slika kmetijstva in kmetij zelo različna, tako je bila različna tudi podoba zadolženosti na ravni okrajev. Na ravni Slovenije je bilo zadolženih 29,05 odstotka vseh kmetov.

80 Lazarević, *Kmečki dolgovi*, str. 100–101.

81 Komadinić, *Problem seljačkih dugova*, str. 37

82 Lazarević, *Plasti prostora in časa*, str. 138–146.

Tabela 8: Delež zadolženih kmetij po okrajih

Okraj	Delež zadolženih kmetij (v odstotkih)
Brežice	46,14
Gornji Grad	29,47
Lendava	38,26
Dravograd	20,54
Kamnik	27,54
Konjice	40,84
Kočevje	24,47
Kranj	13,38
Krško	46,06
Laško	11,13
Litija	24,22
Logatec	36,36
Ljubljana	11,47
Ljutomer/Radgona	13,46
Maribor (desni breg)	32,28
Maribor (levi breg)	32,06
Murska Sobota	59,65
Metlika	58,63
Ptuj	54,21
Novo mesto	36,46
Radovljica	8,21
Slovenj Gradec	27,36
Celje	30,47
Šmarje/Rogaška	47,81
Črnomelj	44,39

Vir: Komadinič, *Problem seljaških dugova*, priloga Dravska banovina

Tabela 9: Struktura upnikov: deleži po okrajih (v odstotkih)

Okraj	DHB in PAB	Kreditne zadruge	Regulativne hranilnice	Banke	Zasebni upniki
Brežice	0,20	27,50	15,02	1,09	66,19
Gornji Grad	-	30,88	12,42	0,59	56,11
Lendava	1,08	31,90	12,31	5,85	48,86
Dravograd	-	32,03	14,23	6,56	47,18
Kamnik	0,40	37,12	16,59	2,52	43,77
Konjice	0,05	25,26	18,41	0,14	56,24
Kočevje	0,92	41,47	7,32	2,20	58,09
Kranj	0,07	31,46	21,44	1,49	45,54
Krško	0,13	19,10	21,63	1,15	57,99
Laško	-	32,09	4,43	0,24	63,24
Litija	0,24	36,41	6,93	8,79	47,63
Logatec	0,51	36,99	11,49	2,53	48,48
Ljubljana	0,42	51,17	20,79	2,03	25,59
Ljutomer/ Radgona	1,33	30,75	13,96	2,85	51,16
Maribor (desni breg)	1,76	37,77	15,55	4,23	40,69
Maribor (levi breg)	0,28	21,21	12,77	2,88	62,86
Murska Sobota	0,44	23,73	15,42	15,26	55,15
Metlika	-	0,60	30,59	14,36	54,45
Ptuj	0,82	41,47	10,91	2,29	44,24
Novo mesto	0,28	34,47	11,38	0,29	53,58
Radovljica	-	34,46	21,86	3,01	40,67
Slovenj Gradec	0,72	18,30	23,87	6,22	50,89
Celje	0,44	54,47	1,13	0,80	43,16
Šmarje/ Rogaška	0,08	0,50	10,53	3,53	69,36
Črnomelj	0,06	-	40,26	6,38	53,30
Slovenija	0,50	33,02	14,64	3,55	48,29

Vir: Komadinič, *Problem seljaških dogova*, priloga Dravska banovina

Tabela 10: Delež posameznih vrst kmetov med dolžniki

Kmetije	Delež med zadolženimi	Delež v skupnem dolgu
0–2 ha	15,86	7,79
2–5 ha	19,66	12,42
5–10 ha	23,79	21,15
10–20 ha	27,93	37,71
20–50 ha	12,41	20,38
Nad 50 ha	0,35	0,56

Vir: Komadinič, *Problem seljačkih dugova*, priloga Dravska banovina

Podatki o zadolženosti so kazali zelo raznoliko podobo. Razlike med posameznimi predeli so bile precejšnje, enako je bilo tudi znotraj predelov. Zelo zanimivi so podatki o zadolženosti kmetov po okrajih. Kažejo podobo, ki se deloma prekriva z drugimi podatki, kot sta prenaseljenost in posestna struktura. Kaže se vzorec – bolj je bila posestna struktura razdrobljena, večja je bila prenaseljenost, večji je bil delež zadolženega podeželskega prebivalstva, višja je bila stopnja relativne zadolženosti. Največ zadolženih kmetov je bilo v kategoriji 10–50 hektarjev. Tu ne gre za presenečenje. Ti kmetje so bili že v veliki meri vezani na trg in zaradi tega tudi tesneje vpeti v ekonomsko okolje. Zato je bila potreba po posojilih večja. Pri tej kategoriji kmetov je izpričan tudi najvišji delež zadolževanja za produktivne namene. Ravno podatki o porabi posojil govorijo, da je zadolževanje za širitev in intenziviranje proizvodnje rastlo vzporedno z velikostjo kmetije. Pri stopnjah zadolženosti so prevladovali štajerski in prekmurski okraji, ki so bili hkrati tudi izrazito agrarni.

Največje presenečenje popisa dolgov so bile kategorije upnikov. Za Slovenijo je veljalo, da ima dobro razvit sistem finančnih institucij, ki omogočajo kmečkemu prebivalstvu sorazmerno ugodna posojila. Zlasti so bile izpostavljene kreditne zadruge, ki naj bi v politični retoriki »osamosvojile« kmeta. Presenečenje ni moglo biti večje, ko so podatki pokazali drugačno podobo. Lastniki skoraj polovice terjatev so bili zasebni upniki.

Intabulacije v zemljiško knjigo so kazale, da so bili to praviloma večji kmetje, trgovci in odvetniki. Bistveno manj je bilo gostilničarjev, obrtnikov in drugih.⁸³ Posamezni okraji so zelo izstopali, v Šmarju so zasebni upniki imeli skoraj 70 odstotkov vseh terjatev do kmetov, v Brežicah in Laškem okoli dve tretjini, v Mariboru (l. b.) le malo manj. Ti podatki so bili presenečenje, ker je kreditno združništvo razvilo izjemno gosto omrežje. Kmetje so imeli znotraj združnega sistema boljšo kreditno sposobnost v primerjavi z drugimi tipi upnikov. Bančne delniške družbe so le redko kreditirale kmete, sploh manjše. Usmerjene so bile predvsem v urbano ekonomijo višjega obsega. Mestne hranilnice so imele več razumevanja za kmete, vendar si tudi te niso lastile več kot dvajset odstotkov terjatev do kmetov, raje manj. Na slovenski ravni so kreditne zadruge odobrile kmetom tretjino vseh posojil. Med posameznimi okraji pa je delež nihal med najvišjo, 55-odstotno vrednostjo in najnižjimi vrednostmi (okoli sedemodstotna je bila v Kočevju in Litiji ter štiriodstotna v Laškem).

V tem primeru je težko podati enoznačno razlago za take razmere. Pomembne so bile lokalne zadružne razmere. Zadruge so bile del združnih zvez in so deloma imele skupna načela poslovne politike. A vsakdanjo prakso so vendarle določale zadruge same oziroma njihova vodstva. Primer kreditne zadruge iz Ljubnega kaže, da so tam pozorno tehtali kreditno sposobnost prosilcev in jamstva za vračilo posojil. Stanje posojil in ekonomsko moč dolžnikov so sproti spremljali. K temu so jih spodbujali tudi revizorji. Poskušali so posredovati, še preden bi dolžniki imeli težave z odplačevanjem posojila. Lahko so se dogovorili o podaljšanju posojila ali o dodatnih jamstvih oziroma porokih ali o pripisu zamudnih obresti h glavnici dolga. Če se dolžnik ni odzival ali ni bilo mogoče doseči soglasja, so uradno poslali opomine o zapadlosti obrokov. Če je bilo tudi to zaman, so izvedli knjiženje terjatev v zemljiško knjigo, sledile so tožbe in na koncu dražba brez velikih pomislekov. Celo ustanovitelji zadruge so se znašli v postopkih prisilne izterjave. Zadruga je znala tudi sama

83 Lazarevič, Analiza kmečkih dolgov v Sloveniji, str. 375.

Vir: *Ilustracija*, 1930, št. 5, str. 152

prevzeti kmetije dolžnikov in jih nato dajati v najem ali pa jih naknadno celo prodati. Lahko pa je zaplenila samo nujno potrebni del kmetije ali zemljišč, da je izterjala dolg.⁸⁴ Opisano ravnanje ni bilo daleč od prakse mestnih hranilnic ali bančnih delniških družb. Težnja po ohranjanju dolgoročne likvidnosti je terjala ukrepe, ki so tudi zadružni kreditni sistem močno približali drugim oblikam finančnega posredništva.⁸⁵ To dejstvo je spreminjalo percepcijo kreditnega zadružništva na podeželju. Neformalni sektor je bil hitrejši, učinkovitejši, a za kmete najdražja oblika zadolžitve.

84 Lazarevič, Janez Evangelist Krek med imperativom politike in izzivi kapitalizma, str. 160–173.

85 Lazarevič in Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 149.

BREME SOBIVANJA

Kmečko življenje je praviloma potekalo v majhnih ali še manjših skupnostih, kar so bile vasi ali zaselki. V takih skupnostih so bile socialne vezi tesno prepletene, kar je na eni strani omogočalo solidarnost, na drugi pa je lahko bilo sobivanje v breme zaradi nesoglasij. Mehanizmi sodelovanja in modeli sobivanja v kmečkih skupnostih so izjemno zanimiva raziskovalna tema. Tudi v slovenskem prostoru, kjer je bilo kmečko prebivalstvo najštevilnejša ekonomska in socialna kategorija še globoko v 20. stoletje. Nemalo pozornosti so lokalnim (kmečkim) skupnostim posvetili v sociologiji in etnologiji (antropologiji). Navajam le dva primera, ki sta zaradi upoštevanja historične dimenzije še najbližje historični epistemologiji. V sociologiji se je v šestdesetih letih 20. stoletja izoblikovala posebna smer preučevanja lokalnih skupnosti. Pod vodstvom Zdravka Mlinarja so ob pomoči ameriških sociologov na noge postavili študijsko in raziskovalno smer »sociologija lokalnih skupnosti«. Zdravko Mlinar je kasneje zapisal, da se je za poimenovanje sociologija lokalnih skupnosti odločil, ker je želel preseči zanj neproduktivno dihotomijo med ruralno in urbano sociologijo.⁸⁶ Tudi etnološka prizadevanja so se začela približno v istem času. Omeniti velja obsežen, a nedokončan projekt

86 Mlinar, Začetki sociologije lokalnih skupnosti, str. 40–44.

Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja (1976), ki je imel cilj predstaviti kulturne, socialne in ekonomske spremembe v slovenskem prostoru v 20. stoletju na primeru več kot 60 študij lokalnih okolij, tedanjih občin. Če je sociološko preučevanje dajalo večji poudarek vsakokratni sedanjosti, pa je bilo etnološko zasnovano na temeljih historične etnologije in je skušalo procese registrirati skozi celo stoletje. Navkljub poudarku na historični perspektivi so tudi etnološka dela iz te serije zaznamovana s sodobnostjo nastanka del. V primeru etnoloških del velja poudariti še študije lokalnih kmečkih okolij. Z metodo neposredne udeležbe so analizirali ekonomske in socialne strukture, razmerja in kulturne rituale vsakdanjega kmečkega sveta.⁸⁷

Po obče sprejetih opredelitvah so lokalne (kmečke) skupnosti kombinacije družbenih skupin in sistemov, ki omogočajo različne funkcije in storitve materialnega in nematerialnega značaja na lokalni ravni.⁸⁸ Lokalne skupnosti so tudi temeljne socialne organizacije teritorialnega ali drugega značaja, kjer se uresničujejo vsakodnevni interesi in druge socialne prakse različnih družbenih akterjev.⁸⁹ V postopku uresničevanja posameznih interesov pride do konflikta med obćimi in parcialnimi interesi. Kreps in Wenger sta na osnovi predhodnih raziskav sistemizirala tipologijo konfliktov v lokalnih skupnostih. Poudarek dajeta na okoliščine, ki generirajo konflikte. Z naslonitvijo na temeljno delo Jamesa Colemana⁹⁰ in rezultate lastnega raziskovalnega dela opisujeta tri bistvene značilnosti nastanka konfliktov v lokalnih skupnostih:

1. Izjemen dogodek, ki ogrozi eno ali več pomembnih funkcij ali storitev.
2. Učinek dogodka ni linearen, zato so odzivi pogojeni s prizadetostjo.
3. Obstajati morajo možnosti za diferenciran odziv.⁹¹

⁸⁷ M. Makarovič, *Kmečko gospodarstvo*.

⁸⁸ Kreps in Wenger, *Toward a Theory of Community Conflict*.

⁸⁹ Fine, *The sociology of the local*, str. 355–376.

⁹⁰ Coleman, *Community Conflict*.

⁹¹ Kreps in Wenger, *Toward a Theory of Community Conflict*, str. 161.

Vir: *Ilustracija*, 1931, št. 10, str. 329

Kreps in Wenger trdita, da obstaja korelacija med konflikti in strukturnimi spremembami v lokalnih skupnostih. Spremembe so po njunih ugotovitvah odvisne od socialnih in ekonomskih razmerij, razporeditve ekonomske moči, družbenih razlik, kohezije oziroma notranje integracije in sodelovanja posameznikov v javnem življenju skupnosti.⁹² Značilnosti nastanka konfliktov in argumentacijo so kasneje prevzeli tudi drugi raziskovalci.⁹³

Poznavanje konfliktov in poti njihovega razreševanja je pomembno za razumevanje procesov, potekajočih v okviru lokalnih skupnosti. Celo več, konflikti določajo pogoje za soobstoj in dolgoročno stabilnost takih institucij. Lokalne skupnosti so gost preplet medsebojnih razmerij, različnih statusnih položajev

92 Prav tam, str. 173.

93 Bell in Newby, *Community Studies*, str. 242–249.

članov, pripisovanih pomenov, formaliziranih in neformalnih institucij družbenega, socialnega ter ekonomskega okolja. Pomemben element vsake skupnosti je socialna pravičnost kot kohezivni element. Element pravičnosti, prej definiran po pravilih tradicionalnega (naravnega) prava kot po normativni pravni regulaciji, daje razmerjem v lokalni skupnosti status legitimnosti. Če je pod vprašajem občutek pravičnosti, potem je pod vprašanjem legitimnost aktualnih razmerij in tudi kohezija lokalne skupnosti. Zgodovinarji, pa tudi pripadniki drugih družboslovnih znanosti, take razmere opredeljujejo s pojmom »moralna ekonomija«. Gre za družbeni kontekst, kjer regulacija družbenega življenja poteka na osnovi tradicionalnih norm in obveznosti izven tržnega mehanizma. Ideali družbene pravičnosti so pred dobičkom posameznika. Sodobna izpeljava koncept moralne ekonomije opredeljuje kot produkcijo, kroženje in uporabo vrednot in občutkov v skupnosti pri razpravi o določenih družbenih vprašanjih v različnih zgodovinskih obdobjih.⁹⁴ V nadaljevanju bodo predstavljeni trije primeri konfliktnih razmerij in načini njihove razrešitve.

Privatizacija javne dobrine

Janez Dular je v romanu *Krka umira* predstavil kmečki svet, ekonomske interese in socialna razmerja ob koncu 19. stoletja na primeru pravice do uporabe ekonomskih potencialov reke. Gre za vzorčni primer koncepta moralne ekonomije.⁹⁵ Kmetje so uporabljali reko kot javno dobro, tako vodo kot floro in favno. Dostopnost do naravnega vira je bila splošna, uporaba regulirana na neformalni način. Problem v lokalni skupnosti izbruhne, ko si lokalni mogotec prisvoji rečne vire za lastni dobiček. Z zakupom koncesije prepove drugim lovljenje rakov v reki. Ekonomika vasi je v veliki meri slonela na prosti dostopnosti

⁹⁴ Fassin, *Moral economy and local justice*, str. 439–443.

⁹⁵ Arnold, *Rethinking moral economy*, str. 85–95.

do skupnih (občinskih) naravnih virov. Ko koncesionar omeji in prepove dostopnost do javne dobrine, nastopi trk ekonomskih interesov v vasi. Zgodi se tako močan upor, da je potrebno posredovanje policijskih sil. Represija vzpostavi razmere, da koncesionar lahko uveljavlja svojo pravico do izkoriščanja potencialov reke. V velikem finalu se roman zaključi z izumiranjem rakov zaradi kuge. S tem izgine razlog diferenciacije v skupnosti, razloga za pohlep ni več, ponovno se vzpostavi prosta dostopnost javne dobrine.

Lokalna skupnost, kakor jo slika avtor, je svet avtoritar-nega uveljavljanja lastnih ekonomskih in socialnih interesov na eni strani ter konfliktov znotraj kmečkega občestva na drugi. Kmečki ljudje so nezaupljivi do vseh institucij (slabe izkušnje), sumničavi do cerkve (kleriki kot del oblasti), sumničavi do političnih oblasti in obstoječe ekonomske ureditve, sumničavi do sodstva kot orodja ekonomsko in politično močnih. S tem izhodiščem Dular predstavi kmečke skupnosti, ki so se v zadnjih desetletjih 19. stoletja znašle v globokem procesu ekonomske in socialne tranzicije. Vsesplošna komercializacija življenja kot posledica institucionalizacije kapitalističnih form gospodarstva je vnašala veliko negotovost in strah pred prihodnostjo. Kmetijstvo je bilo v večdesetletni krizi, pravi transformacijski depresiji, ki se je z delno spremembo strukture pridelave in prireje unesla proti koncu 19. stoletja.⁹⁶ Račja kuga,⁹⁷ ki je bila resničen pojav, torej nastopa kot alegorija kapitalizacije gospodarskih odnosov, ki je v temelju spreminjala ekonomska in človeška medsebojna razmerja na podeželju. Kuga nastopa kot alegorija konflikta ekonomskih vrednostnih sistemov (kulture) tradicionalne družbe in družbe, organizirane na podlagi zasebnih kapitalskih interesov.⁹⁸

96 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106–112.

97 Račja kuga je bila epidemija, ki je povsem iztrebila populacijo rakov v slovenskih vodotokih v desetletjih pred koncem 19. stoletja. Šlo je za proces evropskih dimenzij. Račjo kugo so v evropske vode vnesli z uvozom ameriških rakov. Ameriški raki so bili proti kugi odporni, evropski pa ne.

98 Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja*, str. 178–179.

Drugo vprašanje je razmerje med javnim in zasebnim, med ljudskim pravom in kodificiranim pravom. Vse skupaj doživi vrhunec v pravici do lova na rake, ki je jedro spora. Ali je mogoče najprej monopolizirati (država!) in nato privatizirati (s koncesijo) javni vir? Ali je mogoče privatizirati nekaj, kar je bilo do tedaj skupno in podvrženo skupni rabi? To ruši tradicionalno simbolno enakost članov in kohezijo vaškega občestva. Delo priča, da so bile v kmečkem svetu premoženjske razlike in različni statusi vaščanov sprejemljivi, ker je šlo za tradicionalna stratifikacijska razmerja. Povsem drugače, z odporom pa so vaščani občutili diskriminacijo pri dostopu in rabi javnih naravnih virov. Ne samo da so bili ekonomsko prikrajšani, tudi simbolno so bili ponižani, da niso smeli posegati po javni dobrini, do katere so imeli tradicionalno vso pravico. Zamenjajmo rake z različnimi postopki delitve skupnih zemljišč ali urejanja služnostnih pravic in pred nami se odprejo procesi redefinicije lastninskih razmerij na podeželju po odpravi fevdalizma v drugi polovici 19. stoletja.⁹⁹ Avtor je zelo sugestivno ubesedil strahove in pomisleke, ki so se porajali na podeželju ob teh procesih:

»[...] jaz mislim, možje in fantje, da mora biti pravica za vse! Ni Krka zavoljo Urbihe in tudi Urbiha ni zavoljo nje! Nam vsem pripada! Takole postavim svoje besede, da me ne bi kdo razumel napačno: če posadiš njivo, je tisto, kar zraste tvoje; če oskrbiš trto, jo na spomlad obrežeš, potem okopavaš, poleti škropiš in poleti varuješ, bo v jeseni tisto, kar bo na njej zraslo, tvoje! Če imaš mlado prase in ga čez leto porediš, boš za božič sam jedel klobase in pa tisti, katerim jih boš ti dal! Taka je moja pamet: če si sejal, boš tudi žel! Toda rakov ne seje nihče, če pa jih je treba žeti, jih bomo želi mi vsi in ne samo Urbiha [...] Raki so naši in mi jih bomo lovili! Če piješ v krčmi vino, ga plačaš, ker je to vino krčmarjevo; če pa piješ vodo, je ne plačaš, ker je voda že od nekdaj skupna last. In ker je voda skupna last, je skupno tudi vse tisto, kar je v njej! [...] Vse je skupno, to je vendar jasno kot beli dan! Vse, čisto vse!«¹⁰⁰

⁹⁹ Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih drugače*.

¹⁰⁰ Dular, *Krka umira*, str. 67–68.

Gibalo dogajanja sta pomen in obseg pojma družbena in ekonomska pravičnost. Avtor je naslavljal pomembno vprašanje iz procesa družbene in ekonomske modernizacije. Na ozadju zgodbe o rakah je kot družbeni fenomen poudaril redefiniranje lastninskih pravic na podeželju. V njegovem delu z vso silovitostjo nastopa problematiziranje vprašanja družbene legitimnosti privatizacije javne dobrine, kar v temelju spreminja vzpostavljena družbena in ekonomska razmerja. Ker ruši kohezijo lokalne skupnosti; ker krši neformalna pravila, pravila ljudskega (naravnega) prava. Na tej osnovi se sproži konflikt med lokalnim/parcialnim (vaška skupnost) in občim (država), kar definira pripadnosti in socialne identitete. Vprašanji razmejevanja med javnim in zasebnim ter socialnih implikacij privatizacije javnih dobrin je predstavil s problematiziranjem koncepta pravičnosti. Koncept pravičnosti je po Dularju etična kategorija in roman izzveni kot obsodba prevlade kapitalске moči v ekonomskih in socialnih razmerjih mimo etičnih norm. V tem kontekstu se je Dular uvrščal v prevladujoči del slovenske javnosti v tridesetih letih, ki je izhajajoč iz kritike obstoječih razmerij terjal reformo aktualne ureditve s povečevanjem družbene odgovornosti kapitala.¹⁰¹

Med delom in kapitalom

Pereč problem v agrarnih lokalnih skupnostih so bili poljedelski delavci. Mezdno delo je bilo daleč najpomembnejša kategorija pridobivanja dodatnega dohodka na malih kmetijah, kot je razvidno iz prvega poglavja. Osnova delitev je potekala med stalno in občasno zaposlenimi delavci.¹⁰² Zlasti problematičen je bil položaj stalno zaposlenih hlapcev in dekel. Njihova službena razmerja so nezadovoljivo urejali poselski redi, ki so temeljili na lokalnih standardih oziroma normah. Pa še to le do leta 1931,

101 Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja*, str. 178–179.

102 Uratnik, *Poljedelsko delavstvo v Sloveniji*, str. 62–76.

ko so prenehali veljati in so začeli uporabljati določbe obrtnega zakona. Ker je bil položaj dekel in hlapcev specifičen, so ostali v zakonu prezrti. Tako ni bilo regulacije delovnih in življenjskih razmer, tudi minimalnih mezd ne. Njihov položaj je bil najbolj kritičen v primeru starosti, onemoglosti ali bolezni.¹⁰³ Regulacija delovnih razmerij je bila neformalna, z ustnimi dogovori po načelih naravnega (ljudskega) prava. Kot pridruženi družinski člani so na starost, v primeru onemoglosti ali ob bolezni imeli pravico le do minimalne oskrbe in skromnega prebivališča, drugače so bili povsem nezaščiteni. V posameznih primerih so si skrb za odslužene delavce delili lastniki kmetij in občina. Vendar to ni varovalo stalno zaposlenih kmetijskih delavcev pred nevšečnostmi. Šlo je le za moralno obvezo lastnika, ne zavarovano pravico delavca. Lastnik kmetije je lahko delavca odpustil brez razloga, brez pojasnila in brez sankcije. Delno je v skupnosti sicer trpel njegov moralni ugled, a skupnost mu je to pravico nedvoumno priznavala. In gospodarji kmetij so jo uveljavljali. To je bil problem množice hlapcev, ki so v letih, ko niso bili več zmožni za delo, padali v breme svojim občinam, prisiljeni živeti v bedi in beračenju. Konfliktov in pomislekov v agrarnih skupnostih ob takih razmerah ni bilo malo. Trk sočutja na eni in neizprososti zniževanja stroškov gospodarjenja na drugi strani je vnašal nemir in nelagodje v medsebojne odnose.

Problem je bil širše narave, presegal je meje ljudskega prava in moralnih obveznosti. Zato je bilo v tridesetih letih 20. stoletja nemalo zahtev za natančno regulacijo položaja poljedelskih delavcev. Šlo je za pomembno vprašanje, družba se je ujela v precep agrarne prenaseljenosti, nizke rentabilnosti, počasne industrializacije, omejenih možnosti širjenja dohodkovnih virov in omejenih možnosti migracij (v druge panoge ali v tujino). Dilema v času do druge svetovne vojne glede na splošne politične, socialne, ekonomske in mednarodne razmere ni bila in tudi ni mogla biti razrešena. So pa v poznih tridesetih začeli urejevati delo viničarjev. Položaj viničarjev je bil v javnosti zelo prisoten.

103 V. Vodopivec, *Pravni in socialno politični položaj poljedelskega delavstva*, str. 226–230.

Pri njih so opažali komaj verjetne pojave revščine, presežno umrljivost odraslih in novorojenčkov zaradi slabih življenjskih in prehrabnih razmer ter tuberkuloze. Novembra 1939 je začela veljati banovinska uredba, ki je regulirala delovno razmerje, minimalno mezdo in viničarski sklad. Sklenitev pogodbe je bila opredeljena na najmanj tri leta. Omejili so delovnik na deset ur poleti in sedem ur pozimi. Poleg minimalne mezde so določili še razmerja glede stanovanja in obdelovalne zemlje za viničarje oziroma ustrezno plačilo v naturalijah. Z določbami o viničarskem skladu so začeli vzpostavljati sistem zdravstvenega zavarovanja za viničarje.¹⁰⁴

Položaj hlapcev in dekel je bil tvegan predvsem ob dedovanju kmetije. S prevzemom kmetije je dedič na novo vzpostavljaj razmerja med gospodarjem in zaposlenimi. Nemalokrat je ob tem prišlo do nesporazumov in niso bili redki primeri, da so del zaposlenih preprosto odpustili. Zlasti tiste, ki bi jih bilo zaradi starosti potrebno v kratkem vzdrževati. Vez, ki se je v dolgih letih spletla med pokojnim lastnikom in delavcem kot pridruženim družinskim članom, je bila prekinjena. Pravila ljudskega prava pa so bila jasna: »Gospodar je gospodar in hlapec je hlapec; in če reče gospodar hlapcu: poveži culo, vstani in pojdi, je hlapcu ukazano, da vstane in gre po svoji poti. Tako je bilo od vekomaj in tako bo na vse večne čase, zakaj drugače bi bil svet narobe.«¹⁰⁵

Takemu stališču nasproti so stale pravice, ki so izvirale iz dolgoletnega dela na kmetiji. Pravice, ki so izhajale iz koncepta moralne ekonomije, iz koncepta družbene odgovornosti, so vsebovale pravično in redno plačilo za opravljeno delo, spoštovanje delavčevega dostojanstva, skrb za delavca ob starosti ali drugi nezmožnosti za delo oziroma pravično odškodnino. Med kmeti, ki so za stalno zaposlovali delavce, pravica iz dela ni obstajala brezpogojno. Odvisna je bila od ekonomske moči, prioritete in prevladujočih socialnih razmerij v mikrookolju kmetije ne

104 V. Vodopivec, *Naši problemi*, str. 175–178.

105 Cankar, *Hlapec Jernej in njegova pravica*, str. 22.

glede na obči koncept socialne pravičnosti lokalne skupnosti. Njihovo stališče je bilo nedvoumno, pravica lastnika odtehta pravico delavca. Lastninska pravica (formalna zakonodaja) je nadrejena pravicam iz dela (naravno/ljudsko pravo). Skrb za delavca v primeru starosti, onemoglosti ali bolezni, ni izključno socialna »dolžnost«, ampak tudi ali zlasti diskrecijska pravica kmeta. Lahko jo uveljavi ali pa tudi ne. Nasprotno so delavci odpust doživljali kot veliko krivico, nehvaležnost in nemoralno odrekanje pridobljenih pravic. Koncept socialne pravičnosti se je uveljavljal v preseku dveh skupin pravic, pravic iz dela in lastniških pravic. Razprava je imela širše pomene, ki so presegali kmetijske panoge. Bila je odmev globalnih razprav o družbeni odgovornosti kapitala, o razmerjih med delom in kapitalom v agrarnem okolju.

Konfliktnost razmerij in temeljne dileme med delom (hlapcem) in kapitalom (kmetija) je slikovito, z očitno politično tendenco, izrazil Ivan Cankar, v dialogu med odpuščenim delavcem (hlapcem) in študentom.

»Dedič in gospodar po očetu — šega je, tudi pravica morda, Bog bo že vedel. Ampak to je eno. Ali drugo je: štirideset let je delal Jernej, štirideset let je Jernej zidal, Bog je blagoslovil Jernejevo delo, da je obrodilo obilen sad, stoteren in tisočeren. Čegavo je delo, čegav je sad? – to mi zdaj povej! Katera posvetna postava in katera božja zapoved je naredila, da nimam, kamor bi legel, ko sem nakosil sena, da bi bila, če ga nakopičim, gora višja od Ljubljanskega vrha? In da nimam skorje kruha, ko sem napolnil in nabasal egiptovske hrame z ržjo, pšenico in ajdo? Učenjak, to mi zdaj povej!

Študent je spoznal in razumel in se je veselo zasmel. »Jernej, tako je naredila posvetna postava: Jernej bo zidal hišo in kadar bo dozidal: gospodar na peč, Jernej čez prag; Jernej bo oral in bo sejal in bo žel: gospodarju žetev in kruh, Jerneju kamen; Jernej bo kosil in Jernej bo mlatil, Jernej bo spravljal seno in slamo, in ko bo napolnil skedenj in podstrešje in hlev: gospodar na mehko posteljo, Jernej na trdo cesto; postarala se bosta gospodar in Jernej:

gospodar bo sedel na zapečku in si bo palil pipo in bo prijetno dremal; Jernej se bo skril za hlev in bo poginil na gnili stelji. Tako je naredila posvetna postava. Božja zapoved pa je naredila: trpi krivico, Jernej, in kadar te udari sosed na desno lice, ponudi mu še levo; in če ti ugrabi suknjo, daj mu še srajco!¹⁰⁶

Mehanizmi (ekonomske) solidarnosti

Zadružništvo je na slovenskem podeželju do druge svetovne vojne doživljalo uspeh, ker je bilo utemeljeno na podlagi vzajemnosti interesov in solidarnosti. Zadružno gibanje kot celota je imelo večplastne značilnosti. Pomenilo je veliko prestrukturiranje ekonomske in socialne moči, vzorcev delovanja in družbenega diskurza na podlagi samoorganiziranja, samopomoči in samoodgovornega obnašanja večinskega dela prebivalstva znotraj kapitalistične ekonomije. Z vzpostavitvijo zadružnega omrežja so institucionalizirali neformalne oblike samoorganiziranja in samopomoči do stopnje, da je bila praktično vsakemu prebivalcu omogočena včlanitev. Seveda ob dolžnosti jamstva za zadrugo z vsem svojim premoženjem, kar je bila velika obveznost. Med ekonomsko in socialno šibkejšimi sloji, zlasti pa med kmečko populacijo, se je zadružništvo vzpostavilo kot model odgovornega, samozaščitnega ekonomskega in socialnega obnašanja. Vzpostavilo se je kot orodje uravnavanja osebnih ekonomskih in socialnih tveganj. Forma združevanja načel majhne skupnosti in kolektivne podjetniške pobude je več kot očitno dala družbeno in ekonomsko relevantne rezultate. Člani zadrug so nastopali v treh vlogah. Nastopali so kot lastniki, kot upniki in kot dolžniki. Zadruge so bile v lasti in upravljanju članov. Osnovane so bile na socialnem kapitalu, to je na tesni mreži medsebojnih odnosov v lokalni skupnosti.¹⁰⁷

Z vsakodnevnim delom so zadružniki v majhnih okoljih veliko prispevali k afirmaciji družbenega zaupanja. To je bilo

106 Prav tam, str. 17.

107 Guinnane, *Cooperatives as Information machines*, str. 366–389.

zelo pomembno, saj so del svoje ekonomske aktivnosti in interesov vezali na zadrugo. Brez velikega zaupanja sistem sploh ne bi mogel delovati. Zaupanje je temeljilo na neomejeni solidarnosti, ko so vsi zadružniki jamčili za zadružne obveznosti z vsem svojim premoženjem in z neplačanim delom. To je imelo posledice. Preglednost in smotrnost poslovanja sta bili nujni. Zagotavljali sta jo majhnost zadrug in revizija poslovanja prek zadružnih zvez. Zunanja revizija je odločilno pripomogla k zaupanju v poslovanje zadrug, saj so se s tem oblikovale prakse dobrega poslovanja. Zadružno omrežje na podeželju je imelo tudi velik ekonomski pomen. Centralizirano omrežje zadrug je kmetom omogočalo organiziran vstop na trg, v kapitalistične odnose, s tem pa tudi izrabljanje ekonomije obsega v svojo korist pri prodajah in nabavah blaga. To je prispevalo k okrepitvi kupne moči na podeželju, kar je bilo zelo pomembno. Zadruge so vzpostavljale trg oziroma povpraševanje v majhnih okoljih. Kmetje so lahko oddajali svoje pridelke v zadruge v bližini brez posebnih stroškov po vnaprej znanih cenah, predelavo in unovčevanje pa je prevzela zadružna zveza. Tudi ob tem so se oblikovale dobre poslovne prakse, saj so zadružna omrežja zaradi zahtev trga težila k standardizaciji kakovosti kmečkih pridelkov in izdelkov ter tako prispevala k postopni rasti kakovosti v kmetijstvu. Kot podpora temu procesu so delovale kreditne zadruge, ki so vzporedno vzpostavile trg drobnega kapitala (mikrokrediti) in veliko prispevale k lažšanju pomanjkanja likvidnih sredstev med kmečkim prebivalstvom. Kreditne zadruge so pripomogle k upadu obrestne mere in s tem množici kmetov in obrtnikov olajšale majhne, a pomembne investicije v tehnologijo ali gospodarska poslopja. Finančne storitve so postale na podeželju dostopne kot še nikoli poprej. Večina podeželskega prebivalstva je imela kreditno sposobnost le v okviru zadružnega omrežja.

Zadružno omrežje je prispevalo k lažji adaptaciji pretežnega dela prebivalstva v kapitalistično ekonomijo, ker je bilo relativno poceni orodje obvladovanja družbenih in ekonomskih tveganj. Stroški članstva in dela v zadrugi so bili znatno nižji od koristi.

Vir: *Ilustracija*, 1931, št. 10, str. 329

Zadružništvo je resda delovalo kot ekonomska in socialna zaščitna mreža, vendar pa je na drugi strani članstvo zamejevalo v okviru stanovske samozadostnosti in vzpostavljalo dodatne mehanizme socialnega (tudi političnega) nadzora članstva. Izvajalo je delno regulacijo potrošniških in ekonomskih praks, dajalo je prednost ekonomiki kmečkega poslovanja. Posamezni zadružniki so morali norme gospodarjenja (denimo smotrnost porabe kreditov ali kakovosti oddanih pridelkov) prilagoditi zahtevam zadruga (skupnosti) oziroma določilom pogodb, ki so jih sklepali z zadrugami. V primeru majhnih zadrug (vas ali več zaselkov) se je izpostavilo dejstvo, da je članstvo poznalo druge člane, njihove navade, potrebe, značaj in sposobnosti. Zaradi tega je nadzor potekal vsakodnevno. Sankcije so bile v primeru kršitev pravil vzpostavljene z zelo nizkimi stroški prek mehanizmov socialnega nadzorovanja. Zadruga so lahko izključile vsakogar, ki ni ustrezal moralnim standardom ali kako drugače ni upravičil

zaupanja lokalnega okolja. Ker je bilo poslovanje omejeno na člane majhne skupnosti, v zadrugo iz drugega okolja pa se je bilo zelo težko ali praktično nemogoče včlaniti, so bili člani, ki niso izpolnjevali pogodbenih obveznosti, z izključitvijo odrezani od vsake zadružne zaslombe in so bili socialno povsem izolirani. Na plan so torej stopile ekonomske in neekonomske sankcije. Zadruge so bile močno orodje družbenega nadzora.

Nadzor v majhnih skupnostih je bil vsakodneven in samodejen, kdor je izneveril zaupanje zadruge (skupnosti), je bil sankcioniran. Izpadel je iz zaščitne mreže, s tem tudi iz lokalnega socialnega omrežja. Le striktno medsebojno poravnavanje obveznosti je zagotavljalo obstoj zadružnega sistema in skupno korist, za organizacijo kot celoto in njene posamezne člane. Solidarnost je bila mogoča le ob izpolnjevanju obveznosti. Drugače povedano, dolžnosti in koristi so morale biti dolgoročno uravnotežene.¹⁰⁸

Navkljub načelom skupnosti in solidarnosti pa so bile zadruge tudi prostor različnih aspiracij članstva. Nema lokrat tudi prostor dodatnega utrjevanja obstoječih družbenih razmerij, obstoječe socialne in ekonomske moči. Številni primeri posameznih zadrug kažejo, da je običajno zadrugo obvladovala le majhna skupina zadružnikov. Skupina tistih zadružnikov, ki se je udeleževala občnih zborov. Običajno je bil občni zbor ob prvem sklicu nesklepčen. Pravila so določala, da je po dvehurnem odmoru občni zbor sklepčen, četudi je bilo prisotno minimalno število zadružnikov, kar so znali izrabljati. Tako je bilo sorazmerno majhni skupini omogočeno, da je obvladovala zadrugo. Med seboj so izbirali člane vodstvenih organov in tudi določali pogoje članstva in kreditno politiko. S tem so utrjevali svojo socialno in ekonomsko moč v majhnem okolju. Revizorji so redno opozarjali na to dejstvo in pozivali k večji javnosti dela zadružnih organov, zadružno članstvo pa k večji udeležbi na občnih zboreh.¹⁰⁹

108 Lazarević, *Cooperative models, practices, and meanings*, str. 233–258.

109 Granda, *Poskus analize delovanja Hranilnice in posojilnice* (Št. Peter pri Novem mestu), str. 147–158.

Konflikti v zadrugah na lokalni ravni niso bili redki. Veliko jih je izviralo iz kontradiktornega položaja zadruženika kot solastnika in/ali dolžnika/poslovnega partnerja. V vsaki vlogi je bil položaj in interes drugačen. Zadrugi so morali vsakodnevno uravnotežati svoje družbene in ekonomske vloge v majhni podeželski zadrugi. Ko jih niso mogli povsem uskladiti glede na trenutni socialni ali ekonomski interes, je prišlo do konflikta. Taki konflikti so le redko prišli v javnost izven lokalne skupnosti. Za njimi ni ostajalo veliko sledi, saj so se praviloma razreševali na neformalni ravni, z neformalnimi mehanizmi, in po potrebi neformalno sankcionirali.

Eden od pisno ohranjenih primerov z začetka 20. stoletja govori o razkolu med zadrugi glede organizacije kreditne zadruge. Kreditne zadruge so bile organizirane na dveh osnovah. Razlika je bila v obliki jamstva in številu deležev. Večinski del članov v analizirani zadrugi je terjal, da se zadruga reorganizira po načelu, da ima vsak zadruženik le en delež in en glas, ter višje obrestovanje deležev (model Raiffeisen). Manjšina je zagovarjala načelo, da ima posamezni član lahko več deležev in s tem tudi več glasov v odločanju, terjali so tudi delitev dobička med člane glede na deleže (model Schulze-Delitsch). V sporu, ki je dolgo časa hromil delo lokalne zadruge, so se ostrila vprašanja razmerij socialne moči v konkretnem okolju. Najprej v zadrugi, potem pa tudi v lokalnem okolju kot takem. Nadzor nad kreditnimi tokovi je dajal družbeno moč. Spor se je polegel, ko so iz zadruge izključili najglasnejšega zagovornika njenega preoblikovanja. Pa zadrugi ni bilo usojeno, da bi dolgoročno imela mir. Leta 1909 so se razširile govorice, da je likvidnost zadruge ogrožena, ker nima zadostnega jamstva za vloge. Verjetno je šlo za odmev prej predstavljenega spora, saj so bile govorice o nezadostni likvidnosti vezane na organizacijo zadruge. Po obstoječih pravilih so za zadrugne obveznosti namreč jamčili člani do vrednosti deležev. Šlo je torej za omejeno jamstvo in od tod so izvirale govorice, da zadruga nima zadostnih likvidnih sredstev. Zagovorniki preoblikovanja so terjali, da za obveznosti jamčijo

vsi člani z vsem svojim premoženjem (model Raiffeisen). Govorice niso ostale brez posledic. Prebivalstvo je začelo dvigovati prihranke. Na povečane dvige je uprava hranilnice odgovorila z odločitvijo, da za depozite poleg članskih deležev jamčijo še člani uprave z vsem svojim premoženjem. Ukrep je za nekaj časa zalegel, saj so bili člani vodstva zadruga najpremožnejši posamezniki v lokalni skupnosti.¹¹⁰

¹¹⁰ *Spominski spis Posojilnice v Ribnici*, str. 22.

VOJNO GOSPODARSTVO

Obe vojni, velika ali prva in druga svetovna vojna, sta temeljito zaznamovali življenje. Kmečko gospodarjenje se je moralo prilagoditi vojnim razmeram, četudi so kmetje skušali ohraniti običajni ritem dela, tako kot so bili navajeni. V nadaljevanju navajam nekaj primerov iz vsakodnevne prakse, nekaj lokalnih fenomenov na ozadju modernih vojn, torej človeško izkušnjo v totaliteti vojne. To je tudi razlog, da v ospredju predstavitve ni makroperspektiva kmetijstva med vojno. Ta perspektiva je obsežno predstavljena v literaturi, v mednarodnih¹¹¹ in domačih monografijah.¹¹² Makroperspektiva bo omenjena le bežno, toliko, kolikor je nujno za osnovno razumevanje. Poudarek je na pojavnih oblikah vsakodnevnih praks med vojno. Priložnost za to se ponuja po zaslugi dveh dnevnikov.

Prvi dnevnik je na neki način kronika majhne župnije in vasi Črniče v zahodnem delu Slovenije, blizu meje z Italijo. Krajevni duhovnik Alojzij Novak je pisal dnevnik v času obeh vojn. Zavedal se je izjemnosti vojnega časa in dolgoročnih sprememb,

111 Broadberry in Harrison, *The Economics of World War I*. Harrison, *The Economics of WW II*. Offer, *The First World War*. Schultz, *Agriculture in an Unstable Economy*.

112 Himmelreich, *Namesto zemlje črni kruh*. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*. P. Vodopivec in Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci*. M. Šorn, ur., *Lakote in pomanjkanja*. M. Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Mikuž, *Slovensko partizansko gospodarstvo*.

ki sta jih obe vojni prinesli v vsakdan, slutil pa je tudi prihodnost na podeželju. Njegova osnovna namera je bila, da dokumentira življenje svoje vasi in krajanov. Dnevniški zapisi nam omogočajo natančen vpogled v vsakdanje življenje kmetov, v preplet vaških sosedskih in družinskih razmerij, ki so bila na preizkušnji v vojnih razmerah. Nudi nam vpogled v interakcije med kmečkim svetom in zunanjimi dejavniki, ki se jim kmet ne more ne upreti ne izogniti. Pisec dnevnika, duhovnik, je izražal veliko skrb za moralo svojih župljanov. Njegova opažanja so dragocena, saj dnevnik predstavlja podrobno beleženje majhnih dnevnih sprememb v procesu vzpostavljanja »nove normalnosti«, poskusa racionalnosti med vojno.¹¹³

Tudi v drugem primeru imamo opravka z dnevnikom, vendar drugačnega tipa. Če je bil prvi avtor izobražen duhovnik, pa je bil drugi skromen kmet. Toda kljub pomanjkljivi izobrazbi je bil Ivan Puntar širokega duha in vedenja. Uspešno je vodil večjo kmetijo. Ta je slovela kot tehnološko napredna in donosna. Puntar je začel pisati dnevnik po prihodu iz vojnega ujetništva v Rusiji, toda rokopis je ohranjen šele od leta 1923 dalje. Dnevniku je potem mogoče slediti vse do leta 1943.¹¹⁴ Domneva se, da ga je pisal tudi v naslednjih letih, vendar teh zapiskov še niso izsledili. Njegov dnevnik je torej precizna kronika vsakodnevnega življenja in dela na kmetiji med drugo svetovno vojno. Vojno, ki ni bila samo okupacija, temveč tudi čas odporniškega gibanja, kolaboracije in državljanske vojne. Zapisi natančno kažejo, pred kakšnimi izzivi so stali kmetje in kmečko gospodarstvo med drugo svetovno vojno. Puntar ni bil samo uspešen gospodar, temveč je bil tudi močno angažiran v socialnem in političnem življenju. Bil je aktiven član Slovenske ljudske stranke, vodilne politične sile katoliške usmeritve. Redno so ga volili v organe lokalne oblasti, bil je tudi dejaven član lokalnih gospodarskih in družbenih organizacij, društev ter krožkov. Strastno je bral knjige, pri čemer je dajal prednost kmetijski strokovni literaturi in romanom.

113 Novak, *Črniška kronika*.

114 Puntar-Štancar, *Moje delo, doživetja in pogledi*.

Oba dnevnikarja imata veliko vrednost. V slovenskem primeru ni ravno običajno, da imajo gospodarski zgodovinarji na voljo tudi take vire. Zlasti ne dnevnikov kmetov, ki nas podrobno informirajo o vsakodnevnih strategijah in praksah kmečkega ekonomskega in socialnega življenja. Dnevnikarja pričata o velikih razlikah med prvo in drugo svetovno vojno, o dveh povsem različnih kontekstih. Med prvo svetovno vojno je bilo slovensko ozemlje v centru habsburške monarhije, v zaledju soške fronte. In prav neposredno zaledje soške fronte dokumentira prvi dnevnik. V primerjavi z drugo svetovno vojno je bila prva relativno »znosna«. Znosna v pomenu, da so bile bojne linije in nasprotni strani jasno ločene. Druga svetovna vojna je prinesla povsem drugačne razmere. Bila je veliko bolj zapletena, položaj veliko bolj negotov. Oba avtorja poudarjata kompleksnost časa svetovnih vojn. V drugem dnevniku smo pričati tudi večplastnosti procesov okupacije, odporniškega gibanja in državljanske vojne, ki je potekala pretežno na podeželju.

Dnevno nasilje je bilo del kmečkega vsakdana, seglo je praktično v zadnjo vas, na zadnjo kmetijo, do zadnje kmečke družine. Vse to ni ostalo brez posledic za kmečko gospodarstvo. V mnogih primerih je bilo delo na kmetijah praktično onemogočeno. Kmetje so bili aktivno udeleženi v državljanski vojni, ki je potekala med drugo svetovno vojno. Drugače tudi ni moglo biti, kmečko prebivalstvo je bilo najštevilnejša družbena skupina pred drugo svetovno vojno. Okupacija in državljanska vojna sta močno utesnili prostor gospodarjenja na podeželju. Vse predvojne politične in ideološke delitve, podprte z vojaško močjo, so privrele na plan. Med državljansko vojno so se razdelile vasi, rodbine, sosedje, celo družine.

Dnevnikarja pričata, kako je bila med vojno sposobnost prilagajanja na nenehni preizkušnji. Prilagodljivost je sicer široka, večplastna kategorija, vendar jo lahko razdelimo na ekonomsko in socialno prilagodljivost. Med prvo svetovno vojno so državni ukrepi močno posegli v kmečki vsakdan in določali parametre gospodarjenja. Že leta 1914 so prepovedali izvoz kmetijskih

pridelkov in živil ter uvedli nadzor nad vsemi cenami. Kasneje so določili maksimirane cene za živilske izdelke. Med vojno so izdali celo vrsto predpisov, ki so urejali preskrbo s hrano. Avgusta 1914 so prepovedali izvoz moke, decembra so prepovedali klanje breje živine, kasneje klanje govedi in prašičev nasploh. Prepovedali so uporabo žit in moke za krmljenje živine. Marca 1915 so omejili potrošnjo z uvedbo krušnih nakaznic. Posebej so predpisali sestavine kruha in drugih izdelkov. Kruh ali žita je bilo prepovedano uporabljati za kuhanje žganja. Leta 1915 so oblasti začele zaplembe žita, fižola, graha, boba, leče, domačega olja. Regulirale so tako rekoč vsako dejavnost na kmetijah.¹¹⁵

To makropodobo lahko soočimo z dnevniškimi zapiski. Po dnevniku sodeč, je bilo med prvo svetovno vojno temeljno vprašanje pomanjkanje delovne sile v kmetijstvu. Občutilo se je tako pomanjkanje ljudi kot tudi delovnih živali. Kmetijstvo tega časa še ni bilo visoko učinkovito, v njem je prevladovalo fizično delo, kmečka fizična moč in uporaba delovnih živali sta bili nepogrešljivi za nemoten proizvodni proces. Ženske in otroci so nadomeščali mlajše in starejše moške, ki so bili vpoklicani v vojsko. S tem se je spremenjala tudi tradicionalna podoba delitve dela po spolu, pomen ženskega dela v kmetijstvu je izjemno narasel. Če so moške nekako še lahko nadomestili ženske in otroci ali celo vojni ujetniki, pa so bile razmere na področju delovnih živali veliko bolj kritične. Konfiskacija delovnih živali za vojaške potrebe je imela dve vrsti posledic. Na eni strani je bilo vprašanje načina obdelovanja polj z zmanjšanim številom konj in volov, na drugi strani vprašanje prehrane. Pomanjkanja delovnih živali ni bilo mogoče nadoknaditi kratkoročno, problem je bil strukturne in dolgoročne narave. V takih razmerah je bilo kmečko prebivalstvo še bolj fizično obremenjeno kot pred vojno. Posledice so bile očitne, ni jim bilo mogoče ubežati. Analizirani dnevnik je poln vpisov, ki govorijo o tem, kako pridelek v kmetijstvu konstantno pada. Še več, dnevnik neusmiljeno prikaže kruto realnost ob koncu vojne. Takrat je kmetijska produkcija v vasi Črniče zadostovala zgolj za preživetje prebivalstva.

115 Fischer, Gospodarstvo v vojnih razmerah, str. 148–149.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1926, št. 14, str. 109

Bližina bojišča, soške fronte, je imela ogromen vpliv na kmetijstvo. Vas Črniče je bila zadnja vas, ki je niso evakuirali zaradi vojaških operacij na fronti. Vaščani so lahko opazovali dnevne premike vojaštva skozi vas. Vojaške enote so se občasno tudi utaborile ob ali v vasi. Za določen čas so ob robu postavili taborišče za vojne ujetnike. Vse to je imelo dve ekonomski posledici. Povpraševanje po kmečkih pridelkih in artiklih se je enormno povečalo. V času, ko so kmetijske cene že na splošno zelo narasle, je bila rast cen na lokalnem trgu v Črničah še bistveno višja. Vojaki so bili zvesti odjemalci. Kmečka gospodarstva so si finančno naglo opomogla, preplavljena so bila z denarjem. V zelo kratkem času so kmetje odplačali vse svoje dolgove, ki so bili pred vojno visoki. Prav tako so z lahkoto odplačali vse zaostale dote, ki so jih obljubili hčeram ob vstopanju v zakonski stan. Lokalna kreditna zadruga je bila likvidna kot nikoli poprej. V pomanjkanju povpraševanja po kreditih je zadruga reševala presežek likvidnosti z velikimi nakupi obveznic vojnih posojil. Na ta način so investirali velik del presežne likvidnosti, ob tem pa tudi izkazovali od oblasti pričakovano domoljubno ravnanje. Črniški duhovnik je veliko pisal o postopnem spreminjanju

percepcij denarja, od redke in cenjene dobrine je denar postal preveč dostopen. S tem je posredno opisoval vsakodnevne manifestacije inflacije cen in tudi denarne inflacije. Ljudje so postopno spreminjali ekonomsko vedenje, krepile so se oblike potrošnje, ki so šle prek predvojnih meril spodobnosti. Motilo ga je, da je med farani izginjal duh varčnosti, skromnosti in zmožnost samoomejevanja. Ne samo pri potrošniških praksah, temveč tudi na drugih področjih življenja. Predvojni svet vasi, vzpostavljena razmerja in odnosi, stratifikacije in vrednote so se z vsakim letom vojne umikali novi, vojni »normalnosti«.

Ena od pomembnih »stranskih« posledic velikega števila vojakov v in okoli vasi je bil vznik prostitucije v vasi. Šlo je za pojav, ki ga pred vojno praktično niso poznali. Dogajal se je neke drugje, samo v domači vasi ne. Župnika je prostitucija zelo onesrečevala. V dnevniku je sicer pisal brez imen, vendar je z drugimi značilnostmi lociral hiše, kjer je prostitucija postala pomemben ali izključni vir dohodka. Vzrok je videl v revščini, saj določen del prebivalstva na majhnih kmetijah med vojno ni mogel pridelati zadostnih količin pridelkov. Majhne kmetije in številčne družine so povzročale revščino, materialno in duhovno, kar je spodbujalo prostitucijo. Pred vojno so bili mnogi vaščani, zlasti z majhnih kmetij, zaposleni pri večjih kmetih. Z vojno je ta možnost zaposlitve postopno usihala. Kot priča dnevnik, prostitucija ni bila edina nadloga, ki jo je prinesla vojna. Širil se je obseg uničenih polj, travnikov ali sadovnjakov, saj je vojska zasedala kmečka zemljišča po svojih potrebah. Zaradi tega se je med vojno delež obdelovalnih površin skrčil, kar tudi ni ostalo brez posledic. Obseg kmetijske produkcije je nenehno upadal, na koncu so kmetje komaj pridelali za lastne prehrabne potrebe. Ob tem je nastopil še dodaten socialni pojav. Izjemno je naraslo število kraj, bolj se je bližal konec vojne, več jih je bilo. Kradlo se je vse, orodje, živina, pridelki, izginjalo je tudi nezrelo sadje poleg drugih posevkov. Po župniku pa niso kradli samo vojaki, temveč tudi domačini, skušnjave in preizkušnje so bile prevelike. Opis vojnih razmer v vasi Črniče se zaključí z

dramatičnim tonom. Duhovnik Alojzij Novak ogorčeno zapiše, da je nastopila moralna degradacija župljanov, z njo pa tudi občutek za pravičnost in red. V takih razmerah je bil manjši potres, ki so ga čutili leta 1917,¹¹⁶ zanj samo opozorilni znak Božje jeze zaradi vsestranske »degeneracije« njegovih vaščanov.¹¹⁷

Razdeljenost Slovenije med drugo svetovno vojno je imela enormne posledice za kmetijstvo. Okupacija in nove meje so povsem prekinile običajno kroženje blaga, kapitala in ljudi. Prekinjene so bile poslovne povezave, denimo bančne in zadružne mreže. Zlasti zadružna omrežja so bila pomembna za kmečko ekonomijo, tako na področju financiranja kot potrošnje in komercializacije pridelkov in živine. Z zamenjavo denarja so okupatorji tudi povsem razvrednotili slovensko finančno in realno premoženje. Zaradi podcenjenih tečajev jugoslovanske valute je vrednost prihrankov povsem skopnela.¹¹⁸ Cenovna politika okupacijskih oblasti tudi ni bila vedno v skladu z interesi kmetov. Poleg tega je potrebno opozorilo, da že pred drugo svetovno vojno kmetijstvo ni pridelalo dovolj, da bi zadostilo prehrabnim potrebam. Slovenija je bila vezana na uvoz iz drugih jugoslovanskih predelov. Z vojno so bile vse te povezave prekinjene in je bilo treba vzpostaviti nadomestne kanale preskrbe.¹¹⁹

Nemci so načrtno vključili zmogljivosti slovenskega kmetijstva v svojo politično in ekonomsko organizacijo, da bi spodbudili rast produkcije. V prvem letu okupacije jim je to celo uspelo, v kasnejših pa nič več. S spodbujanjem tehnološke modernizacije in povečanim povpraševanjem po kmetijskih produktih so pritegnili mnoge kmete. Zaradi večjega povpraševanja so narasle cene, kar je praviloma povečalo kmečke dohodke. Na podeželju se je povečala potrošnja industrijskega blaga, dokler je bilo seveda prosto dosegljivo. Kmetje so zopet izrabili priložnost za zmanjševanje svoje zadolženosti. Na drugi strani so

116 Šlo je za potres v Brežicah, najmočnejši potres na Slovenskem v 20. stoletju. Gl. Nečak in Cecič, *Bilo je res grozljivo, bobnelo in gmelno je pod nami*.

117 Novak, *Črniška kronika*.

118 Lazarevič in Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 165–173.

119 Ferenc, *Landwirtschaft und Ernährung*, str. 379–402.

nemške okupacijske oblasti pridelavo določenih kmetijskih panog omejile ali celo povsem prepovedale. Tako na primer niso bile naklonjene proizvodnji hmelja v slovenskih predelih, kar je močno prizadelo del kmečkega prebivalstva, predvsem v Savinjski dolini. Torej v regiji, kjer je bil hmelj temeljni vir dohodka.

V italijanski okupacijski coni so bile razmere povsem drugačne. Posestna struktura v kmetijstvu je bila zelo razdrobljena, kmetije z malo zemlje so daleč prevladovale. Večina med njimi je pridelovala za lastne potrebe in le majhen del proizvodov prodajala. Večinoma so komaj zadostile potrebam po prehrani kmečkih rodbin. Italijanske okupacijske oblasti so bile zato primorane hrano uvažati, da bi lahko prehranili tudi mestno prebivalstvo. Pa še to so lahko zagotovili le z različnimi shemami racionirane preskrbe. Sestavni del te politike so bile načrtne rekvizicije živine na podeželju, da bi mestom lahko priskrbeli meso, vsaj v omejenih količinah. V italijanski okupacijski coni je bilo v izobilju samo lesa, saj je to najbolj gozdnati del Slovenije. Na koncu Italijanom zaradi odporniškega gibanja ni uspelo v večjem obsegu izrabiti niti tega potenciala.¹²⁰

Ivan Puntar, avtor drugega dnevnika, je imel kmetijo v italijanski okupacijski coni, na Rakeku. Dnevnik priča o vsakodnevnom življenju kmetov v razmerah okupacije, o tegobah in ovirah pri kmetovanju med vojno. Negotovost, nepredvidljivost in brezperspektivnost so močno težile kmečko prebivalstvo. Kmetje so bili zmedeni, kot beleži Puntar. Mnogi so se v strahu za lastno življenje pasivizirali, njihova volja do dela je plahnela, prevevale so jih skrbi lastnega preživetja. A Ivan Puntar ni bil te vrste. Bil je lastnik velike in donosne kmetije, vzpostavljene je imel številne kanale prodaje. Z veliko volje je skušal gospodariti tako, kot je bil navajen pred vojno. Ko so italijanske enote v začetku aprila vkorakale v njegovo vas, je družinskim članom in zaposlenim ukazal sajenje krompirja. Posadili so skoraj tono, v enem samem dnevu. Naslednji dan se je s kolesom odpeljal v Ljubljano, da bi preveril, ali je jugoslovanska vojska nakazala

120 Ferenc, *Gospodarstvo pod okupacijo*, str. 592–601.

denar za rekvirirano seno in konje. Bil je slabe volje, saj se nihče ni želel resno pogovarjati z njim o senu in konjih. Z grenkobo je ugotovil, da bo moral to terjatev odpisati, saj je bila jugoslovanska vojska v razsulu in je nato v kratkem tudi uradno kapitulirala. Poletje 1941, prvo poletje pod okupacijo, je bilo mirno in kmetje so lahko bolj ali manj nemoteno opravljali svoje delo. Puntar podrobno opisuje vsakodnevno delo na kmetiji in bližnjih poljih. Tudi žaga, ki jo je imel, je bila polno zaposlena. A vendarle mu je bilo vse skupaj sumljivo, premirno, da bi lahko trajalo.

Četudi je bila vojna, raven varnosti pa iz dneva v dan nižja, je bil Puntar neizmerno razočaran, ko je ugotovil, da so mu čez noč ukradli njegovega najljubšega konja. Neutrudno ga je po številnih prijateljih, znancih in poslovnih partnerjih poskušal izslediti. Za njim je poizvedoval tudi v bližnjih italijanskih obmejnih pokrajinah. Vse zaman, četudi je objavil oglase v časopisih in ponujal nagrado za vsako informacijo, ki bi bila v pomoč pri iskanju konja. Prizadetost je v njem vzbudila spraševanje o morali in vojni, o kvarnem vplivu vojne na moralo ljudi, o tem, kako se posamezniki spreminjajo v odvisnosti od splošnih razmer. Njegova bolečina je bila še večja, ker je osumljenega storilca dobro poznal. V naslednjih letih so kraje postale tako pogoste, da se sploh ni več vznemirjal. Le nesrečen je bil, hkrati pa vesel, da so z družino vsaj ohranili življenje.

Ob izgubi konja se je Puntar tudi zavedal nove stvarnosti, zavedal se je novih razmer, ki so postregle z veliko preizkušnjami. Mirnih dni je bilo konec. V zadnjih dneh avgusta 1941 je že zapisal, da okupacija močno ovira življenje v vasi. Okupacijske oblasti so omejele svobodo gospodarjenja. Začela se je obsežna ekonomsko-politična regulacija. Kmetom so prepovedali prosto prodajo pridelkov, zlasti žita. Promet z živino je bil povsem ustavljen. Okupatorske oblasti so uveljavile obvezen odkup. Določene odkupne cene so bile zelo nizke. Ob takih cenah je bil Puntar užaljen, celo ponižan. Njegovo delo, delo družinskih članov in zaposlenih ni bilo naenkrat nič več vredno. Če je le imel

priložnost, je mimo oblasti prodajal neposredno strankam za dvakrat do trikrat višjo ceno. Racionirana preskrba, ki so jo uvedli Italijani, po Puntarju ni bila primerna za slovenske razmere, določene količine pa so po njegovem mnenju bile nezadostne za normalno prehranjenost prebivalstva. Prav tako je začelo primanjkovati vseh vrst blaga, kmečkih pridelkov, industrijskega blaga in tudi potrebščin za kmetovanje.

Ko se je ob koncu leta 1941 ozrl na zadnjih dvanajst mesecev, je ugotovil, da z nekoliko prizanesljivosti le ni bilo tako slabo. Zaradi rastočih cen so naraščali dohodki. Krompir, pšenica, koruza in fižol so obilno obrodili. A to je bila le ena plat. Zavedal se je spreminjajočega se okolja. Imel je veliko sočutja za svoje sosede, ki so že občutili pomanjkanje. Solidarnost je v njegovem moralnem okviru sodila zelo visoko. Če človek ima več, kot potrebuje, lahko nekaj tudi odstopi tistim, ki so pomoči potrebni, je menil. Zato je delil hrano vaščanom, ki je niso imeli oziroma pridelali dovolj. Natančno je zapisal, da so hrano prikrbeli 50 družinam.

Leta 1942 so okupacijske oblasti sprejele nove restrikcije na podežlju. Omejitev svobode gibanja je kmete močno prizadela. Uvedli so t. i. policijsko uro, od pol petih popoldne do pol osmih zjutraj. Začetek policijske ure so nato premaknili na osmo uro zvečer. Puntar tega ni mogel razumeti, saj ima, kot je ugotavljal, kmet vedno veliko opraviti tudi v večernih urah, zlasti v poletnih mesecih, ko je bilo dela na kmetiji čez glavo. Povsem iz sebe je bil zaradi uvedbe poletnega časa. To je imel za napad na kmečko (slovensko!) kulturno identiteto. Ni mu bilo jasno, kaj je narobe s časom, ki so ga uporabljali do tedaj. Za vsako pot iz vasi je moral pridobiti dovoljenje, nadzori prometa in posameznikov so bili stalni. Vas je italijanska vojska nato ogradila z bodečo žico. Vsak vstop v vas ali izhod iz nje je bil pod strogim nadzorom. Puntar je imel velike težave z obdelovanjem polj ali s prevozom pridelkov s polj v vas. Pa tegob še ni bilo konec. Italijanska vojaška posadka je začela ropati po vasi. Kar so potrebovali ali so mislili, da bodo potrebovali, so preprosto vzeli kmetom.

Letina je bila v letu 1942 zopet dobra, preseгла je celo leto 1941. Po uradni poti in na črnem trgu so prodali vse, kar so pridelali oziroma imeli viška. Kmetija je bila preplavljena z denarjem. Varčevanje v vojnem času ni imelo smisla. Zato je Puntar presežno likvidnost vlagal v nakup novih strojev, umetna gnojila in potrošniško blago. Začel je tudi obnovo gospodarskih poslopij, graditi je začel novo klet. V tem letu so se že začele redukcije elektrike, zato tudi ni mogel v celoti izkoristiti zmogljivosti svoje žage.

Puntar je z zadovoljstvom pisal, da jim po gospodarski plati ni bilo hudega, toda okolje je bilo nevarno, življenje je postalo zapleteno. Zlasti z začetki in razmahom odporiškega gibanja pod vodstvom komunistov. Začele so se načrtne represalije nad civilnim prebivalstvom. Okupacijske sile so ubile mnogo nedolžnih ljudi, jemale in streljale so talce, prebivalstvo so pošiljale v koncentracijska taborišča, mnogo kmetij, a tudi vasi v celoti so požgali. Polja so ostajala zapuščena, mnoga so bila za daljše obdobje uničena za nadaljnjo obdelavo. Podeželje in vasi so postali bojišče. Z izbruhom državljanske vojne, ko so se v letu 1942 ob izdatni pomoči okupatorjev vojaško organizirale tudi protikomunistične enote, so se obseg in oblike nasilja zelo povečali. Življenje je izgubilo vsako vrednost, varnost življenja in lastnine je izginila v vrtincu spopadov med Slovenci samimi in z okupatorskimi enotami. V takih razmerah je bilo praktično nemogoče gospodariti po običajnih načelih. Kmetje so bili deležni zelo obsežnega nadzora in nasilja. Delo na polju je bilo življenjsko nevarno. Puntar ni bil prav nič presenečen, da je kmetijska produkcija močno upadala. Kmetje so v strahu za svoje življenje opuščali obdelovanje polj, zlasti odmaknjenih zemljišč in tistih v bližini gozdov. Pomanjkanje hrane je postalo vsesplošno. S siromašenjem uradne oskrbe prebivalstva se je pritisk na kmete še zvišal. Zablembe ter ropi hrane in živine so bili vsakodnevna praksa vseh bojujočih se strani. Na tej točki je Puntar nehal pisati dnevnik. Bila je zgodnja pomlad 1943.¹²¹

121 Puntar-Štancar, *Moje delo, doživetja in pogledi*.

Po tej predstavitvi kmečkega položaja skozi kmečke oči se velja ozreti tudi nekoliko širše. Kmete so hromili visoki dolgovi v času pred drugo svetovno vojno. Jugoslovanska vlada je leta 1936 linearno znižala kmečke dolgove za polovico, upnikom pa nadoknadila del odpisanih terjatev. Znižani dolg so morali kmetje odplačati v dvanajstih letnih obrokih. Ko se je odplačevanje dolgov po znižani shemi komaj dobro začelo, se je že začela druga svetovna vojna. Ker je konverzijo kmečkih dolgov izvedla paradržavna Privilegirana agrarna banka, so te terjatve postale del premoženja, ki so ga pridobile okupatorske države z razkosanjem in okupacijo Jugoslavije in v njenem okviru tudi Slovenije.

Vojna ni pomenila, da so prenehale tudi dolžniške obveznosti. Dolžniško-upniška razmerja so ostala. Kmetje so to hitro spoznali. Ob okupaciji aprila 1941 je bilo v Sloveniji 37.530 kmetov dolžno odplačevati dolgove Privilegirani agrarni banki. Približno dve tretjini dolžnikov iz Slovenije sta živeli na nemškem, četrtnina na italijanskem in približno desetina na madžarskem okupacijskem območju. Nemška in italijanska vlada sta se junija 1942 v Rimu dogovorili o delitvi jugoslovanskega premoženja. Sestavni del dogovora so bile tudi kmečke terjatve Privilegirane agrarne banke. Vsaka okupatorska država je dobila terjatve, ki so jih bili dolžni plačati prebivalci na njenem ozemlju. Za prenos terjatev na ustrezne nemške in madžarske ustanove je morala za slovensko ozemlje poskrbeti ljubljanska podružnica Privilegirane agrarne banke. Delo na prenosu terjatev in listin se je začelo že septembra 1942, vendar je potekalo silno počasi. Za nemško področje vemo, da so do aprila 1944 prenesli le tretjino terjatev, madžarskega okupacijskega območja pa se v Ljubljani sploh še niso lotili. Vse do julija 1944 je Privilegirana agrarna banka zahtevala, da dolžniki z nemškega okupacijskega območja poravnajo obveznosti v gotovini v centrali banke v Ljubljani ali pa s klirinškim nakazilom. S temi zahtevami je banka spravila v nemogoč položaj kmete z nemškega in madžarskega okupacijskega področja. Tako ni presenetljivo, da večina kmetov v tem

času sploh ni poravnavala dolgov. Temu so naredili konec julija 1944, ko so določili, da morajo kmetje odplačevati dolgove pri pooblaščenih ustanovah, ki so vodile poseben račun za Privilegirano agrarno banko. Na nemškem okupacijskem območju so pooblastili Landes-Hypotheken Anstalt v Celovcu in Gradcu, da sprejemata vplačila dolžnikov. Pri tem je bilo zelo pomembno, da ti ustanovi nista mogli izdajati potrdil o odplačilu dolgov, saj je bila Privilegirana agrarna banka še vedno pravna upnica pri vseh neprenesenih terjatvah.

Vsekakor je treba zastaviti vprašanje, kako so kmetje plačevali dolgove. Privilegirana agrarna banka je imela neposreden stik samo z dolžniki v italijanski okupacijski coni. Tu je izterjevala dolgove po običajni praksi prek davčne službe. Rezultati so znani za leti 1941 in 1942. V letu 1941 so kmetje vplačali desetino več, kot so bili dolžni. V naslednjem letu je bil znesek bistveno nižji, okoli 60 odstotkov, kar pa so še vedno imeli za uspeh glede na obsežne vojaške operacije na podeželju z razmahom odporniškega gibanja in državljanske vojne. Take razmere so hromile plačevanje tudi v naslednjih letih. Leta 1943 so kmete pozvali, naj plačajo dolgove v celoti in naj ne čakajo še štiri leta do izteka regularnega roka. Glede na visoke cene kmetijskih pridelkov se je banki tak poziv zdel primeren. Kmetje naj bi imeli dovolj denarja. Za druga področja banka ni imela celovitih podatkov ali pa jih sploh ni imela. Glede na relativno visoke zneske, ki so jih plačali kmetje pod italijansko okupacijo, lahko sklepamo, da so tudi dolžniki z drugih področij izkoristili priložnost, ki jim jo je ponujala inflacija, in sledili zgledu kmetov iz osrednje Slovenije pri zmanjševanju dolžniškega bremena.¹²²

¹²² Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 157–160.

NOVO ŠTETJE

Nedavna raziskava, ki je v ospredje postavila ugled kmečkega poklica v drugi polovici 20. stoletja, je prinesla spoznanje o veliki kritičnosti javnosti do kmetov kot posebnega družbenega in ekonomskega sloja. Na osnovi skorajda polstoletnih raziskav javnega mnenja je očitno, da je kmečki poklic veljal za enega najmanj uglednih v slovenski družbi. Jasno je bilo poudarjeno tudi drugo prepričanje, da je dvojna aktivnost, hkrati v kmetijstvu in neagrarnih panogah ali storitvenih dejavnostih, škodljiva. Gre za presenečenje, glede na številčno močno zastopanost kategorije t. i. mešanih kmetij, to je kmetij, kjer lastniki dopolnjujejo dohodke z rednim delom v neagrarnih dejavnostih. Po javnem mnenju naj bi bili ti polkmetje odgovorni za zanemarjanje kmetijske zemlje in tradicionalne kmetijske kulturne pokrajine. Hkrati naj bi bili zaradi preutrujenosti tudi manj učinkoviti na rednih delovnih mestih.¹²³ Precej negativna podoba kmetov je posledica različnih socialnih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov, hkrati pa tudi nekih historičnih izkušenj in splošnega odnosa do kmetijstva in kmetov v daljši časovni perspektivi. To perspektivo predstavlja geneza kmetijske politike v obdobju komunizma v Sloveniji in Jugoslaviji oziroma vloga in položaj

¹²³ Razpotnik Visković in Seručnik, Ugled kmečkega poklica in polkmetov, str. 25–36.

zasebnega kmetijskega sektorja v komunistični kmetijski politiki.

Komunistična stranka je bila v obdobju med obema vojnama zaradi prepovedi javnega delovanja potisnjena v ilegalo. Temu primerna sta bila tudi njeno članstvo in vpliv med kmeti. Pri komunistični stranki pred drugo svetovno vojno ne moremo govoriti o nekem koherentnem programu glede kmetijstva. Vzor sovjetske kmetijske politike so v njenih vrstah brez razmisleka široko sprejemali. Leta 1920 so na kongresu razrešili doktrinarno (ideološko) dilemo o vključevanju kmetov v lastne vrste. Stvarnost agrarne strukture in kmetje kot absolutno večinski del prebivalstva jim nista pustila veliko prostora. Jasno so se opredelili, da bodo vključevali kmete v svoje vrste zaradi njihovega »revolucionarnega potenciala«. Izhajajoč iz ideološke predpostavke o »naravnem zavezništvu« delavskega razreda in kmetov (zaradi neizogibnosti proletarizacije kmetov), so komunisti kmetom zlasti od tridesetih let dalje (velika gospodarska kriza) ideološko in politično posvečali veliko pozornosti. V skladu z navodili so se komunistični pisci lotili »znanstvenega« (marksističnega) tolmačenja ekonomskega in političnega položaja kmetov oziroma »razkrinkavanja izkoriščevalske narave kapitalizma«. V svojih razpravah, nekatere so bile napisane na zavidljivi intelektualni ravni, niso prišli dlje od kritike obstoječih razmer na podeželju v okvirih podanega interpretativnega vzorca.¹²⁴

124 Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 92–93. Zanimivo je, da se je po drugi svetovni vojni pojavila tudi literarizirana različica komunistične interpretacije gospodarske preteklosti Slovenije izpred druge svetovne vojne. Izšla je takoj po koncu druge svetovne vojne. Mislimo na delo priznanega slovenskega pisatelja Lovra Kuharja (Prežihovega Voranca) in njegovo znamenito delo *Jamnica* (Ljubljana, 1945), ki je na sofisticiran način utrjevala predpisan ideološki vzorec pravičnega razumevanja gospodarske preteklosti. Delo prav gotovo ni bilo naročeno, saj je bil avtor viden in vodilen slovenski oz. jugoslovanski komunist z izrazitim literarnim darom in je kot kakovosten pisatelj tudi ostal v literarnih analih. Roman je bil napisan po temeljitem študiju predvojnih gospodarskih in socialnih razmer in lastne avtorske izkušnje. Hkrati pa predstavlja partijsko komunistično enostransko interpretacijo gospodarskega stanja z izrazito tendenciozno, celo pejorativno podobo gospodarskega stanja pred drugo svetovno vojno, z neprikrito tendenco poudarjanja struktur in mehanizmov »krivične preteklosti«.

Čas ideološke rigidnosti

Tako kot na vseh drugih področjih je v letu 1945 s komunističnim prevzemom oblasti začel čas tudi v kmetijstvu teči drugače in intenzivneje kot pred drugo svetovno vojno. Spremembe so nastopile zelo hitro. Temeljni cilj novih oblastnikov je bila vzpostavitev komunistične oblasti, z monopolom komunistične stranke na vseh področjih življenja.¹²⁵ Revolucionarni cilji so opredeljevali tudi delovanje oblasti.¹²⁶ Če so bile predstave o poddržavljenju gospodarskih subjektov v neagrarnem sektorju povsem jasne,¹²⁷ pa na področju kmetijstva ni bilo povsem tako. Pravzaprav je treba reči natančneje. Nobenih dilem ni bilo na področju odpravljanja institucionalne strukture oziroma podlage predvojnega kmetijstva. Nove oblasti so hitro odpravile institucionalni okvir kreditiranja kmetijstva, to je predvojne banke in kreditne zadruge. Odpravili so tudi predvojno združništvo in kmetijsko-pospeševalno službo. Odpravili so trg kmetijskih pridelkov in uveljavili novo raven relativnih cen, še bolj v škodo kmetijstva kot pred drugo svetovno vojno. Z odpravo teh institucionalnih form so radikalno spremenili makroekonomski okvir delovanja zasebnih kmetov. Pravzaprav so zasebno kmetijstvo povsem onemogočili in ga podvrgli državnemu nadzoru in usmerjanju. Eden pomembnih ukrepov na tej poti, ki je imel tudi velike politične učinke, je bil odpis predvojnih kmečkih dolgov. Prezadolženost kmečkega prebivalstva je bila akuten problem. Zaradi velikih socialnih in ekonomskih implikacij je prezadolženost postopno prerasla v občutljivo politično vprašanje. Ker so komunisti ravno dolgove imeli za najizrazitejši primer krivičnosti kapitalistične ureditve, po vojni ni bilo nobene dileme več. Že oktobra 1945 so sprejeli Zakon o končni likvidaciji kmečkih dolgov. Kot drugi ukrepi je tudi ta zakon vseboval revolucionarne prvine. Brezpogojno so brisali dolgove vsem udeležencem komunističnega osvobodilnega gibanja in njihovim svojcem,

125 Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, str. 31–83.

126 Gabrič, *The Bolshevization of Slovenia*, str. 79–94.

127 Prinčič, *Nadomestitev individualnega podjetništva*, str. 97.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1926, št. 21, str. 161

delno podpornikom, drugi so morali odplačati preostanek dolgov brez obresti.¹²⁸

Nasprotno pa so se na področju zemljiške lastnine malih kmetov porajala številna vprašanja. Vprašanj ni bilo v primeru tistih kmetov, ki so jih (politično ali razredno) opredelili kot sodelavce okupatorjev (domače veleposestnike ali pripadnike nemške manjšine). Tem so brez zadržkov premoženje zaplenili

¹²⁸ Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 160–162.

že v poletnih mesecih leta 1945. Drugače je bilo pri tistih kmetih, ki so bili najštevilnejši del partizanskih enot in podpornikov osvobodilnega gibanja. Povrh vsega je bilo tedaj v Jugoslaviji več kot 80 odstotkov kmečkega prebivalstva, kar je predstavljalo velik politični izziv za komunistično oblast, ki je komaj dobro konsolidirala svoje oblastne pozicije. Navedene dileme sta razreševali agrarna reforma in kolonizacija, ki sta imeli enako vlogo kot nacionalizacije premoženja v neagrarnih sektorjih. Agrarno reformo so sprožili z zakonom iz avgusta 1945. Že od vsega začetka je bilo jasno, da je poseg v lastniška razmerja v kmetijstvu prvenstveno politični akt, ki pa je, kot se je pokazalo kasneje, imel tudi velike ekonomske posledice. Namena sta bila dva. Na eni strani politični učinek z dodeljevanjem razlaščene zemlje kmetom z malo zemlje, na drugi strani pa prenos zemlje v državno last za oblikovanje državnih kmetijskih podjetij. Temeljni kriterij razlastitve je bilo načelo osebnega obdelovanja zemlje. Razlastili naj bi vse kmete, ki so zaradi velikosti svojih posesti morali najemati delavce. Na ta način naj bi zadostili dvema pomembnima ideološkima kriterijema. Najprej naj bi zadostili načelu, da je zemlja last tistih, ki jo neposredno obdelujejo, drugič pa naj bi odpravili korenine »kapitalističnih« odnosov na vasi. Kapitalistične odnose na vasi, to veliko ideološko skrb oblasti še vsaj dve desetletji po drugi svetovni vojni, naj bi učinkovito odpravili oblikovanje državnih kmetijskih podjetij iz fonda nacionalizirane zemlje in velika množica drobnih kmetij, ki bi se bila prisiljena ekonomsko navezati na državni kmetijski sektor prek novega »socialističnega« združenstva.

Agrarna reforma je zajela naslednje kategorije zemljiških posesti:¹²⁹

1. veleposestva;
2. zemljiška posestva bank, podjetij, delniških družb in drugih zasebnih ustanov;
3. zemljiška posestva cerkva, samostanov in drugih verskih ustanov;

129 Čepič, Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni, str. 145–159.

4. presežek zemljiških posestev, ki niso bila veleposestva;
5. presežek kmečkih posestev;
6. zemljiška posestva, ki so med vojno ostala brez lastnika ali brez znanega naslednika.

Zastavljeni ukrepi so zadostili tako razrednim kot nacionalnim ciljem. Med veleposestniki, ki so bili praviloma fevdalnega izvora, so prevladovali pripadniki neslovanskega izvora, pripadniki nemške ali madžarske manjšine, ki mnogokrat niti niso imeli jugoslovanskega državljanstva. Zemljiški maksimum je bil določen na 45 hektarjev vse zemlje oziroma 35 hektarjev obdelovalne zemlje. Vse, kar je presegalo to mejo, so nacionalizirali ne glede na lastništvo.

Agrarna reforma v Jugoslaviji je imela omejen domet. Zajela je le 11,7 odstotka skupnih kmetijskih površin oziroma 5 odstotkov obdelovalne zemlje. To je bil seveda rezultat velike razdrobljenosti zemljiške posesti že pred drugo svetovno vojno. Polovico odvzete zemlje so dodelili malim kmetom oziroma tistim, ki niso imeli zemlje, 18,3 odstotka so dobila državna kmetijska podjetja, 2,6 odstotka splošne kmetijske zadruge. Povprečna velikost dodeljenega zemljišča je obsegala 2,5 hektarja,¹³⁰ več kot 5 hektarjev pa tako ali tako ni bilo mogoče dobiti. Zemljo so razdelili med 316.415 kmečkih družin (16 odstotkov vseh predvojnih kmetij). V agrarno reformo je bilo namreč zajeto le 8 odstotkov¹³¹ kmečkih posestev od pred vojno popisanih kmetij. Izmed tistih kmetij, ki so jim odvzeli zemljo, je bilo kar 67 odstotkov v lasti pripadnikov nemške manjšine, 25 odstotkov je bilo kmetij, ki so presegale zemljiški maksimum, pri 8 odstotkih pa lastništvo zaradi vojnih razmer ni bilo znano. Prevlada političnega momenta je bila očitna. Vzporedno z agrarno reformo je potekala tudi kolonizacija. Izvajali so jo tako na ravni federacije kot posameznih republik. Na ravni federacije je kolonizacija

¹³⁰ Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 27.

¹³¹ Izračunano na podlagi statističnih podatkov iz leta 1931 po Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 384. S popisom prebivalstva leta 1931 so v Jugoslaviji našli 1.985.725 kmetij različnih velikosti. Fragmentacija je bila velika, saj kar 88,3 % ni imelo več kot 10 ha zemlje.

Vir: *Ilustracija*, 1929, št. 3, str. 77

potekala na področjih kmetijskih površin, ki so jih zapustili pripadniki nemške narodnosti. Na ta opuščena zemljišča so naselili 23.166 revnih kmečkih družin (okoli 160.000 oseb) iz drugih hribovitih in planinskih predelov Jugoslavije. Posamezne republike pa so znotraj svojega teritorija na opuščena zemljišča naseljevale tudi kmete iz drugih predelov, vendar je bil obseg kolonizacije znotraj republik sorazmerno majhen.¹³²

Kar je veljalo za jugoslovansko raven, je veljalo tudi za Slovenijo. Daleč največji delež (67 odstotkov) razlaščenih kmetij je pripadal pripadnikom nemške manjšine, precej (16,7 odstotka) so prispevale sodne zaplembe kot posledica procesov proti posameznikom z očitki o kolaboraciji, špekulaciji ali čem podobnem. Močno zastopana je bila tudi skupina lastnikov kmetijskih zemljišč (11,6 odstotka), ki so dohodke ustvarjali v neagrarnih dejavnostih. Kmetijska zemljišča različnih cerkvenih institucij so štela 4,1 odstotka. Kako razdrobljena je bila agrarna struktura

¹³² Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 7–28.

v Sloveniji po lastniški plati, kaže tudi podatek, da je približno enak delež kmetij (4,5 odstotka), kot jih je zajela agrarna reforma, presegalo 35 hektarjev, pri čemer je v to vsoto všteta tudi veleposest. Vsega skupaj je šlo za nekaj sto velikih kmetijskih posestev, ki bi jih bilo mogoče označiti kot veleposest. Slovenska oblast ni bila tako radodarna kot zvezne oblasti, le 13,4 odstotka odvzete zemlje so razdelili med kmete in koloniste, ki so jih praviloma naselili na površine v lasti prebegle nemške manjšine. To je razumljivo, saj je bilo obdelovalne zemlje v Sloveniji malo. Večino odvzete zemlje je predstavljal gozd (63,5 odstotka), ki si ga je država pridržala v svoji lasti. Le desetina zemlje je bila dodeljena državnim kmetijskim posestvom. V skupnem si je država pridržala skoraj tri četrtine vseh kmetijskih in gozdnih površin, ki so bile vključene v agrarno reformo. Agrarna reforma je prispevala k nadaljnji drobitvi kmetijske posesti. V Sloveniji je bilo po koncu agrarne reforme za 27 odstotkov več kmečkih gospodarstev kot pred drugo svetovno vojno.¹³³

Meja agrarnega maksimuma, 35 oziroma 45 hektarjev, je bila postavljena racionalno. V drugačnih razmerah bi nekaterim kmetom omogočala koristi ekonomije obsega in s tem tudi tehnološko modernizacijo in višjo raven donosnosti. Vendar to ni bil cilj oblasti v zasebnem kmetijstvu. Agrarna reforma je s stališča političnega interesa dosegla uspeh. Z uveljavitvijo razrednega načela in delitvijo zemlje je oblast prav gotovo dobila pozitiven odmev med večinskim delom prebivalstva. Tudi s stališča ideoloških pozicij oblasti je bila agrarna reforma uspešna, saj so z njo učinkovito onemogočili »reprodukcijo kapitalističnih razmerij« na vasi.¹³⁴ Ekonomski obseg zasebnega kmetovanja so z različnimi ukrepi v resnici zelo omejili. Povrhu vsega so zasebnim kmetom tudi prepovedali kupovanje delovnih strojev, najemanje delovne

133 Čepič, Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960, str. 179–180.

134 Značilne so besede enega od vodilnih slovenskih komunistov, ki je bil prepričan, da je bila agrarna »reforma hud udarec kapitalističnim elementom na vasi«. Hkrati pa so s prepovedjo opravljanja kmečke trgovine in drugih obrtnih dejavnosti odpravili tisto, »kar je bilo dotlej glavno sredstvo špekulacije in eksploatacije«. Gl. Čoh Kladnik, *Kulaški procesi v Sloveniji*, str. 14.

Vir: *Ilustracija*, 1929, št. 3, str. 77

sile in vsakršno trgovanje.¹³⁵ Cilj oblasti je bil prenesti težišče kmetijske pridelave in prireje na državna kmetijska podjetja in zadruge. Namera je najvidnejša iz načel in prakse kmetijske politike, ki je bila uveljavljena v prvih treh letih po vojni.

S stališča ekonomskih učinkov je bila agrarna reforma neuspeh. Kmetijstvo kot celota je nazadovalo. Odprava zasebnih posestev in večjih kmetij je pomenila tudi odpravo kmetijskih enot, ki so bile sposobne ekonomične in tržne pridelave in prireje. Novooblikovana državna in zadružna kmetijska podjetja so bila glede na organizacijsko stanje in ekonomske učinke še daleč od vloge, ki so jim jo namenili. Drobitev kmečke posesti je imela posledice. Kmetje so ob veliki fizični delovni obremenitvi zaradi skromne ravni tehnološke opremljenosti le redko pridelali več kot za preživetje svojih družin in najnujnejšo oskrbo z drugimi potrošniškimi dobrinami. Zato je začela navkljub regulirani (racionirani!) oskrbi prebivalstva šepati oskrba s prehrabnimi

¹³⁵ Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 32.

artikli. Povečana avtarkija in motnje v preskrbi so bile neposredne posledice agrarne reforme.

V precepu so se oblasti odločile za povečano represijo pri izvajanju kmetijske politike, kar je povzročalo ekonomske, socialne in tudi ali zlasti politične napetosti na podeželju. Kmetijstvo, kot v drugih nerazvitih komunističnih deželah, je imelo dvojno vlogo. Prva je bila prehrambna oskrba prebivalstva. K tej osnovni funkciji so kmetijstvu dodali še vlogo vira sredstev za načrtovani razvoj industrijskega sektorja. Manifestacije te politike so bile ravno tako dvojne. Prehrambna funkcija kmetijstva je dobila izraz v politiki obveznega odkupa in oddaje pridelkov in živine. Na makroekonomski ravni pa so z administrativnim posegom v relativne cene močno povečali razkorak v relativni vrednosti kmetijskih proizvodov v razmerju do industrijskih izdelkov. Seveda v škodo kmetijstva, kar je nato posledično določalo življenjsko raven kmetov, socialni položaj in družbeni status. Poseg v relativne cene je dopolnjeval še sistem obdavčenja zasebnih kmetovalcev. Kmetijstvo je bilo tako postavljeno v položaj vira akumulacije za industrijski razvoj države. Z drugimi besedami: industrializacijo države so zasnovali na izraziti podcenjenosti kmečkega dela in življenjske ravni kmečkega prebivalstva.

Že od konca vojne je bila v kontekstu politike obveznega odkupa in oddaje pridelkov kmetijska proizvodnja določena z načrti vrhovnih državnih oblasti, ki so bili oblikovani glede na pričakovane (načrtovane!) prehrambne potrebe v sistemu racionalne preskrbe. Osnovne administrativne oblastne enote so posameznim kmetom natančno določile, koliko kmetijskih pridelkov, živine, mesa, masti, mleka in drugih artiklov morajo oddati državi po administrativno predpisanih (maksimiranih) cenah. Kmetje so se obveznemu odkupu in oddaji po maksimiranih cenah izogibali na različne načine. Ob neizpolnjevanju obveznih kvot je lokalna oblast posegla po nasilju. Množico kmetov so poleg neposrednega nasilja ob izvrševanju obveznega odkupa in oddaje tudi sodno preganjali pod obtožbo špekulacije.¹³⁶

136 Čoh Kladnik, *Kulaški procesi*, str. 10–14.

Agrarno reformo sta dopolnjevali ideologija in praksa socialističnega zadružništva. Agrarna reforma je sicer ustvarila državna kmetijska posestva, vendar je bilo težišče proizvodnje še vedno na zasebnem kmetijstvu. Kot vmesni člen, ki naj bi omogočil vključevanje zasebnih kmetov v »socialistično kmetijstvo«, so razvili koncept zadružništva. Naloga zadrug v ideološkem imaginariju in praktični izvedbi je bila dvojne narave. Zadruga naj bi imele ekonomski in ideološki, to je politični značaj. Z združevanjem zasebnih kmetov naj bi prispevale k povečanju proizvodnje. Na ideološkem polju pa naj bi z duhom skupnosti, z duhom »socialistične kooperacije« uspešno politično zamejevale bogatejše kmete. Predvidenih je bilo več vrst zadrug (nabavno-prodajne, proizvodne, kreditne, obnovitvene, strojne, vinogradniške, mlekarske in podobno), vendar so se najbolj prijele zadruga univerzalnega tipa, imenovane splošne kmetijske zadruga, ki so združevale trgovinske, proizvodne in storitvene funkcije za člane. Že v letu 1947 so absolutno prevladovala. V Sloveniji jih je bilo leta 1949 kar 1160, praktično v vsaki vasi. Združevale so vso gospodarsko dejavnost na podeželju.¹³⁷ Zadruga v prvih povojnih letih so bile torej splošnega tipa, bolj ali manj prostovoljne. To so bile organizacije, po katerih je potekala menjava blaga, pa ne po načelih trgovine, temveč po načelih načrtovane distribucije. Bile so neke vrste podeželske trgovine, kjer je potekala trgovina v pogojih racionirane oziroma zagotovljene oskrbe prebivalstva.¹³⁸ Tako zasnovane zadruga so bile posledica polemik in razhajanj v najvišjem vodstvu komunistične stranke glede tega, kakšno kmetijsko politiko sploh voditi. Že neposredno po vojni ni bilo malo zastopnikov hitre kolektivizacije. Vendar je prevladala zmerna smer, ki je kolektivizacijo sicer videla kot končni cilj, do katerega pa naj bi prišli postopno in z mehkejšimi metodami. In ta mehka pot je po njihovem prepričanju bila mogoča s pomočjo zadružništva, s katerim bi kmete najprej navezali, nato pa tudi vključili v socialistični

¹³⁷ Čepič, Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960, str. 182.

¹³⁸ Čukanović, *Selo i seljaštvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, str. 109.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1926, št. 9, str. 69

(državni) kmetijski sektor.¹³⁹ Edvard Kardelj, vodilni ideolog, je tako v letu 1947 po večletnih razpravah jasno postavil izhodišče. Jugoslavija naj krene na »specifično pot h kolektivizaciji vasi« prek kmetijskega zadružništva, »s katerim lahko dosežemo več, kot so dosegli Rusi« z odkrito kolektivizacijo.¹⁴⁰

Tako stališče je ostalo aktualno tudi v naslednjem letu, se pravi še v času izvajanja prve petletke. Do prelomnice v kmetijski politiki je nato prišlo v letu 1949. Obrat je bil posledica spora s Sovjetsko zvezo leta 1948. Eden pomembnih očitkov v tem sporu je bila ravno kolektivizacija, ki je jugoslovanski komunisti niso izvedli oziroma je niso načrtovali po sovjetskem vzoru. Sledili so svoji poti, svoji kmetijski politiki, ki pa je imela jasno razredno konotacijo. S prepovedjo vse zasebne trgovine v letu 1948 in uvedbo novih načel v kmetijstvu so zelo zožili možnosti kmečkega gospodarjenja. Vzpostavili so nov sistem trgovine s kmetijskimi proizvodi oziroma trgovanja s kmeti – t. i. vezano

¹³⁹ Bokovoy, *Collectivization in Yugoslavia*, str. 293–299.

¹⁴⁰ Čepič, *Spor z informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika*, str. 327.

trgovino. V praksi je to pomenilo, da je bila oskrba kmetov z industrijskimi potrošnimi dobrinami vezana na njihovo oddajo pridelkov zadrugam. Pri tem je oblast statusno razlikovala kmete. Manjši kmetje so bili deležni večjih ekonomskih ugodnosti za sodelovanje s socialističnim sektorjem. Večji in bogatejši kmetje, kar je bil zaradi velikih medregionalnih razlik zelo relativen pojem, so bili očitno diskriminirani tako na področju odkupnih cen kot oskrbe z industrijskimi dobrinami. Šlo je za očitno ilustracijo »specifične poti k kolektivizaciji«. Tega oblast tudi ni skrivala. Še jeseni leta 1948, se pravi pol leta po resoluciji Informbiroja, je Edvard Kardelj jasno ponovil, da »Komunistična partija Jugoslavije ne namerava in nikoli ni nameravala vsiljevati kmetom in ostalim malim proizvajalcem nove socialistične oblike«. Jasno je odklonil t. i. »kolhozno« kmetijsko politiko.¹⁴¹ Strinjal se je, da bi to lahko bil ideal, vendar je bila stvarnost na podeželju drugačna. Le malo kmetov je bilo pripravljenih vstopiti v tako organizacijo proizvodnje. Leta 1949, pred veliko kampanjo kolektivizacije, so bili v državi v kmečke delovne zadruge, jugoslovanske različice sovjetskih kolhozov, vključeni le trije odstotki vseh kmetov, skupna površina združenih zemljišč pa je bila tudi majhna.¹⁴² Izhodišča kmetijske politike postanejo še jasnejša iz besed Borisa Kidriča, enega najvišjih partijskih voditeljev. Sredi leta 1948 je nazorno povedal, da ni mogoče začeti hitre kolektivizacije oziroma s »frontalnim napadom na kulaka. To bi pomenilo v naslednjem letu gladovati, ker je 40 % proizvodnje v njegovih rokah. Poleg tega mi nimamo ne zadrug niti kmetijskih strojev, ki bi začeli obdelovati zemljo na višji stopnji mehanizacije. Zato linija ni frontalni napad, ampak le njegovo potiskanje, razbijanje kulaške špekulacije in dajanje prednosti delovnim kmetom.« Delovni kmetje so po tedanji terminologiji pomenili male in srednje kmete.¹⁴³

141 Prav tam, str. 328.

142 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 37.

143 Čepič, Spor z informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika, str. 329.

Potem pa je bilo naenkrat drugače. Za spremembo kmetijske politike je bilo odločilno zasedanje plenuma Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije januarja 1949. V spletu okoliščin mednarodne gospodarske izolacije, velikih gospodarskih težav, težav pri preskrbi prebivalstva s hrano, ideoloških očitkov iz Sovjetske zveze in tudi pritiskov znotraj Komunistične partije Jugoslavije so se odločili za hitrejšo kolektivizacijo. Tudi za dokončno odpravo »kulakov« kot družbene skupine na podeželju in s tem tudi »kapitalističnih odnosov na vasi«. Pri tem še vedno ostaja vprašanje, koliko je k temu pripomogel spor s Sovjetsko zvezo.¹⁴⁴ Gotovo je, da so oblasti imele upanje, da jim bo s povečanim pritiskom na kmete in kolektivizacijo uspelo povečati proizvodnjo v kmetijstvu. Jugoslovansko kmetijstvo se je znašlo v izjemno kritičnem položaju. Bilo je pod pritiskom, da mora nujno naglo povečati proizvodnjo za zadovoljitev potreb hitro naraščajočega urbanega prebivalstva. Hkrati je oblast imela bolj malo kapitalskih sredstev, da bi povečala tehnološki napredek za dvig produkcije v kmetijstvu. V takih razmerah so mislili, da bodo z reorganizacijo kmetijstva lahko dosegli povečanje pridelave in prireje. Kolektivizacija torej ni bila samo poskus pokazati Rusom, da so jugoslovanski komunisti vendarle na stalinišni liniji, temveč da je mogoče tudi v kmetijstvu s kolektivizacijo obrniti v svoj prid prednosti ekonomije obsega.¹⁴⁵

Po sprejeti odločitvi je v pomladnih mesecih leta 1949 proces kolektivizacije naglo stekel. Število kmečkih delovnih zadrug je naraščalo. Sistemsko so predvideli štiri tipe zadrug. Skupno jim je bilo to, da so kmetje vanje vložili vsa svoja produkcijska sredstva, razen stanovanjskih stavb, t. i. ohišnice (majhnega dela zemlje, ki so ga lahko obdržali), drobnega inventarja in drobnice (živali). Tipologija zadrug je bila utemeljena na lastništvu in nadomestilu za uporabo zemlje po vstopu v zadrugo. Pri prvem tipu je kmet obdržal formalno lastništvo zemlje, ki jo je dal v zakup zadrugi,

144 Prav tam, str. 331–333.

145 Allcock, *The collectivization of Yugoslav agriculture*, str. 24.

Vir: *Ilustracija*, 1929, št. 3, str. 77

in zanj dobival zakupnino. Zakupnina se je izplačevala le za površine do 4 hektarjev, kar je zopet kazalo na razredno načelo. Pri drugem tipu zadruga so kmetje še vedno ostali lastniki zemlje, vendar so za svojo vloženo zemljo dobivali obresti na zakupnino. Pri tretjem zadružnem tipu kmetje kljub ohranjenemu lastništvu zemlje niso več dobivali nobenega nadomestila, niti zakupnine niti obresti. Politično najbolj zaželen je bil četrti tip kmečkih delovnih zadrug, ko so kmetje povsem brezplačno predali svojo zemljo v last zadrug. Vsak član zadruga je moral vanjo vložiti ves kmetijski inventar, živino in gospodarska poslopja. Kmetje so to težko sprejemali. Kolektivizacija je pomenila razlastitev kmetov, nacionalizacijo njihovega premoženja. Družina posameznega zadružnika je smela zadržati največ do enega hektarja zemlje, t. i. ohišnico, za lastne potrebe, majhno število živine (kravo s telički, prašiče za družinske potrebe, nekaj perutnine, do deset čebeljih panjev itd.). Zadružniki so bili proti skromnemu plačilu dolžni obdelovati zemljo, učinkovitost dela se je merila z normami, delo je bilo organizirano po brigadah.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Čepič, Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960, str. 184. Veselinov, *Šumrak seljaštva*, str. 36.

Kolektivizacija je bila na vrhuncu leta 1951. Izoblikovala se je zadružna struktura, ki je kazala velike regionalne razlike. Regionalne razlike so bile pogojene z različnimi stopnjami splošnega ekonomskega razvoja in različnimi političnimi pristopi spodbujanja zadružništva. Že bežen pogled na statistične podatke te velike razlike potrdi.

Tabela 11: Kmečke delovne zadruge (KDZ) junija 1951

	Št. KDZ	Število gospodinjstev	Delež obdelovalne zemlje (v odstotkih)	Povprečje ha/KDZ
Srbija	2.083	178.728	20,2	461
Hrvaška	1.574	68.934	14,3	203
Slovenija	381	8.592	10,7	208
Bosna in Hercegovina	1.505	69.821	21,2	247
Makedonija	981	76.987	91,5	568
Črna gora	440	26.722	76,8	307
Skupaj	6.964	429.784	23,6	348

Vir: Bokovoy, *Peasant and Communists*, str. 148

Tabela 12: Tipi kmečkih delovnih zadrug junija 1951

Tip	Jugoslavija	Srbija	Hrvaška	Slovenija	BiH	Makedonija	Črna gora
I.	1.014	219	197	262	332	-	4
II.	2.146	979	597	64	448	22	36
III.	3.436	627	734	30	723	923	399
IV.	368	238	46	25	2	36	1
Skupaj	6.964	2.083	1.574	381	1.505	981	440

Vir: Čepič, Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960, str. 186

Na prvi pogled je opazna razlika med razvitejšimi in manj razvitimi jugoslovanskimi republikami. Očitno je, da je bila kolektivizacija obsežnejša, prevlada »kolektivističnih« zadrugnih oblik pa izrazitejša v manj razvitih predelih. Prednjačili sta Makedonija in Črna gora, ki sta bili gospodarsko le malo pomembni. Na drugem polu je bila Slovenija kot ekonomsko in tehnološko najrazvitejša republika. V zadruge je bilo včlanjenih le pet odstotkov vsega kmečkega prebivalstva, ki so vanje prispevali le majhen delež kmetijske zemlje. V Sloveniji je zanimiva tudi struktura članstva glede na velikost kmetij, katerih lastniki so vstopili v zadruge. Daleč najštevilnejša skupina so bili mali kmetje, večji kmetje so le stežka vstopali v zadruge. Glede na posestne razmere v Makedoniji ali Črni gori, kjer je prevladovala izrazito razdrobljena kmečka posest, je šlo za vzorec, ki se je potrjeval tudi v drugih jugoslovanskih okoljih. Prav tako je očiten vzorec, da so v razvitejših okoljih prevladovali osnovni zadrugni tipi, v manj razvitih pa zadrugni tipi z razvitejšimi oblikami »kolektivnosti«. Na ravni političnega diskurza se je s tem potrjevala ideološka dogmatična delitev kmetov na delovne kmete (mali kmetje) in »kulake«. Potrjevala se je ideološka konstrukcija o zavezništvu delavskega razreda in malih kmetov. Veliki kmetje, opredeljeni kot kulaki, so bili iz tega zavezništva izključeni. Ob vsej politični konotaciji terminov je to imelo v vsakdanjem življenju velike posledice, saj je kolektivizacijo spremljalo tudi veliko nasilja. Celo več, jugoslovanska kolektivizacija naj bi bila med najnasilnejšimi v komunistični Evropi.¹⁴⁷

Na ravni političnih deklaracij naj bi kmetje vstopali v zadruge prostovoljno, vendar je bila stvarnost še kako drugačna. Šlo je za ekonomsko, politično-ideološko in psihološko nasilje. Večina kmetov ni bila pripravljena vstopati v zadruge pod predpisanimi pogoji.¹⁴⁸ Če je bilo le mogoče, so se vstopu, predvsem zaradi lastniških in premoženjskih razmerij, izogibali in

147 Podrobneje o komparativnih vidikih vzhodnoevropskih komunističnih kolektivizacij v kmetijstvu gl. Swain, *Eastern European Collectivisation Campaigns Compared*, str. 497–534.

148 Čepič, *Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960*, str. 184.

Vir: *Ilustracija*, 1929, št. 3, str. 76

na različne načine upirali. Dokumentacija o kmečkih strategijah in praksah prilagajanja oziroma upiranja političnemu pritisku je obširna. Povzeti jo je mogoče z večkrat uporabljenim izrazom »moč nemočnih«. ¹⁴⁹ Pa tudi s prisilno vključitvijo v združni sistem se odpor ni nehal, dobil je obliko pasivnega odpora. Kmetje so praviloma pred vstopom v zadrugo, največkrat je to bila prva stopnja, razprodali presežne količine pridelkov ali živine in v zadruge vstopali z minimumom premoženja. Prav tako so znana pričevanja, da so več pozornosti namenjali delu na svojih kosih zemlje kot pa na združni zemlji. Včasih so celo izkoriščali združna sredstva za obdelovanje lastne zemlje.

¹⁴⁹ Sporočilnost tega gesla in duha časa v Sloveniji proti koncu 50. let je na začetku 80. let dobro ubesedil pisatelj Tone Partljič v svoji dramski uspešnici *Moj ata socialistični kulak*. V drami je v ospredju kmetijska politika v Sloveniji v času do konca kolektivizacije. Na humoren način je prikazal diskriminacijo kmečkega prebivalstva v prvem desetletju komunistične oblasti. Dramo je učinkovito zaključil z naslednjim dialogom:

»Ata: ,Pa vseeno ni prav, vse to ni prav... mislim, da zemljo dajejo in jo spet jemljejo, da ne vemo, kaj lahko govorimo in kaj ne ... Ni prav, da zaslišujejo ... Veš, danes sem se na zaslišanju delal bedaka, pa so me poslali domov ... Ni prav, da moramo biti bedaki, potem pa nas pustijo pri miru ...«

Mama: ,Midva ne bova spreminjala sveta, Joža ...«

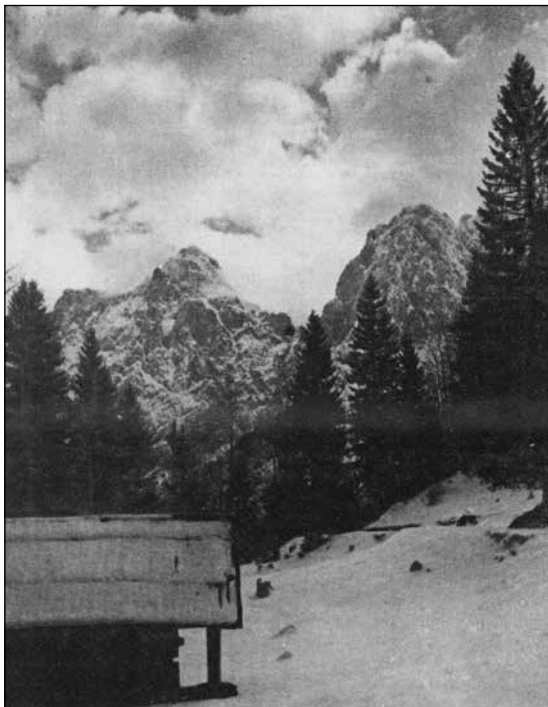
Kmetje so s politično oportunističnimi dejanji, z racionalnimi dejanji, kot je bila vključitev v zadrugo, in s kasnejšim delom oziroma nedelom v zadrugi spodkopavali ekonomski uspeh kolektivizacije.¹⁵⁰ Ekonomska učinkovitost kmečkih delovnih zadrug je bila nizka.¹⁵¹ S tem so vzbudili oster odziv oblasti. Bolj je bila kolektivizacija neuspeh v ekonomskem smislu, bolj je naraščalo oblastniško nasilje. V posameznih primerih so se kmetje prisilni kolektivizaciji uprli tudi z orožjem, denimo v severozahodnem predelu Bosne in Hercegovine. Upor je sicer hitro in kruto zatrla vojska, s precej smrtnimi žrtvami in zapornimi kaznimi za sodelujoče. Vendar je politično močno odmeval.¹⁵²

Kmete, ki so se na tak ali drugačen način upirali ali izmikali obvezni oddaji pridelkov, so že pred kolektivizacijo sodno preganjali na osnovi zakonodaje o pobijanju špekulacije in gospodarske sabotaže. Z začetkom kolektivizacije so temu pridružile še obtožbe o kaznivih dejanjih v škodo zadrug. Že po zadružnem zakonu so predvideli kaznovanje za primere oškodovanja zadružnega premoženja, škodovanja ugledu zadružništva ali oviranja graditve socializma na vasi. Za taka dejanja so bili zagroženi zaporne kazni, prisilno delo, zaplemba premoženja, v skrajnih primerih celo smrtna kazen. Posebna pozornost je bila posvečena tistim, ki bi se upirali vstopu v zadruge ali k temu spodbujali in nagovarjali druge. Takim so zagrozili z zapornimi kaznimi s prisilnim delom do petih let, glede na okoliščine tudi z zaplembo premoženja. Zagrožene kazni so imele zastraševalni namen, da bi že vnaprej zmanjšale odpor kmetov. V Sloveniji je bilo na tožilstvih skorajda 4.000 prijav posameznikov z očitki o kaznivih dejanjih neposajene orne zemlje, utaje pridelka ali površin, tudi neoddanih predpisanih količin pridelkov, skrivnega zakola živine in podobnega. Izstopa struktura obtoženih oziroma pravnomočno obsojenih. Razredne logike ni bilo mogoče

150 Allcock, *The collectivization of Yugoslav agriculture*, str. 29–37.

151 Tochitch, *Collectivization in Yugoslavia*, str. 26–42.

152 O številnih in zelo raznovrstnih strategijah in praksah izogibanja kolektivizaciji, predvsem v Srbiji, na Hrvaškem in deloma v Bosni in Hercegovini, gl. ilustrativen članek Bokovoya, *Collectivization in Yugoslavia*, str. 300–317.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1926, št. 2, str. 9

skriti, največ obtoženih in obsojenih so deklarirali za srednje in velike kmete. Tudi na področju očitanih dejanj oškodovanja zadrug so bili praviloma med obsojenimi veliki kmetje. V letih 1949–1951 so poudarjeno sodili kmetom, ki so se upirali kolektivizaciji in se niso želeli vključiti v zadruge, ali so jim očitali sabotiranje dela zadrug. Zaporedoma so kmetom za taka dejanja zaplenili vse premoženje. Kot zanimivost naj omenimo, da je že v sedemdesetih letih v okviru komunistične ureditve v Sloveniji prišlo do sicer neuspešne pobude za rehabilitacijo v času kolektivizacije obsojenih kmetov z argumentacijo, da je šlo za krivične obsodbe.¹⁵³

¹⁵³ Čoh Kladnik, *Kulaški procesi*, str. 69–104.

Za slovenske razmere je iz kasnejše publicistike iz srede šestdesetih let mogoče ugotoviti, da je večina kmetov prisilno kolektivizacijo doživljala izrazito negativno. Avtor take sodbe, Jože Pučnik, ki je bil zaradi odkritih besed obsojen na dolgoletno zaporno kazen, je izviral iz kmečkega okolja in bil z njim tesno povezan. Čutil oziroma doživljal je kot svoje vse psihološke stiske kmečkega prebivalstva in premike v strukturi kmečkih družbenih vrednot. Zaradi tega jih je lahko tudi prepričljivo predstavil javnosti. Tako v njegovem spisu o kmetijski politiki beremo:

»Kmetje so odhajali v zapor zaradi neporavnane obvezne oddaje ali prepovedanega zakola, ne da bi se pri tem čutili delikventne. Enako je veljalo za črno prodajo živil. Za kmeta je veljala ena sama logika: ker ni dobil nujno potrebnih industrijskih izdelkov, ki jih je potreboval v gospodarstvu, jih je poskusil dobiti v zameno za živila. Kmetovi konflikti z oblastjo so se odvijali na gospodarskem terenu, in brezobzirnosti terenskih aktivistov, ki so v očeh kmeta in tudi v lastnih očeh reprezentirali oblast, je sledila tudi dobršna mera kmetove zavestne brezobzirnosti. Vse besede o splošno družbenih potrebah in težavah s prehrano v mestih so naletele na gluha ušesa, saj je kmet doživljal lastno nujnost, svoje lastne potrebe. Zato je represivne ukrepe oblasti doživljal kot čisto represijo, ki ga je po eni strani odvezovala od tradicionalne in formalne lojalnosti, po drugi strani pa je jasno razrahljala njegov svet moralnih vrednot. Edino to nam more pojasniti, zakaj je bivanje v zaporu (zaradi obvezne oddaje, črne trgovine, črnih zakolov in v zvezi z zadrugo), ki je bilo v kmetovih očeh že od nekdaj nekaj sramotnega, zdaj izgubilo pečat sramote in obsojanja ter postalo mrzka objektivna nujnost, nad katero je sicer preklinjal, a je bil pred njo brez obrambe kakor pred točo, slano in sušo. Ni čuda, da je po takem doživljanju družbe drsel v delikvenco glede na svoje tradicionalne norme in postal uporen do oblasti in oblastnih predpisov, vršil prepovedane zakole, se spuščal v črno trgovino ter ponekod celo zmanjšal svoje napore pri obdelovanju zemlje in smotrnem gospodarjenju.

V tem obdobju so nastali mehanizmi, ki še dandanes obvladujejo odnos kmečkega prebivalstva do oblasti in do uradne kmetijske

politike. To so pravzaprav nove sestavine v kmečki mentaliteti. Vsako načrtovanje v kmetijstvu, ki ne bo računalo s temi značilnostmi, bo obsojeno na neuspeh in kmet bo v njih čutil golo represijo. To je davek preteklosti in vsemu, kar je bilo storjeno po vojni. Vse te socialne in politične posledice predstavljajo determinante v nadaljnjem razvoju kmetijske proizvodnje in proizvodnih odnosov na vasi. Mimo njih ni mogoče razumeti dejanskega položaja in današnjih navzkrižij v našem kmetijstvu.«¹⁵⁴

Srečanje z realnostjo

Zaradi ekonomskega in tudi političnega neuspeha kolektivizacije so kampanjo »zamrznili« že v letu 1951. Da pričakovanja ne bi bila prevelika, so poskrbeli vodilni predstavniki režima. Boris Kidrič, denimo, je v enem od svojih govorov, 16. julija 1951, ostro posvaril, da nikakor ne bodo dovolili povratka kapitalizma v kmetijstvo. S temi besedami je pravzaprav meril na zasebno kmetijstvo. Dopolnjeval ga je tudi vrhovni vodja Tito, ki je v svojem govoru septembra 1951 odkrito priznal, da kolektivizacije niso sprožili le za dve ali tri leta, da bi jo nato opustili. Daleč od tega. Zatrdil je, da dokler bodo izvajali centralno-plan-sko gospodarstvo, tudi v kmetijstvu ne more biti drugače, kot da bodo prevladovala velika državna kmetijska posestva.¹⁵⁵

Besede obeh vodilnih komunistov so sicer napovedovale spremembe, vendar ne v končnem cilju, temveč samo v pristopu. Spoznanje o nujnosti sprememb je po zamrznitvi kolektivizacije hitro prodrlo. Leta 1953 so kolektivizacijo tudi uradno opustili. S spremembami zakonodaje so kmetom dovolili, da nekaznovano zapustijo kmečke obdelovalne zadruge. S tem so sprožili plaz, saj so kmetje množično izstopili iz zadrug. Kmečke obdelovalne zadruge so klavirno prenehale obstajati. Kot vedno po letu 1945 so oblasti zasledovale tako politične kot ekonomske cilje. Ti so bili jasni. Po letih nasilja in odtujitve kmetov je bilo

154 Pučnik, *Izbrano delo*, str. 35–36.

155 Allcock, *The collectivization of Yugoslav agriculture*, str. 19–20.

nujno doseči njihovo pomiritev. Edvard Kardelj, vodilni partijski ideolog, je zapisal takole:

»V deželi z zaostalim kmetijstvom, kakršna je naša, se torej problema združevanja in podružbljanja zemlje lahko lotimo na dva načina, po dveh metodah. Bodisi s splošno kolektivizacijo zemlje, temelječo na enostavni delovni kooperaciji, s perspektivo, da bomo pozneje postopoma izvedli tehnično rekonstrukcijo kmetijstva, ali pa z družbenimi investicijami v moderna proizvodjalna sredstva v ustreznih oblikah zadružne organizacije, ob ustreznih metodah združevanja zemlje, pri čemer se obseg in ekonomska vloga teh sredstev v kmetijski proizvodnji večata. Odložili smo se za drugo možnost, ker nam prvič, zagotavlja nenehen vzpon proizvodnje in produktivnosti dela, in drugič, ker ustreza tudi neposrednemu materialnemu interesu kmeta in je torej politično smotrnejša [...] Razen tega ne smemo pozabiti, da je kapitalistični razvoj na naši vasi kmeta v 150 letih [...] trdno naučil, da presoja vse samo skozi prizmo ekonomskega računa in zatorej ne bo lahkomišljeno sprejel takih kolektivističnih receptov, ki ga ekonomsko ne prepričajo. Za takega kmeta je kolektivizacija isto kot ekspropriacija. Zato bi izzvala pri nas taka metoda odkrit spopad med socialistično državo in delovnim kmetom [...] Resda so mogoče situacije, ko utegnejo splošne politične razmere, to je notranji ali zunanji odnosi med razrednimi ali političnimi silami, vsiliti socialistični deželi metodo splošne kolektivizacije, temelječe na enostavni kooperaciji. To velja posebno za take primere, ko ekonomska moč socialističnih faktorjev ni tolikšna, da bi mogla ukrotiti razvoj kapitalističnih tendenc, ki jih nujno poraja malolastniška stihija. V takih pogojih je neposredna državna materialna kontrola na vasi zgodovinska nujnost, pogoj za obstoj socialistične države. Kolektivizacija postane ekonomska oblika uvajanja te kontrole ... Nekoliko to velja celo za zgodovinsko vlogo naše kolektivizacije v obliki delovnih zadrug leta 1948. Ekonomsko gledano ta kolektivizacija ni uspela. Dejstvo pa je, da smo s to akcijo in ukrepi, ki smo jih izvedli ob reorganizaciji delovnih zadrug, dokončno spodrezali korenine kapitalizma na naši vasi [...] Zatorej se vprašamo, ali je treba v drugačnem položaju, ko so isti politični faktorji izgubili svojo vlogo, uporabljati

prav tako metodo in samega sebe obsoditi na hude ekonomske poraze, ne da bi to terjala kakršna koli praktična potreba, ampak samo zato, da bi ustregli neki dogmatični shemi. Popolnoma jasno je, da bi bil to nesmisel.» (podčrtal Ž. L.)¹⁵⁶

Kardeljeve besede je podkrepila tudi resolucija zvezne skupščine iz leta 1957, v kateri je bilo določeno, da se bo prihodnja kmetijska politika izvajala brez nasilnega poseganja v individualno lastništvo zemlje,¹⁵⁷ kar je bila v resnici formalizacija Kardeljevih besed iz številnih govorov.

Nekoliko daljši citat pojasnjuje logiko jugoslovanskih oblasti v spremembi pristopa, ki jo lahko opredelimo kot pragmatizem. V sklopu širših reformnih prizadevanj, ki so merila na postopno opuščanje centralno-planske ureditve, so nastopile tudi spremembe v kmetijski politiki, bolj v odnosu do kmetov kot v sami kmetijski politiki. Velik korak na tem področju je bil storjen s priznavanjem ekonomskega interesa kmetov. Zasebni kmet je bil prepoznan kot legitimen ekonomski subjekt s svojimi interesi. Tako sta bila prepoznana tudi ekonomski pomen in potencial zasebnega kmetijstva. S tem se je odprla pot za drugačno uravnavanje odnosov v kmetijski proizvodnji. Temeljni poudarek je bil še vedno nedotaknjen.

Kmetijska proizvodnja je morala temeljiti na državnem kmetijskem sektorju, ki bi bil nosilec tehnične preobrazbe in rastoče produktivnosti. Reorganiziran in preoblikovan zadružni sektor bi bil njegova dopolnitev in hkrati mehanizem za vključevanja kmetov v t. i. »socialistične produkcijske odnose«. Ob tem so sprejeli tudi ukrepe, da bi zavarovali »socialistične produkcijske odnose« oziroma preprečili »reprodukcijo kapitalističnih odnosov«. Ob ukinitvi kolektivizacije so spremenili obseg zemljiškega maksimuma. Izvedli so dopolnilno nacionalizacijo zemljišč, dopolnilno agrarno reformo. Od leta 1953 dalje je bilo kmetom dovoljeno imeti le deset hektarjev zemlje. Vse, kar je presegalo to mejo, so nacionalizirali, kmetom pa izplačali

156 Kardelj, *Problemi socialistične politike na vasi*, str. 14–17.

157 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 50.

Vir: *Ilustracija*, 1930, št. 4, str. 112

odškodnino v skladu z ocenjeno donosnostjo zemljišč. Nacionalizirana zemljišča so bila praviloma dodeljena državnim kmetijskim podjetjem, nekaj tudi zadrugam.¹⁵⁸

Novi koncept so poimenovali »socialistična kooperacija«. Značilnost tega koncepta je bila večja uravnoteženost razvoja. Diskriminatoren odnos do kmetijstva se je spreminjal. Nujnosti velikega investicijskega vlaganja v kmetijstvo niso več postavljali pod vprašaj. V Sloveniji se je denimo vrednost investicij v kmetijstvo v desetletju 1952–1962 povečala za skoraj 8000-krat. Ta podatek nazorno kaže, kako je bilo kmetijstvo po letu 1945 zapostavljeno pri investicijskem načrtovanju. Pojasnjuje tudi, zakaj je bila kmetijska politika po letu 1945 neuspešna in zastavljenih ciljev ni mogla doseči brez nasilja. Splošne kmetijske zadruge so postale izključno gospodarske organizacije. Ideološki cilj zadružništva je bil še vedno podružbljanje zemlje, vendar na

¹⁵⁸ Prav tam, str. 32.

drugačnih osnovah, s spoštovanjem zasebne lastnine kmetov. V praksi je prišel bolj do izraza ekonomski interes, dvignili naj bi obseg kmetijske proizvodnje. Zadruga so vedno bolj postajale socialistična podjetja. V kooperaciji so kmetom nudile različne storitve: mehanizacijo, reprodukcijski material, strokovno vodenje, kredite in podobno. Kmetje pa so v takem odnosu prispevali delo na svoji zemlji v obliki določene količine pridelkov, ki so jih bili po pogodbi dolžni prodati zadrugi. Prepoznavanje ekonomskega interesa kmeta se je kazalo v tem, da je s preostalim pridelkom prosto razpolagal. Zadruga so kot organizator kmetijske proizvodnje ustanovljale tudi podjetja, ki so pridelke in izdelke odkupovala, predelovala, izvažala in podobno. Prepoznavanje ekonomskega interesa kmetov je imelo ugodne posledice, saj je proizvodnja naraščala, kmetje pa so združno kooperacijo sprejeli. Zanimivo je, da so v te oblike sodelovanja prevladujoče vstopali kmetje z zemljiško posestjo, ki se je bližala maksimumu. V Sloveniji je bilo v to obliko vključenih kar 44 odstotkov vseh kmetov, kar je znatno presegalo jugoslovansko raven (25 odstotkov). Tudi ekonomski potencial tega sodelovanja ni bil majhen. Zasebni kmetje so denimo prispevali kar tretjino vse proizvodnje pšenice in četrtno pridelanega krompirja v Sloveniji.¹⁵⁹

Opuščanje ideološke rigidnosti v razmerju do zasebnega kmetijstva je šlo, skupaj z liberalizacijo jugoslovanskega socialističnega ekonomskega sistema, naprej. Vendar je bil sistem narejen tako, da je kmete z ekonomskimi in socialnimi ukrepi zadržal v okviru socialističnega združnega sektorja. Opuščanje ideološke rigidnosti je bilo olajšano s splošnim političnim, ekonomskim in socialnim razvojem. Od srede šestdesetih let so intenzivno vlagali v razvoj državnih kmetijskih podjetij, ki so dvignila proizvodnjo in produktivnost, v veliki meri so se tudi tehnološko opremila in posodobila. Pomen zasebnega kmetijstva je na splošno ekonomsko upadal. Spremljajoč proces je bila deagrarizacija, problem agrarne prenaseljenosti je postopno

159 Čepič, Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960, str. 187–188.

izgubljal aktualnost. Velike migracije podeželskega prebivalstva, bivanjsko v mesta in poklicno v industrijo in storitvene dejavnosti, od šestdesetih let dalje, po odprtju meja, tudi izseljevanje v evropske države, so zmanjševale tudi socialni pomen kmečkega prebivalstva. V političnem besednjaku se je razredni pristop umikal, s tem tudi strah pred premožnim kmetom. Postopno so bili kmetje tudi statusno izenačeni z drugimi subjekti, denimo obrtniki. Leta 1967 so bile odpravljene zadnje restrikcije glede nakupa težke mehanizacije in druge potrebne opreme za kmetijsko proizvodnjo. Kmetje so lahko kupili najsodobnejšo opremo brez omejitev. To je odprlo pot modernizaciji zasebnega kmetijstva, kar je mnogim kmetom omogočilo, da so prilagodili svoje prej tesno sodelovanje v »socialistični kooperaciji« z združenim sektorjem. Zlasti zato, ker jim je bilo dovoljeno tudi samostojno vstopanje na trg z neposredno prodajo pridelkov končnim kupcem. Ta sprememba je odprla vprašanje zemljiškega maksimuma, saj je zamejenost na deset hektarjev dovoljenih kmetijskih površin postala zelo omejujoča. Zato so že z ustavo iz leta 1974 predvideli možnost zakupa zemljišč, kar naj bi podrobno regulirale republike same. Vsekakor je možnost zakupa zemlje, ki teoretično ni bil omejen v obsegu, odprla pot ambicioznejšemu podjetništvu tudi v zasebnem kmetijstvu. Seveda le v mejah obstoječe komunistične ureditve. Glavna restrikcija, kot na vseh drugih področjih, pa je bila možnost najemanja delovne sile, ki je bila omejena le na nekaj oseb. Kmetijstvu kot celoti je koristila tudi korekcija razmerij relativnih cen v korist kmetijstva.¹⁶⁰ Vse do osemdesetih je temeljna značilnost cenovne politike v kmetijstvu ostalo prelivanje akumulacije iz kmetijstva v industrijo. Vzporedno so šle tudi spremembe v davčnem sistemu, ki je postajal ugodnejši za kmeta. Po opustitvi kolektivizacije, kjer je bila nadpovprečna davčna obremenitev kmetov v funkciji zajemanja akumulacije, je s postopnimi spremembami davčni sistem postal relativno ugoden za zasebne kmete, saj so od politično arbitrarno določenih progresivnih davčnih osnov

160 Loncarevic, *Prices and Private Agriculture in Yugoslavia*, str. 628–650.

prešli na sistem obdavčitve katastrskega dohodka z odštetjem materialnih stroškov proizvodnje. Po letu 1971 so v Sloveniji in Hrvaški prešli na sistem obdavčenja stvarnega dohodka kmetov.

Obravnavane postavke ekonomske diskriminacije kmetov so imele posledice tudi v donosnosti in produktivnosti proizvodnje. Donosnost in produktivnost zasebnega kmetijskega sektorja je v Sloveniji (kot tudi drugje v Jugoslaviji) redno zaostajala za državnim kmetijskim sektorjem tako zaradi politike cen kot po zaslugi administrativnega omejevanja investicij na zasebnih kmetijah. Razlika v relativnem obsegu rasti proizvodnje in donosnosti je naraščala zlasti od šestdesetih let dalje in se je dolgo-ročno poglabljala v škodo zasebnega kmetijstva.¹⁶¹

Naštetim elementom ekonomske emancipacije se je pridruževala tudi socialna emancipacija kmetov. Daleč najpomembnejši element na tej poti je bila uvedba socialnega zavarovanja za kmete. Vse do leta 1965 so bili kmetje izključeni iz sistema brezplačnega zdravstvenega zavarovanja, niti jim ni bilo dovoljeno, da bi se sami zavarovali. Vse zdravstvene stroške so morali poravnati v gotovini iz svojega žepa. Enako je veljalo tudi za pokojninsko in invalidsko zavarovanje.¹⁶² Tako stanje je seveda pospeševalo deagrarizacijo in nastajanje t. i. mešanih kmetij, ko so se kmetje zaposlili v bližnjih tovarnah, hkrati pa še vedno obdelovali zemljo. Ta pojav je bil zelo značilen za Slovenijo, kjer so od šestdesetih let dalje uveljavljali politiko policentričnega razvoja in disperzne industrializacije.¹⁶³ Od leta 1965 naprej so bili tisti kmetje, ki so bili v kakršnikoli obliki vključeni v sodelovanje z združnim sistemom, zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovani. Kmetje, ki z zadrugami niso sodelovali, so imeli možnost skleniti pogodbo o zdravstvenem, pokojninskem in

161 Turk, The aggregate econometric model of Slovenian agriculture, str. 81–89. Bojnec, Proizvodna funkcija jugoslovenske poljoprivrede, str. 79–90. Nishimizu in Page, Total Factor productivity Growth, str. 920–936. Boyd, The Performance of Private and Cooperative socialist Organization, str. 205–214. Hofler in Payne, Efficiency in Social versus Private Agriculture Production, str. 153–157.

162 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 30, 62, 104–106.

163 Thomas, Industrial Development in Agrarian Communities, str. 227–237. Prinčič in Borak, *Iz reforme v reformo*.

invalidskem zavarovanju z ustreznimi državnimi institucijami, a so ga morali v celoti plačevati sami. Splošno socialno zavarovanje za vse kmete je bilo uvedeno šele leta 1979.¹⁶⁴ V Sloveniji so prehitevali jugoslovansko raven in socialno zavarovanje kmetov uvedli že v letu 1972.¹⁶⁵

164 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, str. 108–109.

165 Šlavs Koštomaj, *Razvoj pokojninskega in invalidskega zavarovanja kmetov*.

DRUGI DEL

Kmetovalec je prirodi gospod in hlapec. Sicer sam del prirode vlada ji nekoliko vsled duševnih svojih zmožnosti, nekoliko pa jej mora služiti, ker njenih pojavov ne more uravnnavati po svoji volji. [...] Poznati mora prvotno snov, poznati preosnovo, pa tudi nove stvore, njih bistvo, naravo in uporabnost, ako hoče postati kmetovalec v pravem pomenu besede, ako hoče biti prirodi tudi gospod, a ne le hlapec. Le ako prirodo in njene zakone pozna, okoristiti se jih more popolnoma. Kdor pa prirode in njenih zakonov ne pozna, odvisen je preveč od slučajev in mora le hlapčevati.

Kmetijske in rokodelske novice, 5. februar 1890

NEVEDNOSTI ODPOMORE SE Z UČENJEM

Širjenje izobrazbene ravni prebivalstva oziroma družbe kot celote ustvarja ozračje, naklonjeno razvoju na vseh področjih, ne samo na ekonomskem. Hkrati se z dvigovanjem izobrazbene ravni povečuje možnost inovacij na splošni družbeni ravni, na ravni podjetniških strategij in praks ter na ravni tehnologije. Formalna in neformalna izobrazba oziroma človeški kapital je eden od ključnih dejavnikov gospodarskega razvoja. Brez človeškega kapitala ni učinkovito dopolnjujoče povezave med naravnimi viri, kapitalom in tehnologijo. Določena stopnja znanja in izkušenj je nujno potrebna za uvajanje in obvladovanje gospodarskih procesov. Že s prvo izobrazbeno ravni, to je osnovno pismenostjo, se znižujejo stroški razširjanja informacij.¹⁶⁶ Izobraženo prebivalstvo je produktivnejše, uporablja kapital učinkoviteje, se lažje prilagaja novim tehnologijam in je sposobno sproti nadgrajevati obstoječe znanje.¹⁶⁷

Nuja izobrazbe je kot družbeni fenomen prisotna že vse od renesanse. Velik poudarek je izobrazba pridobila v obdobju razsvetljenstva, ko so začeli nastajati sodobni koncepti državnosti, ekonomije in gospodarske politike. In vsi ti koncepti so vključevali izobrazbo kot predpogoj za hitrejši družbeni in gospodarski

¹⁶⁶ Senjur, *Razvojna ekonomika*, str. 289.

¹⁶⁷ Samuelson in Nordhaus, *Ekonomija*, str. 542.

razvoj. Vse navedeno ni šlo mimo kmetijstva. Tudi v kmetijstvu postane izobrazba predpogoj napredka. Kmete je treba izobraziti, po formalni in neformalni poti, da bi povečali donosnost kmetijske pridelave in prireje, izboljšali življenjske razmere.¹⁶⁸

Vendar je bila pot od zavedanja do realizacije počasna. Ni bilo ne sistemske ureditve ne široke volje pri kmetih. Za širjenje izobrazbe velja, da je med kmečkim prebivalstvom napredovala korak za korakom, le zlagoma, in še med obema vojnoma je bila daleč od tega, da bi zajela večinski del podeželskega prebivalstva. Od druge polovice 19. stoletja naprej so se možnosti pridobivanja znanja zelo razširile. Na eni ravni je šlo za načela kmetijske politike, na drugi ravni za samoorganizacijo kmečkega prebivalstva (društva, zadruga) z državno spodbudo, na tretji ravni za dobesedno eksplozijo kmečkega in kmetijskega tiska. V dolgoročnem pogledu so načela kmetijske politike na shematični ravni zajemala tri vrste ukrepov: dvig izobrazbe podeželskega prebivalstva, subvencionirano uvajanje novih tehnologij in izkoriščanje notranjih rezerv. Za vsako od teh postavk je bila potrebna določena raven znanja in izkušenj. Ločiti je treba dve obliki izobraževanja. Eno je bilo formalizirano izobraževanje v obliki kmetijskih šol. Njihov namen je bil izšolati kmetijske strokovnjake, ki bodo prispevali k uresničevanju načel kmetijske politike in vodili proces izobraževanja kmečkega prebivalstva.¹⁶⁹ S stališča družbenega učinka so bile druge oblike izobraževanja, delno formalizirane ali povsem neformalne, zelo pomembne. Raznovrstni tečaji, ki so jih organizirali kmetijski oddelki lokalnih uprav ali različna društva in zadruga, so ponujali pestro paleto novih znanj o tehnologiji kmetijske proizvodnje. Kmetijski, kmečki ali zadružni tisk je redno prinašal informacije in nasvete o vidikih kmečkega gospodarjenja, od splošnih do zelo specialističnih znanj v posameznih panogah. Organizatorjem je šla na roke visoka pismenost podeželskega prebivalstva, zaradi katere je bila penetracija znanja med

168 Rösener, *Kmetje v evropski zgodovini*, str. 7–22. Bruckmüller, *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung*, str. 18–41, 240–262.

169 Degen, *Prispevki k zgodovini kmetijskega šolstva na Slovenskem*.

prebivalstvom lažja. Tečaji, društva in tisk so ponujali znanje o majhnih izboljšavah v poljedelstvu, sadjarstvu, vinogradništvu, živinoreji, mlekarstvu in drugje. A male izboljšave so se na dolgi rok strnile v mogočen tok in dajale rezultate v rastoči proizvodnji in kakovosti, posledično v nekoliko boljšem življenju kmečkih družin. Vse te dejavnosti so ogromno prispevale h gospodarski in socialni modernizaciji podeželja. Sicer počasi, mnogokrat nepredvidljivo, a dolgoročno uspešno.

Že od vsega začetka je bilo jasno, da so morale biti strategije in prakse širjenja izobrazbe in spretnosti med kmeti prilagojene njihovim stvarnim potrebam, delovnemu ritmu in tudi psihologiji. Potrebovali so tudi ustrezne učitelje, običajno so bili to absolventi kmetijskih šol. Kmetom je bilo treba pristopiti na ustrezen način, da so sprejeli nasvete in predloge novih gospodarskih tehnik. Tipičen primer tega so bile kmetijske družbe, ki se med kmeti niso nikoli množično prijele. Čeprav so veliko prispevale k modernizaciji kmetijstva. Bile so produkt svojega časa, med člani so imele aristokracijo, posestnike fevdalnega izvora, velike kmete in strokovnjake. V zadnjih desetletjih 19. stoletja so se sicer odprle tudi množici kmetov in začele ponujati številne storitve.¹⁷⁰ Vendar je bilo takrat že nekako »prepozno«. Vzpostavila se je že druga infrastruktura, ki je bila kmetom socialno in stanovsko bližja.

Najprej je treba omeniti kmetijske šole, ki so se v večjem številu pojavljale od konca 19. stoletja. Njihova vloga je bila zelo pomembna, vendar izrazito usmerjena v prihodnost. Tudi zajela je malo število ljudi. Do druge svetovne vojne je bilo diplomantov malo. Zaposlili so se v upravnih resorjih za kmetijstvo, na veleposestvih ali v drugih strokovnih organizacijah. Z administrativnih položajev so z regulacijo usmerjali razvoj kmetijstva. V strokovnih organizacijah so vodili neposredno izobraževanje kmetov s pomočjo različnih tečajev. Prenašali so teoretsko in praktično znanje iz kmetijske šole med množice ali pa so izobraževali voditelje tečajev. Mnogi izmed njih so se odlikovali kot pisci številnih člankov.¹⁷¹

170 Valenčič, Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, str. 525–533.

171 Degen, *Prispevki k zgodovini kmetijskega šolstva na Slovenskem*, str. 7–68.

Študijskega gradiva je veliko, zato je v nadaljevanju poudarek namenjen le nekaterim pojavom, ki ilustrirajo lokalno naravo širših miselnih tokov in uporabljenih praks izobraževanja. V *Kmetijskih in rokodelskih novicah* so leta 1890 zapisali, da »kmetovalec, ki hoče dobro gospodariti, vedeti mora, kako se dobro gospodari, poznati mora kmetijsko vedo, in ker je ta veda obširna, treba se je učiti dalj časa«. ¹⁷² S tem so opozorili na enega od temeljnih razvojnih dejavnikov, ki se je kazal kot pomembna ovira na poti socialne in gospodarske modernizacije kmetijstva. Ena in druga oblika modernizacije sta terjali znanje. Terjali sta izobraževanje, izobraževanje kmetov kot permanenten proces. »Okoristiti se mora z vsako ugodno priliko, da si izboljša trud in izboljša svoj stan. Zato mora skrbeti, da si tudi v dobi dela popolnjuje svoje znanje in nabira novih naukov isto tako, kakor se razvija in napreduje kmetijska veda.« ¹⁷³ »Nevednosti odpomore se z učenjem. Učenje pojasni kmetovalcu vse njegovo delo, in kmetovalec, kateri vse svoje področje pozna, stoji na trdni podlogi.« ¹⁷⁴ Iz citiranih besed veje spoznanje, da je ekonomski in socialni napredek pogojen z dvigovanjem splošne in bolj usmerjene (kmetijske) izobrazbe podeželskega prebivalstva.

Razprave, ki terjajo vključitev najširših kmečkih množic v izobraževanje, postanejo pogostejše v drugi polovici 19. stoletja. V času, ki ga lahko opredelimo kot intenzivno vključevanje v tržno in kapitalistično ekonomijo. Proti koncu 19. stoletja, kot je bilo nakazano, so se že izoblikovala jasna stališča, da je izobrazba temeljna zahteva pri izboljšanju življenjskih in delovnih razmer v kmečkem gospodarstvu. Kmečko gospodarstvo so tedaj videli kot kompleksno multidisciplinarno dejavnost, ki je presečišče interakcij med človekom in okoljem, med kmetom in naravo. Zato tudi opredelitev, da je

»kmetovalec prirodi gospod in hlapec. Sicer sam del prirode vlada ji nekoliko vsled duševnih svojih zmožnosti, nekoliko pa jej

172 *Kmetijske in rokodelske novice*, 18. 6. 1890, Črtica o kmetovalčevem izobraževanju.

173 Prav tam.

174 *Kmetijske in rokodelske novice*, 29. 1. 1890, Črtica o kmetovalčevem izobraževanju.

mora služiti, ker njenih pojavov ne more uravnnavati po svoji volji. [...] Poznati mora prvotno snov, poznati preosnovo, pa tudi nove stvore, njih bistvo, naravo in uporabnost, ako hoče postati kmetovalec v pravem pomenu besede, ako hoče biti prirodi tudi gospodar, a ne le hlapec. Le ako prirodo in njene zakone pozna, okoristiti se jih more popolnoma. Kdor pa prirode in njenih zakonov ne pozna, odvisen je preveč od slučajev in mora le hlapčevati.«¹⁷⁵

Meja med »gospostvom« in »hlapčevstvom« naravi je bila jasno začrtana. Znanje, pridobljeno skozi različne oblike izobraževanja, je dajalo priložnost »gospstvu«. Ob težnjah po dvigu izobrazbene ravni se je razvilo tudi spoznanje, da osnovna šola in kasnejše dopolnilno izobraževanje kmetov ne bosta zadoščala na dolgi rok. Že od preloma v 20. stoletje so opazna razmišljanja, da je treba kmečko izobrazbo dvigniti na višjo raven. Ozi-rati so se začeli proti srednji šoli, ki naj bi v prihodnosti postala osnova kmečke izobrazbe. Množili so se zapisi, katerih avtorji so videli onkraj vsakokratne sedanjosti. Slutili so tehnološko še zahtevnejši svet kmečkega gospodarjenja. Zato so kmete pozivali k vpisu otrok v srednje šole. Na Štajerskem so jih spodbujali z besedami:

»Važno za kmeta bi bilo tudi srednje šolstvo. Kmet naj razvija svoj duh, da stopi enakopraven poleg drugih stanov in zahteva svoje pravice. Tako se nam kaže šola zopet kot orožje, kot edino sredstvo za boljšo bodočnost. Koristnejše delo kakor podaritev največje dote, stori tisti, kdo preskrbi svojemu otroku dober šolski poduk. Na Gorenjskem so bili prepričani, da brez srednje izobrazbe si danes pravzaprav velik revček. Časi so se zelo spremenili. Samouk se danes težko uveljavi; in vedno se mu še pozna, da njegovo znanje ni dovolj temeljito, višjih šol mu je treba. Zato kmetje iz vse Gorenjske, svoje sinove v srednje šole. Nekaj dote mora oče tako in tako dati svojemu sinu. Najlepša dota pa je, ako mu omogoči šolanje in izobrazbo. Pomaga mu v svet, pomaga mu do lastne notranje izpopolnitve, pomaga mu pa tudi do dela za bližnjega, zlasti za upravičene težnje kmetskega stanu.«¹⁷⁶

175 *Kmetijske in rokodelske novice*, 5. 2. 1890, Črtica o kmetovalčevem izobraževanju.

176 *Štajerc*, 1906, št. 19, Kmet in šola. *Gorenjec*, 25. 4. 1936, Kmečke sinove v višje šole.

Vir: *Ilustracija*, 1930, št. 4, str. 112

Podeželski svet, ki so ga izkušali v iztekajočem se 19. stoletju, jih je navdajal z dolgoročnimi skrbmi. Zgovorni so naslednji, nekoliko obširnejši citati:

»In kakšen je ta (kmečki) stan v resnici? Po mnogih krajih niti približno tak, kakršnega bi si želeli. Pridela malo, in še ti pridelki so mnogokrat slabi ter nimajo cene; davki pa vedno rastejo. Od tod prihaja, da kmetovalec nima kje denarja jemati in da vedno toži o slabih časih. Saj se pa tudi res nahaja v veliki bedi. V skrajnji sili zateče se v gozd, če ga ima, in tudi njega opustoši, ali pa išče denarja na posodo, in tako čedalje bolj leze v dolgove, iz katerih se ne more več izkupati. Veliko zlo kmetovalcu je nevednost, neznanje mnogih dohodkov v kmetijstvu, katerih, ako so rabni, ne zna se okoristiti, ako pa so slabi, ne ve jih odstraniti.«¹⁷⁷

¹⁷⁷ *Kmetijske in rokodelske novice*, 29. 1. 1890, Črtica o kmetovalčevem izobraževanju.

Ton ocenjevanja razmer je znal biti še ostrejši, pravzaprav obsojajoč v opozarjanju na pripisovane »slabe lastnosti in napake« obstoječih konceptov gospodarjenja na razdrobljenih kmetijah. V razpravo so vpeljali vprašanje kmečke samoodgovornosti za izostali »preboj« v kmetijstvu; vpeljali so tudi vprašanje podjetniških načel v kmečki svet. Načel, ki so še pridobila aktualnost v obdobju med obema vojnama.

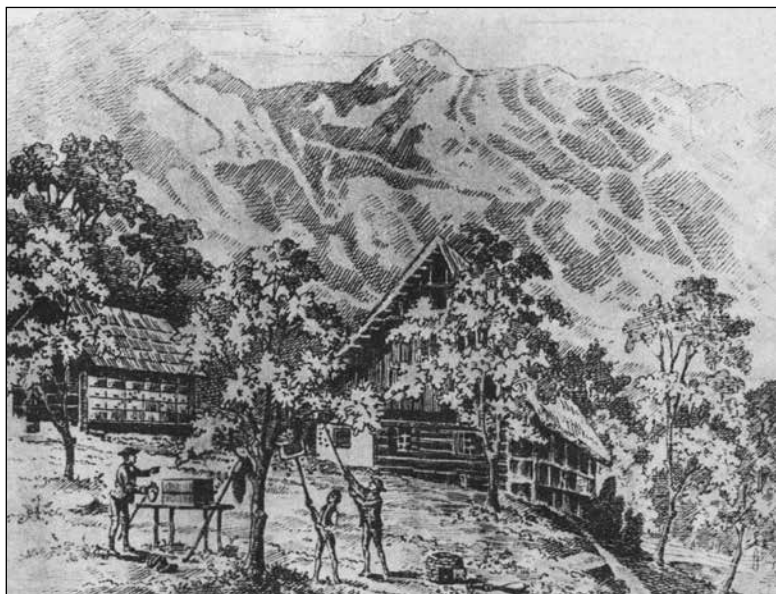
»Mnogo je kmetovalcev, ki se jim zdi smešno, računati z malenkostmi. In tako izdajo dan na dan nekaj krajcarjev za reči, ki so pravzaprav nepotrebne, ki izvirajo le iz razvade. Toda iz peska so gore, in krona je iz vinarjev. Vsako leto gre na ta način po vodi lepa svotica, ki bi morda zadostovala za davke. Oj, ko bi pač kmetovalec pri vsakem izdatku vzel v roke svinčnik in papir! Potem šele bi se jim odprle oči in v prihodnje bi na vsak krajcar gledali drugače, nego doslej. So kmetje, ki nikoli prav ne vedo, kako stoji z njihovim gospodarstvom, koliko je vredno premoženje, ker nikoli ne poznajo svojih prejemkov in izdatkov. Da to ne more obroditi dobrega sadu, je jasno. Drugi zopet si škodujejo s tem, da gospodarijo ravno tako, kakor so gospodarili njihovi očetje. Za pravo in dobro imajo edino le to, kar so se naučili od očeta, in so slepi in gluhi za vsako novost, in naj bi bila njena vrednost še tako očitna. Nosijo pač ,kitajski cof', ki je ravno tako škodljiv, kakor neumen. Dajte si vender, mali kmetovalci, dopovedati, da boste imeli uspeh od svojega truda le tedaj, če gospodarite primerno sedanjemu času. Zato bi se moral kmetovalec seznaniti z vsemi praktičnimi novostmi nove dobe, zato, da ne zaostane. To se pa more zgoditi le s tem, ako pridno prebira kmetijske knjige in časopise. Potreba po berilu je pri nas še veliko premalo razvita; [...] pri nas mnogo mladeničev in deklíc po dovršeni šoli ne prime več knjige v roko, da slednjič pozabi še črke. Da je duševno obzorje takih ljudij potem skrajno omejeno, ni čudno, in ti se potem iz nerazumljivih vzrokov ujedajo in sršijo proti vsaki višji omiki. Ti ljudje se drže pregovora: ,Najbolj neumni kmet ima najdebelejši krompir' in se imajo vedno za neumne kmete, ki jim ljubi Bog da pač debel krompir, ne nalaga jim pa dolžnosti, da bi razširjali s pridnim čitanjem svoje znanje.«¹⁷⁸

178 *Kmetijske in rokodelske novice*, 21. 3. 1902, Zakaj gremo kmetje rakovo pot.

Seznam slabosti in pomanjkljivosti je bil kaŕipot vzpostavljanja sistema dopolnilnega izobraŕevanja kmetov. V drugi polovici 19. stoletja so imeli namen zamejiti kmete v izobraŕevalnem procesu v sistem stanovske samozadostnosti. Osnovne (ljudske) ŕole, ki naj bi zagotavljale minimalne standarde izobrazbe za vse prebivalstvo, naj bi na podeŕelju preoblikovali v neke vrste »kmetijske« ŕole. Kmeĕki otroci naj bi bili v veĕji meri deleŕni strokovnega pouka iz naĕel in prakse kmeĕkega gospodarjenja. Samoumevno, da po ideoloŕski delitvi dela po spolih, deĕki za gospodarjenje, deklice za gospodinjstvo. »Vsakemu stanu ne prija enako izobraŕevanje [...] iz kmetijstva za kmetijstvo, to naj bi bilo vodilo v tem sluĕaji!«¹⁷⁹ To je bil priroĕen argument v razpravi o prilagoditvi pouka kmeĕkemu okolju na osnovni stopnji izobraŕevanja. Pouĕevanje kmetijstva v osnovne ŕole ni prodrlo. Razlogi so bili ŕtevilni, pomanjkanje ustrezno izobraŕenih uĕiteljev ŕe najveĕji. Trudili so se z dopolnilnim izobraŕevanjem uĕiteljev, pa vidnejŕih uspehov ni bilo. Zato so ubrali drugo pot in zaĕeli priporoĕati neobvezni pouk o kmetijstvu. S tem so prostor pobude prepustili lokalnim okoljem, krajevnim ŕolskim svetom in uĕiteljem. Izoblikoval se je institut t. i. ŕolskih vrtov, kjer so posamezne ŕole uredile pri ŕolah vrtove, nasade, sadovnjake, tudi ĕebelnjake. ŕolski vrtovi so bili namenjeni pridobivanju praktiĕnih znanj iz kmeĕkega gospodarjenja in gospodinjstva. Kmeĕke otroke so na prostovoljni osnovi tako ŕe v mladi dobi uĕili preseĕi tradicijo njihovih domaĕih razmer, ponudili so jim prednosti sistematiĕnega in naĕrtnega dela. Z delom na ŕolskem vrtu naj bi osvojili osnove sodobnejŕih tehnik dela, kar naj bi v njihovi zreli dobi, ko bi bili v vlogi gospodarjev in gospodinj, lajŕalo njihovo dovzetnost za sprejemanje tehnoloŕskih sprememb.¹⁸⁰ Po podatkih Joŕeta Maĕka se je dopolnilni pouk o kmetijstvu na ŕolskih vrtovih sorazmerno dobro razŕiril na podeŕelju. V letu 1875 so prednjaĕile ŕole na Ŗtajerskem, na

179 *Kmetijske in rokodelske novice*, 26. 2. 1890, Ćrtica o kmetovalĕevem izobraŕevanju.

180 Ilustracija teh naĕel je jasno razvidna iz kronik podeŕelskih ŕol. Zahvaljujem se kolegu Andreju Studnu, da mi je prijazno odstopil kopije ŕolskih kronik.

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1925, št. 39, str. 145

Kranjskem pa niso veliko zaostajale. V tem letu je 181 šol imelo sadne drevesnice, 31 čebelnjake, 29 šol je gojilo sviloprejke, 151 šol pa je imelo samo vrtove.¹⁸¹

Na dolgi rok so se šolski vrtovi izkazali kot le delno uspešno orodje za izobraževanje kmečkih otrok. Pomanjkljivosti ni manjkalo. Poučevanje ni bilo celovito in je bilo v veliki meri odvisno od sredstev in volje lokalnih akterjev, ne samo učiteljev. Bilo je tudi krajevno zelo raznoliko, po obsegu in kakovosti. Zato je nastala nova, drugačna pobuda (1868), s katero so na ministrstvu za kmetijstvo želeli otrokom posredovati celovitejšo in bolj praktično izkušnjo kmetijskih del. Nastale so t. i. kmetijske nadaljevalne in gospodinjske nadaljevalne šole. Prve so bile namenjene kmečkim dečkom, druge deklicam, v skladu s tedanjim imaginarijem delitve dela po spolu na kmetijah. Pa vendar

181 Maček, *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata*, str. 203–206.

z jasnim zavedanjem pomena gospodinjskega dela: »Iste važnosti, kakor gospodarstvo, je tudi gospodinjstvo. Kar je gospodar vsemu gospodarstvu, to bodi gospodinja v hiši. Gospodarja vodijo resna gospodarska opravila in skrb bolj za zunaj, gospodinja (tudi mati in vzgojiteljica otrok) pridržujejo dolžnosti bolj pri domu.« Nadaljevalne šole so bile organizirane v zimskem času in so bile namenjene mladostnikom med 14. in 16. letom, ki so že končali osnovnošolsko obveznost. V izobraževanje so se lahko izjemoma vključevali tudi starejši.¹⁸² Nadaljevalne šole so bile namenjene tisti mladini, ki ni imela želje ali možnosti nadaljevati šolanja na kmetijskih šolah. Velikokrat pa so bile predpriprava za vpis v srednjo kmetijsko šolo.¹⁸³ Prednost nadaljevalnih šol je bila, da so v njih prevladovali učitelji, ki jih je kmetijstvo zanimalo in so imeli določeno stopnjo vsaj osnovne izobrazbe (tečaji) iz kmetijske tehnologije. Začetki so bili skromni, vendar so se take šole množile v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja.¹⁸⁴ Pogoji za njihovo ustanovitev so bili ustrezne šolske zgradbe, s potrebnim inventarjem in učili, pa tudi gospodarska poslopja (goveji hlevi, svinjaki, kokošnjaki, domača mlekarna, zelenjavni vrt, sadovnjak in podobno). Šola naj bi imela svoje posestvo, lahko pa so sodelovali z bližnjo kmetijsko šolo ali s posamezno (vzorno) kmetijo v bližini.¹⁸⁵ Pogoji za delovanje nadaljevalnih šol so bili zahtevni in jih v marsikaterem okolju niso zmogli. Ni bilo redko, da so take šole nudile tudi nastanitev, da so pritegnile učence iz bolj oddaljenih krajev.

Po vstopu v jugoslovansko državo je delo na tem področju zastalo. Nadaljevalno kmetijsko šolstvo je životarilo. Z beograjske centralistične perspektive se ni videlo prispevka teh šol h gospodarski in socialni modernizaciji podeželja. Šele z uvedbo oblastnih samouprav v začetku dvajsetih let (slovensko ozemlje je spadalo pod ljubljansko in mariborsko samoupravno oblast) se je obrnilo na bolje. V Sloveniji so poenotili pravilnike in financiranje

182 Prav tam, str. 206.

183 Krošl, Kmečka izobrazba, str. 390.

184 Maček, *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata*, str. 206.

185 Degen, *Prispevki k zgodovini kmetijskega šolstva*, str. 297.

šol, poskrbeli so za redno izobraževanje učiteljev. Rezultati so bili kmalu vidni, saj so obrnili trend navzgor, število šol je začelo naraščati. Z uvedbo banovin leta 1929, ko je bila uprava slovenskega ozemlja združena v Dravski banovini, so storili korak naprej, pomenili so še učne načrte.¹⁸⁶ V obdobju med obema vojnama je pouk v nadaljevalnih šolah trajal od novembra do marca, dvakrat tedensko po štiri ure. Kmetijska nadaljevalna šola je imela dva letnika, v vsakem letniku je bilo na programu največ 125 ur pouka. V poletnih mesecih so lahko organizirali praktične vaje, a ne več kot petnajst, na vzornih kmetijah. V vsakem letniku je moralo biti vpisanih najmanj dvajset učencev, drugače so verjetno združevali oddelke. Šolo je usmerjal nadaljevalno-šolski odbor, ki so ga sestavljali predstavniki lokalnih kmetijskih odborov in različnih kmetijskih društev. Šola je bila tako tesno vpeta v matično okolje in se je prilagajala lokalni kmetijski strukturi. Organizacijsko je kmetijsko nadaljevalno šolo vodil eden od učiteljev krajevne šole, ki je moral opraviti ustrezno izobraževanje iz kmetijskih strokovnih predmetov in metodike poučevanja. Kot gostujoči predavatelji so sodelovali okrajni kmetijski referenti, zdravniki, duhovniki in absolventi kmetijskih šol. Učne načrte so prilagodili krajevnim razmeram, krajevni gospodarski strukturi; bili so dovolj poljudni, a ne na račun strokovnosti. Izobraževanje je bilo ciljno usmerjeno v pridobivanje praktičnih znanj iz tehnik dela v kmetijstvu. Zato tudi zahteva, da mora biti način poučevanja tesno vpet v letni ritem kmečkega dela.¹⁸⁷ Tako so učni načrti zajemali praktične vaje iz načinov gospodarjenja v posameznih panogah, pa tudi druge vsebine, kot so bolezni rastlin in živali, higiena, arhitektura gospodarskih poslopij, osnove knjigovodstva, zadružništva, zemljiške knjige, davčnega in gospodarskega sistema, načel gospodarske politike, trgovine, zavarovalništva, o kmečkih gospodarsko-interesnih združenjih, o zaposlovanju (posli) in naje-manju delavcev.¹⁸⁸

186 Erjavec, *O izobrazbi kmečke mladine*, str. 6.

187 Krošl, *Kmečka izobrazba*, 391.

188 *Učiteljski tovariš*, 4. 6. 1909, Ljudska šola na kmetih.

Če so bile kmetijske nadaljevalne šole namenjene prihodnjim gospodarjem kmetij, pa so gospodinjske nadaljevalne šole izobraževale prihodnje kmečke gospodinje. Obe obliki šolanja sta se razvijali vzporedno, le učni načrti so se razlikovali. Gospodinjske nadaljevalne šole so v obdobju med obema vojnama trajale eno leto, v obsegu 221 ur.¹⁸⁹ Primer take šole je bila denimo Banovinska kmetijsko-gospodinjska šola Mala Loka na Dolenjskem, ki je začela delovati leta 1929. Ustanovili so jo z namenom, da izobražuje mlada dekleta za delo na kmetiji. Prednost so imela dekleta iz manj premožnih kmečkih družin. Učni načrt je obsegal splošne izobraževalne predmete: slovenščino, državljansko in domoznansko vzgojo, verouk, osnove matematike, gospodinjsko in kmetijsko knjigovodstvo, pedagogiko (vzgoja otrok!), higieno, osnove kemije in biologije, gospodinjstvo, načela zdrave prehrane, teorijo in prakso kuhanja in shranjevanja (konzerviranja) živil, perutninarstvo, čebelarstvo, mlekarstvo, vrtnarstvo, sadjarstvo in predelavo sadja, živinorejo, živalske bolezni, poljedelstvo in travništvo. Poudarek je bil na praksi pred teorijo. Slednjo so učenke poslušale skupaj, praksa pa je bila po skupinah: kuharska (kuhanje, peka kruha, konzerviranje sadja, zelenjave in mesnin), šivalna (krojenje, šivanje, pletenje, predenje in tkanje), gospodinjska (čiščenje, pranje, likanje), gospodarska (molža, delo s perutnino, s svinjami, na vrtu, na polju, v sadovnjaku in podobno). Pouk splošnih in gospodinjskih predmetov so izvajale nune z ustrezno izobrazbo.¹⁹⁰

Zaradi zahtevnih razmer se nadaljevalne šole niso mogle široko razmahniti. Pred drugo svetovno vojno, ko so bile na vrhuncu, je delovalo 65 kmetijskih nadaljevalnih šol s 1531 učenci in 36 gospodinjskih nadaljevalnih šol s 518 učenkami. Fran Erjavec, ki je kritično pisal o kmečkem izobraževanju, je izračunal, da je le pri vsaki trinajsti ljudski šoli delovala kmetijska nadaljevalna šola. Še slabše je bilo pri gospodinjskih nadaljevalnih šolah, le vsaka 24 ljudska šola je imela gospodinjsko nadaljevalno

189 Krošl, *Kmečka izobrazba*, str. 391.

190 Degen, *Prispevki k zgodovini kmetijskega šolstva*, str. 343–344.

izobraževanje. Izračuni so kazali, da je le pet odstotkov moške ter dva in pol odstotka ženske populacije v starosti petnajst let bilo vključeno v nadaljevalno izobraževanje. Prostora za širitev in izboljšanje na tem področju je bilo torej še veliko.¹⁹¹

Veliko vlogo v izobraževanju podeželskega prebivalstva so igrale tudi različne organizacije, društva in zadruge. Njihovo število je bilo impozantno, pokrile so praktično vse podeželje. Če se omejimo samo na tiste organizacije in društva z gospodarskim značajem, so jih pred drugo svetovno vojno naštel več kot 800.¹⁹² K temu pa je treba prišteti še zadružno omrežje, ki je štelo okoli 1700 članic. Četrtna teh je bila ustanovljena z namenom pospeševanja katere od kmetijskih panog – sadjarstva, živinoreje, vinogradništva in vinarstva, mlekarstva in podobno.¹⁹³ Gosto omrežje kmečkih strokovnih organizacij, društev in zadrug je imelo še dodaten pomen. Bilo je tudi informacijsko omrežje, saj so zveze in društva izdajala številna glasila, polna člankov o sodobni racionalnosti kmečkih dejavnosti. Natančne bibliografije za obdobje do konca habsburške monarhije nimamo. A bibliografija kmetijske literature in zvrsti časopisja za čas med obema vojnama, ki sta jo pripravila Janko Šlebinger in Janez Marentič, kaže na (pre)obilje informacij.¹⁹⁴ Ni bilo kmečke dejavnosti ali opravila, ki ga ne bi predstavili kmetom v poljudni obliki ali na bolj strokovni ravni. Fran Erjavec trdi, da so časopisi, izrazito usmerjeni na podeželje, *Domoljub*, *Domovina*, *Slovenski gospodar* in *Kmetijski list*, samo z naročninami pokrili 70 odstotkov kmečke populacije z informacijami o tehnoloških spremembah v kmetijstvu. Tako globoka medijska penetracija ga ni zadovoljila. Skrbela ga je pomanjkljiva informiranost preostale slabe tretjine kmečkega prebivalstva.¹⁹⁵

Tiskane informacije so dopolnjevali tudi različni redni ali občasni, krajši ali daljši tečaji, tudi predavanja. Na njih so kmete

191 Erjavec, *O izobrazbi kmečke mladine*, str. 7.

192 Prav tam, str. 11.

193 *Spominski zbornik Slovenije*, str. 632, 667, 681.

194 *Bibliografija slovenske kmetijske literature*.

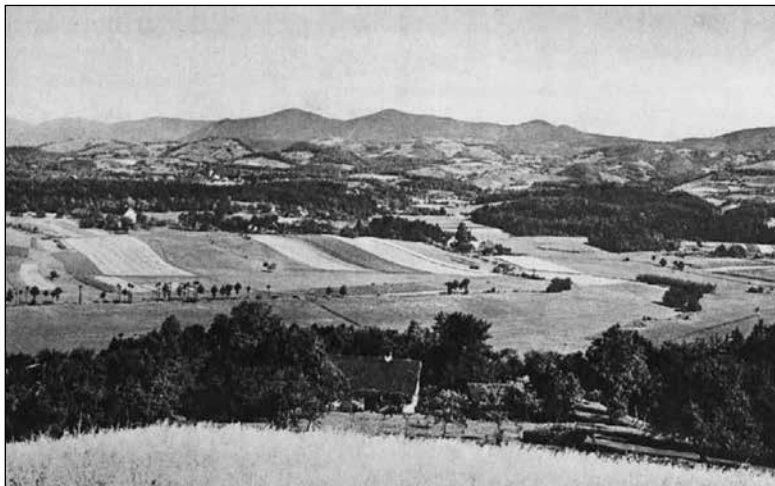
195 Erjavec, *O izobrazbi kmečke mladine*, str. 12.

učili praktičnih spretnosti ali enostavnih tehnik, ki so imele hitro viden učinek, saj jih je bilo enostavno vključiti v vsakodnevno delo. Če so bila potrebna finančna sredstva, je kmetijska uprava običajno ponujala subvencije za ugodnejši sprejem med kmeti. Kot piše Jože Maček, pa se je začelo skromno. Strokovnjakov ni bilo veliko. Prva predavanja so bila organizirana pri krajevnih podružnicah kmetijskih družb. Da bi dosegli širše občinstvo, so v šestdesetih letih 19. stoletja vpeljali sistem potujočih učiteljev, ki so jih plačevali iz deželnih sredstev. Iz natančnih podatkov, ki jih je za leta 1887–1896 objavil Maček, je razvidno, da so potujoči učitelji imeli občasna predavanja, krajše in daljše, tudi trimesečne tečaje. Vsebine predavanj in tečajev so bile raznovrstne, kot je panožno raznovrstno kmetijstvo. V letih 1887–1896 so poleg splošnejših predavanj o smotrnosti gospodarjenja prevladovala vsebine iz vinogradništva in sadjarstva.¹⁹⁶ Potujoči učitelji so prihajali med kmete do konca habsburške monarhije, nova država je ta preizkušeni polstoletni institut odpravila. Nasploh je po vstopu v jugoslovansko državo izobraževalno delo, kot že rečeno, nekoliko zastalo. Nova država, ki se je ravnala po srbski administrativni tradiciji, ni poznala v Sloveniji veljavne prakse izobraževanja kmečkega prebivalstva. Prizadevanja za kmečko izobraževanje so se utopila v jugoslovanski centralistični politiki. Šele proti koncu dvajsetih let so regionalne (slovenske) oblasti pridobile široke pristojnosti, da so lahko samostojno usmerjale razvoj kmetijstva. Po sprejetju zakonov o pospeševanju kmetijstva in živinoreje¹⁹⁷ so na novo zastavili tudi predavanja in tečaje. Odganjali niso nikogar, vendar so z njimi želeli v prvi vrsti zajeti tiste kmete, ki se niso udeleževali drugih oblik izobraževanja. V obdobju od 1929 do 1937 so priredili 132 šesttedenskih tečajev, ki jih je obiskovalo več kot 5000 kmečkih fantov.

V času med obema vojnama je v medijski prostor stopil radio. Četudi je bilo število sprejemnikov še skromno, zlasti na

196 Maček, *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata*, str. 209–213.

197 Lazarević, *Kmečki dolgovi*, str. 51–53.

Vir: *Ilustracija*, 1931, št. 5, str. 148

podeželju, so kaj hitro začeli redne tedenske oddaje s kmetijskimi nasveti. Pozitivni odmevi in široko občinstvo niso izostali.¹⁹⁸ Glede na navedeno je upravičeno zapisati, da je bilo izobraževanje temeljno gibalno gospodarske in socialne modernizacije podeželja. Hkrati je bila ta ugotovitev redko soglasje, ki ga je zmogla doseči ideološko in politično močno razklana družba v obdobju med obema vojnama. Družba, ki drugače ni zmogla doseči nobenega soglasja o družbenem in ekonomskem razvojnem modelu.¹⁹⁹

198 Krošl, Kmečka izobrazba, str. 409.

199 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 252–272.

AJDOVI ŽGANCI ALI POLENTA

V 19. stoletju je v kmetijstvu nastopila modernizacija oziroma, kot je to tehnicistično opredelil Jože Maček, uvajanje dosežkov agrarno tehničnega-preobrata.²⁰⁰ V tem procesu se je spreminjala tehnološka podoba kmetijstva in uvajali so nove kulture. Ena od njih, z daljnosežnim vplivom, je bila koruza. Koruza je postala agens spreminjanja strukture poljščin. Težko je reči, da je bila koruza v zgodovinopisju prezrta. Njenega vzpona preprosto ni bilo mogoče prezreti, ker je vplivala na strukturo kmetijstva in prehrambne navade prebivalstva. Vendar koruza ni dobila kultnega statusa, kot ga je imel krompir. Krompir je obveljal za rastlino in plod, ki je odpravil lakoto in prehransko pomanjkanje. Krompirju je bilo posvečenih veliko raziskav. Kultni status krompirja je uveljavila knjiga z zelo sugestivnim naslovom *Kruh ubogih*.²⁰¹ S to knjigo se je utrdila teza, da je šele krompir omogočil zadostno prehranjenost prebivalstva, kar se je historično večkrat potrdilo. Krompir naj bi tudi podprl rast prebivalstva. Drugi poudarek je bil socialen, lahko bi rekli celo razreden. S krompirjem naj bi bila povezana socialna stratifikacija družbe. Krompir naj bi lakote in pomanjkanja hrane odrešil le nižje družbene sloje. V tej tezi ni bilo prostora za pomen

200 Maček, *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata*.

201 Stabej, *Kruh ubogih*.

koruze kot dopolnjujoče kulture. Vloga koruze se, razen v zahodnem delu Slovenije, v prehrani prebivalstva ni mogla meriti s krompirjem. Na večinskem delu ozemlja je bila praviloma dopolnjujoče živilo, vendar je njen pomen občasno precej narasel, zlasti ob izpadu krompirjeve letine zaradi krompirjeve plesni ali slabih vremenskih razmer. Takrat je prebivalstvo poseglo po koruzi in laže premostilo hude čase. Tako je mogoče zapisati, da sta koruza in krompir družno prispevala k dolgoročni prehrabni stabilnosti. Nesporna je tudi ugotovitev, da sta se krompir in koruza najprej in najbolj uveljavila v revnejših predelih.²⁰²

Uveljavljanje koruze se je do sredine 19. stoletja zaključilo, tedaj je bila že dobro znana in prisotna.²⁰³ V slovenski prostor je koruza prihajala iz dveh smeri, iz Padske nižine in iz hrvaškega panonskega sveta. V 18. stoletju sta se zaključili predadaptacijska in adaptacijska faza. V predadaptacijski fazi so spoznavali prednosti in potenciale koruze in jo uvajali na polja. V adaptacijski fazi je bila pridelava koruze že uveljavljena, uporabljali so jo za prehrano domačih živali, prodrla je tudi v vsakodnevno prehrano prebivalstva. Prostora za širitev kulture je bilo na začetku 19. stoletja še veliko. Proces ni bil hiter, pokrajinske razmere različne, osrednji slovenski prostor je dolgo zaostajal. Vendar je čas delal v korist koruze in v zadnjih desetletjih 19. stoletja je bila njena uveljavitev nesporna. Ekonomski pomen koruze se je potem do druge svetovne vojne zlagoma povečeval. Pred drugo svetovno vojno je bila koruza, poleg pšenice in krompirja, najpomembnejša poljedelska kultura.

Kot v drugih deželah je bila temeljna prednost koruze v njeni produktivnosti.²⁰⁴ Resda je zahtevala več vloženega fizičnega dela, vendar je prispevala k rasti donosa in ekonomske vrednosti poljedelskih zemljišč. Šlo je za veliko pridobitev za množico majhnih kmetov. Koruzi sta se na poljih pridruževali še dve kulturi, fižol in buče. Koruzna stebila so nudila oporo fižolu ali

202 G. Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*, str. 127–205.

203 Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*.

204 Warman, *Corn & Capitalism*.

bučnim viticam. Koruza je lahko nastopala kot strniščni posevek, ko so drugo žito že poželi. Hitro rastoči tipi koruze, ki so jih pripeljali iz Italije, so bili za to zelo primerni, saj so dozoreli v manj kot dveh mesecih. Poleg tega so se razvile različne uporabe suhih koruznih stebel in storžev, nič ni bilo vrženo stran. Produktivnost je dolgoročno delala v prid koruze. In to je bil pomemben element, ki pojasnjuje, zakaj je širjenje koruze šlo na račun starejših vrst žitaric, kot je bilo proso, pira, leča ali ajda.

Učinki koruze so segli tudi na področje jezika. Ostala je trajna sled z izoblikovanjem frazema, ki naj bi bil izvirno slovenski. Z izrazom »biti na koruzi« ali »živeti na koruzi« se v slovenščini označuje izvenzakonsko skupnost. Izvor frazema sega v 19. stoletje in je povezan z različnimi praksami izogibanja nadzoru in omejitvam globoko tradicionalne družbe. In tu na prizorišče vstopi koruza. Neporočeni pari ali ljubimci so se delno ali povsem neopaženo sestajali v varnem zavetju koruznih polj ali pa so noči preživljali v skednjih na koruzni slami oziroma koruznici. Praksa je izginila, termin pa vztraja v jeziku. Priča o tem, da tudi ekonomski pojavi v zgodovini lahko dobijo svoje socialne konotacije.

Izkušnje in novotarije

S penetracijo in splošno adaptacijo koruze se je spreminjalo tudi poimenovanje rastline in plodov. V začetnem obdobju, pravzaprav še dolgo v 19. stoletje, so jo imenovali turšica/turščica, turško žito, kar je neposredna navezava na »grano turco« ali »türkische weizen«. Skozi 19. stoletje se je potem uveljavil izraz koruza, ki je izpeljanka iz turškega termina »kokoroz/kukuruz«. Da je bila koruza prisotna na celotnem ozemlju, resda nekje v večjem deležu, drugje pa v manjšem obsegu, priča franciscejski kataster. Tudi dve anketi, ki sta bili opravljene na slovenskem Štajerskem v predmarčni dobi, sta potrjevali

prisotnost koruze praktično na celotnem ozemlju.²⁰⁵ Najmanj je bila koruza uveljavljena v osrednjem delu, na Kranjskem, in v Prekmurju, na skrajnem vzhodu dežele.²⁰⁶

Različna dinamika pa ni bila samo posledica drugačnih naravnih pogojev. Hitreje širjenje koruze v določenih predelih je pripisati vplivom iz pokrajin, kjer se je koruza hitreje uveljavila. Zahodni predeli so bili v tesnem stiku z italijanskimi pokrajinami, kjer se je koruza že dodobra uveljavila, s Padsko nižino in Furlanijo kot najbolj izrazitima primeroma. Dobri zgledi so spodbujali prodor koruze tudi na polja v neposredni sosesčini. Štajerski del Slovenije je podaljšek Panonske nižine, kjer se je gojenje koruze nezadržno širilo, tudi na Hrvaškem. Koruzi so bile naklonjene tudi podnebne razmere, saj je za večino slovenskega ozemlja značilno celinsko podnebje, s toplimi in dovolj vlažnimi poletnimi meseci, kar so strokovnjaki že od srede 19. stoletja nenehno poudarjali.²⁰⁷ Navkljub tem dejavnikom in ugodnim naravnim pogojem je adaptacija koruze v Prekmurju, delu Panonske nižine, zamujala. V splošnem so to dejstvo pojasnjevali z obrobni položajem pokrajine in zaostajanjem v procesih ekonomske in socialne modernizacije.²⁰⁸ Različna dinamika adaptacije pa je bila odvisna tudi od socialnega, ne samo od ekonomskega konteksta. V prid tej trditvi govori penetracija koruze na Kranjskem. Dežela je dolgo zaostajala pri uvajanju koruze, ker je bila navezanost prebivalstva na ajdo zelo močna. K temu je pripomoglo dejstvo, da je bila ajda strniščni posevek, a to je lahko bila tudi koruza. Tradicija je vztrajala še dolgo v 19. stoletje, ajdi prilagojeno organizacijo dela in poljedelsko strukturo je koruza z večjim produkcijskim potencialom le počasi razkrajala. Tukaj se ponuja priložnost, da soočimo različne predstave o pomembnosti posameznih poljedelskih kultur in mehanizmov adaptacije ter ob tem poudarimo sestavine imaginarija o koruzi in ajdi.

205 Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo*.

206 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, str. 262.

207 *Kmetijske in rokodelske novice*, 20. 3. 1850, Poskušnje s turšico, ki se mala zgodnja turšica ali činkvantin imenuje.

208 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, str. 262–265.

Adaptacijo koruze so spodbujale strokovne organizacije, kmetijske družbe in oblastni organi. Kljub avtoriteti teh organov je bilo potrebno veliko prepričevanja in praktičnih demonstracij, da so kmetje postopno namenjali večji delež polj koruzi. Kranjska je nazoren primer. Dileme in negotovosti, ekonomske in socialne, ki so spremljale uveljavljanje koruze, so bile razvidne iz tedanjega tiska. Še več, v tisku je potekala prava polemika med zagovorniki ajde in koruze, kot so zapisali zgodovinarji že pred desetletji.²⁰⁹ Polemika je bila relevantna za ves slovenski prostor, pa čeprav so v člankih nastopale razmere na Kranjskem. Primer je članek iz leta 1846, ki je z naslovom »Hvala ajde«, sugestivno izrazil jasna avtorjeva stališča. Avtor že uvodoma, da bi lažje zagovarjal svoj prav, začne z metodo moralne diskreditacije. Najprej »tujcev«, ki ne poznajo razmer, a Kranjcem vendarle očitajo pridelavo ajde kot manj produktivne, bolj občutljive kulture. S tem naj bi jim sugerirali, da dajejo prednost tradiciji pred »napredkom«.

Drugi moment diskreditacije »oponentov« ajde je »učenost« nekaterih domačinov. Tu gre za vnaprejšnjo diskreditacijo strokovnega pristopa, ki ima za cilj zvišanje produktivnosti kmetijstva v celoti in zato terja določene spremembe v strukturi poljščin in modelih kmetovanja. Gre za oponiranje ideji »napredka« in produktivnosti kot gibala naraščajoče kapitalistične ekonomije v kmetijstvu. Strokovni pristop naj bi zanemarjal generacijske izkušnje kmetov. Eksperimenti in posnemanje dobrih praks naj ne bi odtehtali stoletnih izkušenj kmetov. Ti očitki so zlasti leteli na zagovornike koruze. Tudi na argument, ki je prihajal iz sosednje Koroške, da so z obširnimi uvajanjem koruze bistveno izboljšali prehrabne razmere. Da lakote niso bile več permanenta grožnja, ni dosti štel pri avtorjih, katerih cilj je bila namera: »Kako bomo ohranili dobro ime preljudi ajdi.«

Avtor našteva razloge proti delnemu nadomeščanju ajde s koruzo. Koruza naj bi bila zahtevna glede tal, ki naj bi bila na Kranjskem manj primerna. Kronske argumente pa je povečana

209 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, str. 262.

delovna intenzivnost pridelave koruze. Če bi sejali več koruze, bi kmetom zmanjkalo časa za delo z drugimi kulturami. Za prehrano živali naj bi bila ajdova slama, oplemeniteni z repo in ostanki od stiskanja lanenega olja, več kot zadostna. Ajda naj bi bila nepogrešljivi del prehrane prebivalstva. »Če krajnski kmetovavec ne bo ajde perdeloval, bo jedel malo kruha. Belo žito gre skoraj vse za godove, za bero, za gosposko in za druge opravke, le samo ajda ostane doma za kuho in za kruh.« Brez ajde naj bi zavládala lakota, ki je koruza ne bi mogla zaustaviti. Koruza je bila deležna tudi diskreditacije z izpostavljanjem domnevno slabšega okusa koruznega kruha in neprimernosti za kuho. Poleg tega naj bi jedi iz koruzne moke (žganci) potrebovale več maščobe (zabele), da bi se približale okusu jedi iz ajde. »Res de so turšični zlo zabeljeni žganci dobri, tode ajdovi so še boljši, tudi manj zabele potrebujejo in se tudi veliko bolj z mlekom vzamejo.« Ker naj bi bila na Kranjskem pozeba redka, tudi ni bilo potrebe, da bi zmanjševali površine z ajdo. Avtor poskuša relativizirati višjo produktivnost koruze z navajanjem donosnosti ajde. Zatrdi, da je pri ajdi v najugodnejših razmerah razmerje med semenom in pridelkom 1 : 16, a previdno zamolči razmerje pri koruzi. Ajda naj bi bila nepogrešljiva, ker je zagotavljala diverzifikacijo in s tem obvladovanje prehranskega tveganja pri morebitnem izpadu drugih kultur, kot so bile žitarice ali krompir. Tudi brez opozorila na nepogrešljivost ajde pri pridelavi medu ni šlo.

V zaključku pa je avtor podal še nekaj kulturno-krajinskih in naravnih razlogov za upravičenost obsežnih površin z ajdo, s tem pa tudi idealizirano podobo kmetijske pokrajine in organizacije kmečkega dela.

»Ajda v cvetji tudi vsakimu kraju veliko lepoto podeli, ker ob ajdovim cvetji je polje več tednov kakor vse s cveticami obsejano, ker tako prijetno diši, in pridnim čbelicam obilo medu in voska podari, za katere čbelarji lepe petice vzamejo. Ajdova setev tudi kmetovavca pridnosti uri in razodeva. Večkrat vidimo, da se per eni strani njive orje in ajda seje, per drugi se pa še pšenica žanje,

ali pa lan ruje, in tako se pergodi, da kjer je zjutraj pšenica stala, je zvečer že ajda zaspala, in ob tedni je že z zeleno odejo ogernjena. Pojdite meseca Kimavca v tiste kraje in dežele, kjer ne sejejo ajde za drugim žitom, in vidili bote polje prazno in kakor osmojeno, in komaj bote čakali zagledati z ajdo obsjano in z rudečkasto-belimi cveticami zagernjeno polje.«

Kot neke vrste zaobljubo pa na koncu zakliče: »Ne bomo je torej dali ne ajde proč iz krajske dežele: naša je, ter naša bo ostala. Bodi ga Bog zahvalen za-njo.«²¹⁰

Ajda se je obdržala, predvsem kot strniščni posevek, in to na celotnem ozemlju skozi celo stoletje. V zadnjih desetletjih 19. stoletja so uvedli novo, posodobljeno zvrst ajde, ki je bila odpornejša proti pozebi. S tem so ohranjali njeno relevantnost vse do prvih desetletij 20. stoletja. Brez Istre, kjer ni bila prisotna, je povprečni delež ajde v površinah leta 1875 znašal približno šestnajst odstotkov, dežela z nadpovprečnim deležem je bila Štajerska. Do leta 1913 se je delež ajde kot strniščnega posevka zmanjšal v vseh deželah. Najmanj na Štajerskem, najbolj na Goriškem, kjer je upad dosegal tri četrtine. Celo na Kranjskem, kjer je imela ajda vnete zagovornike, se je njen delež zmanjšal za tretjino. Zmanjševanje deleža ajde je šlo predvsem na račun različnih krmnih rastlin.²¹¹

Nasprotna stališča, da je ajdo treba delno nadomestiti s koruzo, je bilo mogoče prebrati v letu 1854. Tega leta je namreč prezgodnja pozeba močno zmanjšala pridelek ajde, ker je bila ta zelo občutljiva za nizke temperature. Da bi se temu v prihodnje izognili, so strokovnjaki svetovali večje sajenje koruze. A ni šlo gladko, saj je nasprotna argumentacija poudarjala, da je ajda v konceptu kmečke ekonomije nenadomestljiva zaradi dveh razlogov. Njena prednost naj bi bilo dejstvo, da je strniščni posevek, kar je prispevalo k večji ekonomizaciji kmetijskih površin. Drugi argument priča o konceptu integrirane kmečke ekonomije, saj so zagovorniki ajde poudarjali njeno neizogibnost

210 *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. 10. 1846, Okra. Hvala ajde.

211 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, str. 266.

zaradi razširjenega čebelarstva. Paša čebel na ajdovih poljih je zagotavljala proizvodnjo medu, kar je dopolnjevalo kmečke dohodke. Eksperti so razumeli, da spremembe ni bilo mogoče uveljaviti na mah in da ne bi bilo smiselno hitro razkrojiti sobivanja ajde in čebelarstva. Opozarjali so, da je zaradi občutljivosti ajde na prezgodnjo zmrzal nujno najprej nevtralizirati oziroma zmanjšati tveganje. To naj bi storili s postopnim večanjem deleža koruze na račun ajde. Najprej naj bi kmetje četrtno ajdovih polj namenili koruzi. Tako bi iz neposredne izkušnje spoznali produkcijske potenciale in uporabnost koruze. Pri tem pa bi bilo treba uvajati tiste vrste koruze, ki so najprimernejše za lokalne pedološke in klimatske razmere. Upoštevali naj bi tudi namen, kuruza kot strniščni posevek je zahtevala hitro zoreče vrste, t. i. činkvantin, pignoleto. Drugje je bila kuruza primernejša kot glavni posevek zaradi donosnosti. Poudarjali so splošno uporabnost koruze, saj so stebila zelo primerna za živinsko krmo, celo osmukane storže je mogoče uporabiti. Niso pozabili na primernost pedoloških razmer za kultiviranje kuruze ter njeno odpornost proti pozebi.²¹² Če bi bila zemlja pretežka, je gnojenje ustvarilo primerne pogoje.

Kmete so prepričevali, da lahko polja s koruzo s primerno razdaljo sejanja zaradi zadostne osvetljenosti in toplote dodatno izkoristijo s sajenjem fižola in buč. Ker je koruzo treba okopavati in osipavati, se je večala tudi delovna obremenitev kmetov. Kmetje so imeli pomisleke, da sami ne bi zmogli dodatnega dela in bi morali najemati delavce, česar obseg in donosnost njihove ekonomije naj ne bi prenesla. Za osipanje enega hektarja koruze v enem dnevu so potrebovali dvajset delavcev. Izračuni so kazali, da je za okopavanje enake površine koruze bilo potrebnih med 20 in 25 delavcev, za ves dan. Šlo je za postavki, ki sta zbujali nemalo skrbi. Strokovnjaki so priznali upravičenost kmečkih skrbi, vendar so menili, da dolgoročna produktivnost koruze v kombinaciji z dodatnimi poljščinami ter oplete njive več kot

²¹² *Kmetijske in rokodelske novice*, 20. 3. 1850, Poskušnje s turšico, ki se mala zgodnja turšica ali činkvantin imenuje.

odtehtajo povečan fizični napor. Kasneje, v osemdesetih letih, se je kot ugovor navajala možnost uvedbe strojnega osipavanja in okopavanja,²¹³ pri čemer se je enkratni strošek za nakup strojev dolgoročno uravnotežil s produktivnostjo. Vendar je morala zato biti koruza posejana v pravih razmakih med vrstami in znotraj vrst. Kmetje so opozarjali tudi na zmanjšan pridelek pšenice, če bi koruzo širili kot glavno poljščino in ne le kot strniščni posevek, ki naj bi nadomeščal ajdo. Tudi na ta pomislek so predstavniki kmetijskih družb odgovarjali z nesorazmerno večjo produktivnostjo koruze in nujnostjo povečanja donosa pšenice na zmanjšanih površinah. Predsednik Kranjske kmetijske družbe je tako svoj poziv k premisleku o smotrnosti sejanja ajde zaključil s pozivom, »da ne dela prav, kdor od svojega polja živeti mora, ako se zanaša le na ajdo. [...] Prevdarite tedaj, ljubi moji, vse to dobro sami! Ne verjemite le mojim besedam, ampak svoji rajtingi, ki vse šteje: seme, delo in pridelk, pridelk v zernju in pridelk na slami, in vrednost vsake slame. [...] Kranjci so pridni, le preveč so še ajdje!«²¹⁴

Da bi olajšale prodor koruze, so kmetijske družbe kmetom dobavljale seme po subvencionirani ceni. Nasploh so bile subvencije kot ekonomska spodbuda, pomemben element pri širjenju koruze. Samo izobraževanje in prepričevanje ni bilo dovolj, da bi spreminjalo tradicionalne modele in strukturo kmetijskih površin. Spodbuditi so želeli kmečko eksperimentiranje, učenje iz izkušenj drugih, predvsem pa lastnih. Ali kot se je glasil strokovni argument: »In če ne poslušamo skušinj, gotovih skušinj, poterjujemo le stari pregovor, da navada je železna srajca.«²¹⁵ In v tem je imel pisec gotovo prav. Ovira naglejšemu prodoru koruze sta bila zagledanost v tradicijo, v obstoječe modele kmetovanja, in strah pred spremembami. Spremembe so terjale skok v neznano. Nova kultura, kar je koruza bila, je terjala novo tehnologijo, novo organizacijo dela in deloma

213 *Kmetijske in rokodelske novice*, 24. 8. 1881, Ali prav sadijo koruzo po Kranjskem.

214 Prav tam.

215 Terpinc, Ali ajda – ali turšica.

tudi investicije v novogradnje oziroma prilagoditev obstoječih zgradb za pravilno skladiščenje koruze. Vendar je bila pot kljub pomislekom utrta, koruza je postopno pridobivala pomen. Kmetje pa so zaradi postopnosti procesa dobili nujno potrebni čas za prilagoditev novim produkcijskim možnostim in tehnološkim zahtevam, ki jih je obetala in zahtevala koruza.

Vzporedno je koruza prodirala tudi v prehrano. Polenta in koruzni žganci so bili redno na mizah, tudi mešanje koruzne moke z žitno je bila poznana praksa v vsej Sloveniji. Tako naj bi bili na Koroškem priljubljeni koruzni žganci, na Štajerskem so bolj izstopali pri mešanju koruzne moke z drugimi tipi žitnih mok. V osrednjem delu naj bi prevladovala močnate jedi iz žitaric. Nasploš naj bi podeželsko prebivalstvo za vsakdanjo prehrano pretežno posegalo po močnatih jedeh, zatem pa po krompirju. Jedi iz koruze naj bi bile dopolnitev oziroma popestritev.²¹⁶ V Istri in na Goriškem, to je ob meji z Italijo, naj bi bila koruza še veliko bolj prisotna v prehrani prebivalstva, uživali naj bi jo predvsem v obliki polente. Obstajajo poročila, da naj bi v desetletjih pred 19. stoletjem v Istri pridelek koruze zadostoval za štiri mesece. Potem so morali kmetje koruzo dokupovati. Na preostalem delu slovenskega ozemlja naj bi pridelek zadostoval za letne potrebe prebivalstva.²¹⁷

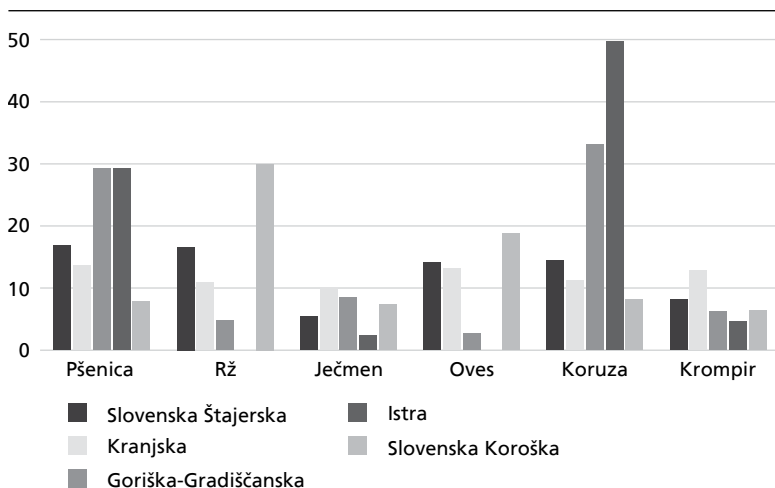
Tihi pohod koruze

Statistični podatki o zastopanosti pridelave koruze v razmerju do pridelka ostalih poljedelskih kultur potrjujejo prehrambne vzorce. Iz teh podatkov je razvidna dolgoročna uveljavitev koruze in njena razmerja do drugih poljščin, ki so se pokrajinsko zelo razlikovala. Mogoče je postaviti trditev, da so v prvi polovici 19. stoletja vzpostavljena razmerja med koruzo in drugimi poljščinami dolgoročno vztrajala vse do prve svetovne vojne, o čemer pričata preglednici (grafa 1 in 2).

216 G. Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*, str. 156.

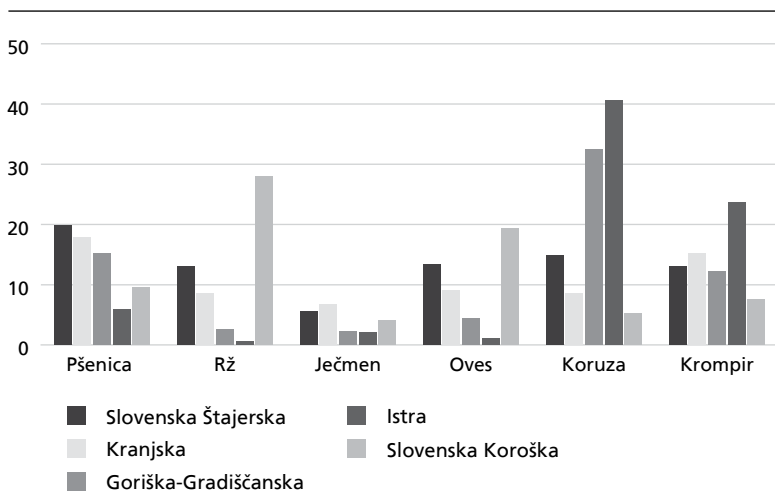
217 Hrobat Virloget, *Kmečka »gospodarska prizadevnost« v slovenski etnologiji*, str. 87.

**Graf 1: Poljedelske kulture in površine v Sloveniji leta 1875
(v odstotkih)**

Vir: *Gospodarska in družbena zgodovina*, str. 265

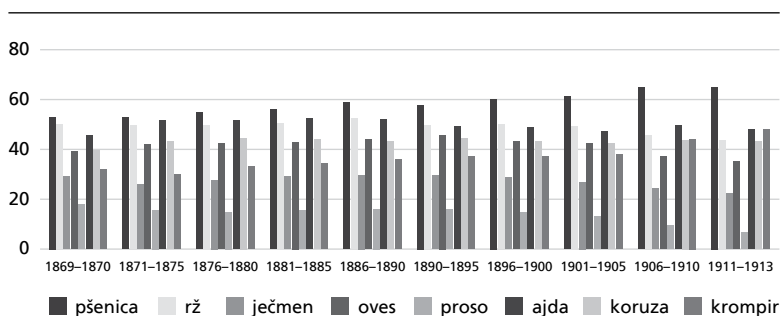
**Graf 2: Poljedelske kulture in površine v Sloveniji leta 1913
(v odstotkih)**

Vir: *Gospodarska in družbena zgodovina*, str. 266

Vloga in delež koruze po pokrajinah sta bila različna. Razen Goriške in Istre, kjer je bila koruza temeljna poljščina in se je njen delež približeval celo polovici, je bila v drugih pokrajinah bolj uravnoteženo prisotna. Na Štajerskem, kjer so koruzo sejali na okoli petnajstih odstotkih polj, so imeli dolgoročno bolj razčlenjeno podobo poljščin. Na Kranjskem koruza ni globoko prodrla. Njen delež v njivskih površinah je bil leta 1875 okoli dvanajst odstotkov, do prve svetovne vojne pa je celo nazadoval na okoli devet odstotkov. To nazadovanje je šlo na račun krompirja, ki je v tem času napredoval. Z vnosom absolutnih podatkov o površinah posameznih kultur na ravni povprečja se kaže zanimiv trend. Rasti absolutnih površin niso zaznali samo pri krompirju, temveč tudi pri pšenici in koruzi. Površine s pšenico, koruzo in krompirjem so počasi naraščale skozi celo stoletje. Koruza je vse do konca 19. stoletja imela prednost pred krompirjem. Druge žitarice, razen pšenice, so nazadovale. Deloma se je potrjeval vzorec, da manj ko je bila donosna kultura, manjši delež površin je zasedala na dolgi rok. Trditev je zapisana previdno zato, ker je visok delež ajde odstopal od tega vzorca skozi celo 19. stoletje. Sta pa koruza in krompir, z visoko donosnostjo, tipična primera pritrditve vzorcu. Rast površin s pšenico je pospeševala visoka cena. Podatki pričajo, da je (revnejše) prebivalstvo na Kranjskem v zadnjih desetletjih 19. stoletja dajalo prednost krompirju. Krompir je prevzemal položaj prevladujočega živila. Koruza pa je bila bolj namenjena prehrani živine. Tendenca naraščanja deleža njiv s krompirjem do prve svetovne vojne je bila splošna slovenska tendenca. Tako ni presenetljivo, da se je večinskega dela Slovenije v samopodobi njenih prebivalcev oprijel značaj dežele krompirja. Zahodni predeli Slovenije, kjer je koruza imela nesporno prvenstvo, so bili premajhni, da bi lahko spremenili vtis o krompirjevi deželi (graf 3).

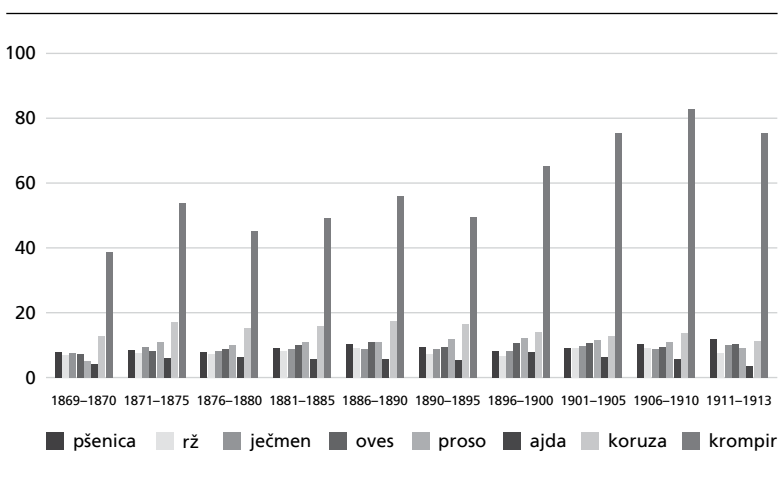
**Graf 3: Površine posameznih žitaric in krompirja, 1869–1913
(v 1000 hektarjih)**

Vir: Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 18–37

Pri hektarskem donosu (graf 4) opazimo zanimivo tendenco, da je bil najvišji donos koruze v primerjavi z žitaricami v osemdesetih in devetdesetih letih. Kasneje je, razen pri ajdi, značilno zmanjševanje razlik v donosnosti med žitaricami, vendar je koruza še vedno imela očitno prednost. Če prištejemo še možnost kombinacije s fižolom in bučami, potem je bila prednost koruze nesporna. Vendar se žitarice, tudi koruza, po produktivnosti nikakor niso mogle meriti s krompirjem. Hektarski donos krompirja je počasi naraščal skozi celo 19. stoletje. Še en argument več, zakaj je Slovenija obveljala za deželo krompirja.

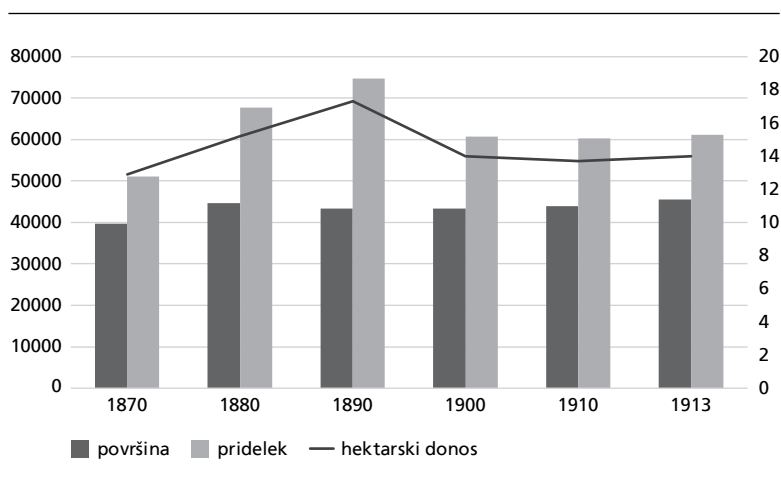
Graf 4: Hektarski donos žitaric in krompirja v letih 1869–1913 v Sloveniji (v kvintalih na hektar)

Vir: Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 18–37

Ko v opazovanje vključimo samo koruzo, se kažejo zanimiva razmerja (graf 5). Povsem razvidno je, da je skozi desetletja do prve svetovne vojne proizvodnja koruze nihala v odvisnosti od vremenskih razmer. Po prehodu v 20. stoletje se je proizvodnja ustalila, prav tako donos na hektar, kar je pričalo o tem, da v mejah tedaj osvojene tehnologije pridelave ni bilo mogoče pričakovati rasti produktivnosti. Delež površin s koruzo na slovenski ravni je bil skozi celotno opazovano obdobje bolj ali manj enak. Opazna so le minimalna odstopanja v posameznih letih, ki izginejo, če površine preračunamo v povprečna petletna zaporedja.

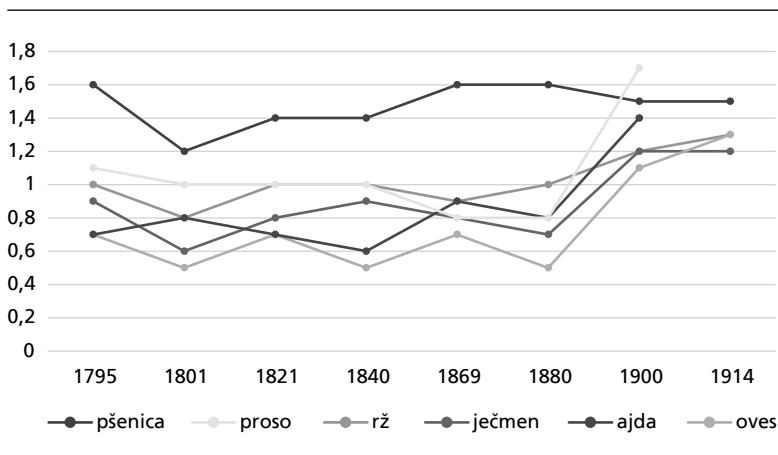
Graf 5: Površine, pridelek in donos koruze do prve svetovne vojne v Sloveniji

Vir: Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 33–34

V neposredni odvisnosti od proizvodnje, povpraševanja, denarne vrednosti in splošnih gospodarskih razmer so bile tudi cene koruze. Prvo trgovanje s koruzo je bilo v Ljubljani zabeleženo leta 1795. Od tedaj naprej pa vse do prve svetovne vojne, resda z manjšimi prekinitvami, obstaja niz podatkov o cenah koruze. Ko opazujemo trend, ugotovimo, da so bile cene dolgoročno stabilne. Od sedemdesetih let naprej se je začela počasna, vendar vztrajna rast cene koruze vse do prve svetovne vojne (graf 6).

Graf 6: Relativnostna razmerja cen med koruzo in drugimi žitaricami, 1795–1914 (koruza = 1)

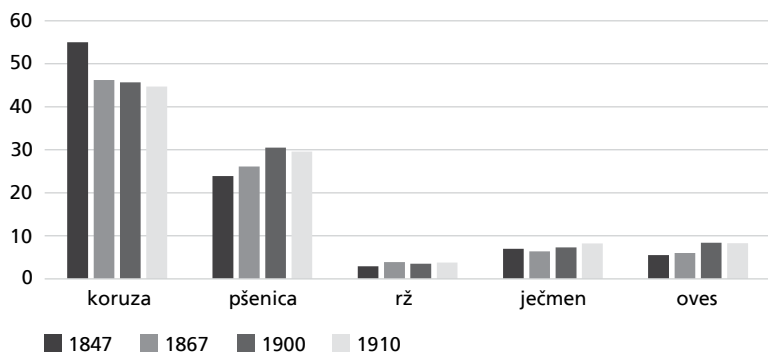
Vir: Valenčič, *Žitna trgovina na Kranjskem*, str. 163–202

V trajanju enega stoletja se je ohranjalo tudi dolgoročno relativnostno razmerje do pšenice kot najpomembnejše žitarice. Meritev relativnostnega razmerja za enako enoto pšenice ali kornu na vsakih dvajset let kaže precejšnjo stabilnost razmerja. V prvi polovici 19. stoletja je bila relativna cena kornu še najbližje pšenici, razmerje se je gibalo približno na vrednosti treh četrtin. V času do prve svetovne vojne se je to razmerje znižalo in relativna cena kornu se je ustalila na približno dveh tretjinah cene pšenice. Zanimivo je, da je skorajda enako razmerje kot pred prvo svetovno vojno obstajalo tudi v zadnjem desetletju 18. stoletja, ko se je s kornu v Ljubljani komaj začelo trgovati. Trendi so zanimivi tudi v primerjavi z drugimi žitaricami. Razen rži, ki je bila v relativnem razmerju skozi celo 19. stoletje izenačena s ceno kornu, so bile druge žitarice (ječmen, oves, ajda in proso) relativno cenejše. Vse do izteka 19. stoletja, ko se je kornu relativno precej pocenila v primerjavi z drugimi žitaricami. Razlog relativne pocenitve kornu je bil v višji ponudbi, v rahli tendenci rasti površin s kornu in bistveno višji donosnosti na hektar.

Koruza v Srbiji

Za ponazoritev primera o različni vlogi koruze bo služil primer Srbije, ki je imela povsem drugačno tradicijo kot Slovenija. Seveda je bila koruza tudi v Srbiji temeljno gibalno spreminjanja poljedelskih kultur v 19. stoletju. Ta se je v tam uveljavila bistveno prej kot v Sloveniji, že na začetku 18. stoletja. Tako naj bi bilo v letu 1722 kar 31 odstotkov polj zasejanih s koruzo.²¹⁸ V naslednjem stoletju je ta proces zelo napredoval, saj je delež koruze v poljedelski strukturi leta 1847 obsegal kar 55 odstotkov, se nato v naslednjih dveh desetletjih ustalil na približno 45 odstotkih in vztrajal na tej vrednosti vse do prve svetovne vojne.²¹⁹ Kot je razvidno iz grafičnih prikazov (graf 7), sta v Sloveniji samo dve zahodni pokrajini ob meji z Italijo imeli tako visok delež, 49,7 odstotka in 33,1 odstotka v letu 1875. Pa še to šele od druge polovice 19. stoletja dalje, kar se na ravni slovenskega povprečja ni prav veliko poznalo. Razmerja med posameznimi kulturami, ki pojasnjujejo dolgoročne tendence položaja koruze in njene širše vloge v kmečki ekonomiji v Srbiji, so razvidne iz grafa 7.

Graf 7: Poljedelske kulture in površine v Srbiji (v odstotkih)

Vir: Sundhausen, *Historische Statistik Serbiens*, str. 246

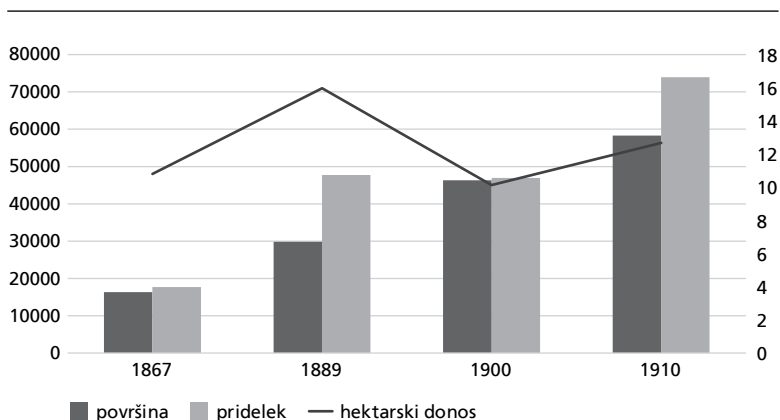
218 Stoianovich, *Le maïs dans les Balkans*, str. 1028.

219 Sundhausen, *Historische Statistik Serbiens*, str. 246.

Površine s koruzo so se v Srbiji v absolutnih vrednostih skozi vse 19. stoletje večale. Pa ni šlo le za pridobivanje novih površin, temveč za proces širjenja srbske države. Srbska država se je namreč postopno širila na račun Otomanskega cesarstva. S tem so se večale površine, namenjene koruzi, in deloma tudi produkcija (graf 8). Produktivnost oziroma donos na hektar je najhitreje napredoval do konca osemdesetih let, ko je potem do konca stoletja nastopilo nazadovanje. V prvem desetletju 20. stoletja pa je spet nastopilo napredovanje. V evropskem okviru je bila Srbija po produktivnosti v skupini držav z najnižjim donosom koruze (graf 9).

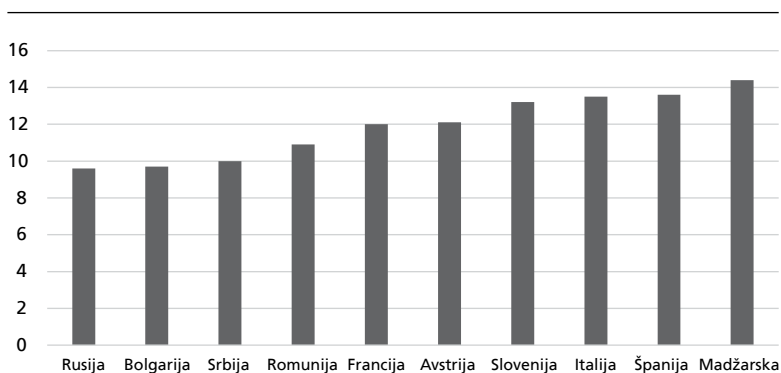
Daleč najproduktivnejše območje je bila Panonska nižina, sledili sta Španija in Italija. Sorazmerno visoko so se po donosu uvrščala slovenska področja. Malenkost so odstopala od povprečja avstrijske polovice monarhije. Višja donosnost v Sloveniji gre na račun Štajerske in Prekmurja, torej dveh pokrajin, ki sta bili del Panonske nižine, kjer so bile najugodnejše razmere za rast koruze. Panonska nižina je koruzi omogočala zadostno vlažnost tal in topla poletja, da je lahko rasla in tudi dozorevala v pravilnem ritmu.

Graf 8: Pridelek koruze v Srbiji, 1867–1910

Vir: Sundhausen, *Historische Statistik Serbiens*, str. 258

Graf 9: Povprečen donos koruze v nekaterih evropskih državah, 1901–1910 (v kvintalih na hektar)

Vir: Sundhausen, *Historische Statistik Serbiens*, str. 261. Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 33

Visok delež koruze v poljedelski strukturi je bil posledica strukture kmečke ekonomije, ki se je vzpostavila v Srbiji. Zaznaven je bil velik pomen živinoreje, zlasti v izvozu so prevladovala žive živali, na prvem mestu svinje. Osrednji trg je bila habsburška monarhija. Koruza je bila nenadomestljiva živalska krma, v obliki mlade koruze ali zrnja. Na široko so jo uporabljali v govedoreji, zlasti v mlekarstvu. Prašičereja je povsem slonela na koruzi. Tudi v prehrani konj je velikokrat nadomeščala oves in ječmen.²²⁰ Hkrati je bila koruza, v nasprotju z (večjim delom) Slovenije, še globoko v 20. stoletje pomembno živilo v vsakodnevni prehrani prebivalstva. Nemalokrat so zabeležili, da so kmetje prodajali pšenico zaradi višje cene in kupovali koruzo za prehranske potrebe.²²¹ Večina prebivalstva je dnevno uživala koruzni kruh, iz koruzne moke so pripravljali tudi druge jedi s kuhanjem in peko. O veliki vlogi koruze v kmečki ekonomiji pričajo tudi zapisi, včasih kar študije o vlogi koruze za kakovost mesa, slanine ali o njeni prehranski vrednosti za ljudi in živali; pa tudi o kakovosti mlečnih

²²⁰ Garič Petrovič, *Zemljoradnja u Srbiji*, str. 109–110.

²²¹ Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 477.

izdelkov, okusu in barvi jajc, če so perutnino ali govejo živino hranili s koruzo.²²² Taka vloga koruze je narekovala tudi uporabo različnih zvrsti koruze glede na namen uporabe, posebne vrste za koruzno krušno moko in druge za pitanje živali. Selekcija vrst in ustvarjanje hibridov sta se začela že zgodaj. Tako je Đorđe Radić že leta 1872 izdal knjigo, v kateri je predstavil koruzo kot rastlino in smotrne načine pridelave ter tudi prve rezultate križanja (hibridizacije) različnih vrst.²²³ S tem je želel vzgojiti različne tipe koruze, ki bi najbolj ustrezali srbskim pedološkim in klimatskim razmeram ter različnim namenom uporabe.

Obdobje med obema vojnama

Konec prve svetovne vojne je pomenil veliko prelomnico. V novem jugoslovanskem nacionalnem ekonomskem prostoru so se spremenile relativne cene v škodo kmetijstva.²²⁴ Zaradi tega se je znižala relativna kupna moč kmečkega prebivalstva, to pa je bilo najštevilnejša skupina, tudi v Sloveniji. Zato ni presenetljivo, da so v kmetijstvu občutili krizne razmere že v dvajsetih letih, torej še preden se je pojavila velika gospodarska kriza.²²⁵ Slovenija se je vključila v okolje, kjer je bila vloga koruze neprimerno večja, kar je tudi določalo makro razmerja med posameznimi kulturami in ne nazadnje tudi cenovna gibanja na notranjem trgu. Z nastankom jugoslovanske države so obširna področja Panonske nižine, ki so bila prej v okviru madžarske polovice habsburške monarhije, postala sestavni del nove države. Koruza je poleg pšenice postala najpomembnejša poljščina, Jugoslavija pa eden največjih proizvajalcev in izvoznikov koruze v Evropi. Povprečno je izvoz koruze predstavljal 12,35 odstotka vsega izvoza, kar je bila posledica agrarnega značaja jugoslovanske države pred drugo svetovno vojno, s tem pa tudi nizkega deleža izvoza v nacionalni

222 Nikolić, *Jugoslavija i svetska proizvodnja i promet kukuruza*, str. 41.

223 Radić, *Sve o kukuružu*.

224 Bićanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, str. 11–21.

225 Lazarević, *Kmečki dolgovi*, str. 34–40.

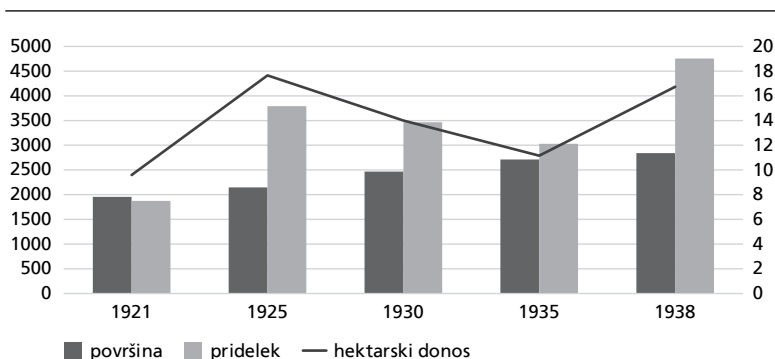
ekonomiji kot celoti.²²⁶ Podatek o izvozu je treba še naprej relativizirati. Od vsega pridelka koruze je Jugoslavija na začetku tridesetih let izvozila komaj dobrih osem odstotkov, preostanek je bil potreben za kritje domačih potreb.²²⁷ Koruzo so sicer gojili v vseh predelih države. Nimalokrat tudi v visokogorju do 1200 metrov nadmorske višine, kjer so gojili posebne, hitro rastoče vrste koruze. V prehrani prebivalstva na teh območjih je bila koruza nenadomestljiva. Donos je bil velik, kalorična vrednost pa tudi, tako da se prebivalstvo koruzi v gorskih območjih ni moglo odreči. V marsikaterem delu Jugoslavije so bile stopnje rodnosti tako visoke, da jih je nevtralizirala le koruza z visokim donosom. Zato ni presenetljivo, da so se površine s koruzo povečevale v celotnem obdobju med vojnami, naraščala pa je tudi produktivnost (graf 10). Najvišjo rast površin so beležili na področju jugoslovanskega dela Panonske nižine, v zahodnem delu celo 31 odstotkov, v vzhodnem delu panonskega sveta pa največ do 20 odstotkov. V povprečju je bilo koruznih polj v državi pred drugo svetovno vojno za 21 odstotkov več kot v dvajsetih letih. V celotnem obdobju do druge svetovne vojne je naraščala tudi produktivnost. Naraščanje donosa se je nekoliko ustavilo le v prvi polovici tridesetih let, v času velike gospodarske krize, ko se je zmanjšal izvoz, hkrati pa so beležili tudi nekaj slabših letin. Razloga za dolgoročno naraščanje pridelovanja koruze sta bila dva. Na eni strani je bil to mednarodni trg, saj je bila Jugoslavija med večjimi izvozniki koruze v bližnje evropske države, hkrati pa tudi živih živali, za katere se je koruza uporabljala kot krma. Drugi razlog se je skrival v razmerju med ceno in stroški pridelave. Cena koruze je dolgoročno manj nihala kot cena pšenice, povpraševanje pa je bilo stabilno visoko. Tedanje študije so kazale, da so bili tudi stroški, kljub večjemu deležu dela, relativno nižji kot pri pšenici. Hkrati se je razmerje relativnih cen med koruzo in pšenico nagnilo v prid koruze. To so govorili podatki iz Vojvodine in Slavonije, kjer so pridelali največ koruze za trg in tako imeli

226 Nikolić, *Jugoslavija i svetska proizvodnja i promet kukuruza*, str. 108–112.

227 Prav tam, str. 78.

največji vpliv na oblikovanje cenovnih razmerij. Relativne cene med pšenico in koruzo so v tridesetih letih znašale 1,7 : 1, kar je v skladu z dolgoročnimi vrednostmi še iz 19. stoletja, to je z Valenčičevimi izračuni.²²⁸ Na drugi strani je bil donos v korist koruze v razmerju 1 : 1,7. V takih razmerah je bilo naraščanje deleža koruze v kmečkem gospodarstvu razumljivo.²²⁹

Graf 10: Proizvodnja koruze v Jugoslaviji v obdobju med vojnama

Vir: Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 476

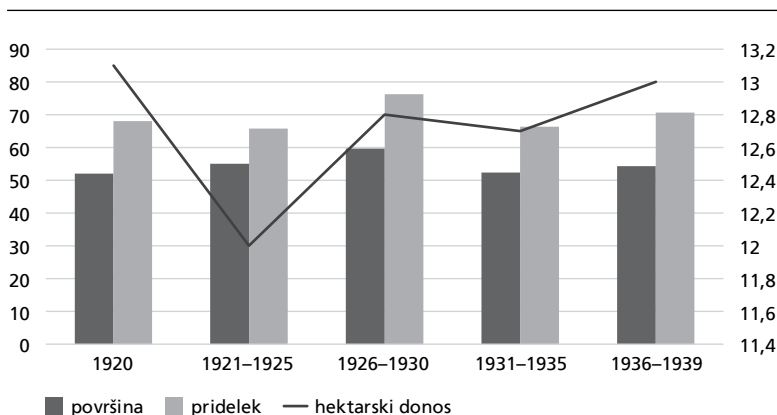
V novem makroekonomskem okolju se je rast površin s koruzo povečala tudi v Sloveniji (graf 11), vendar bistveno manj kot v drugih delih države. Površine so nekoliko narasle v drugi polovici dvajsetih let, a so se hitro vrnile na dolgoročno ustaljeno raven. Višjo rast je zaznati pri obsegu pridelka, kar je bila posledica sorazmerno višje donosnosti. Donosnost koruze se je v obdobju med obema vojnama ohranila na enaki ravni kot pred prvo svetovno vojno. V novem okolju, kjer so razmerja cen določali pridelovalci s panonskih ravnin, je bila slovenska donosnost glede na državno povprečje nižja (graf 12). Vendar je bilo državno povprečje visoko zaradi najproduktivnejših predelov v Panonski nižini. Ti so bili med najproduktivnejšimi na evropski

²²⁸ Valenčič, *Žitna trgovina na Kranjskem*, str. 163–202.

²²⁹ Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 482–488.

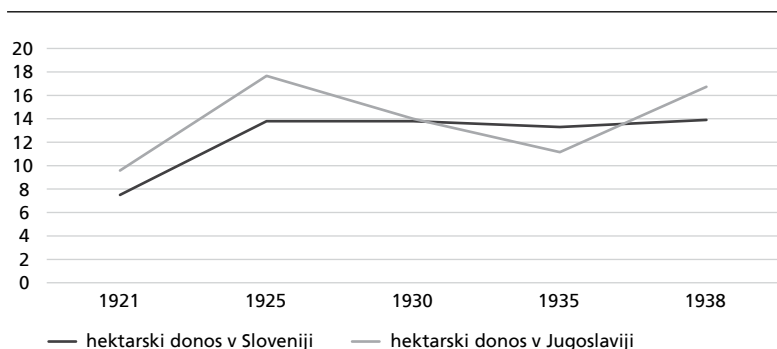
ravni že pred prvo svetovno vojno. V neposredni primerjavi z drugimi pokrajinami pa so bili slovenski kmetje visoko produktivni pri pridelovanju koruze. Vloga koruze je bila še naprej pomembna v živinoreji, bistveno manj pa v prehrani.

Graf 11: Proizvodnja koruze v Sloveniji v obdobju med svetovnimi vojnami

Vir: Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 33–34

Graf 12: Donosnost koruze v Jugoslaviji

Vir: Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 476. Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 33–34

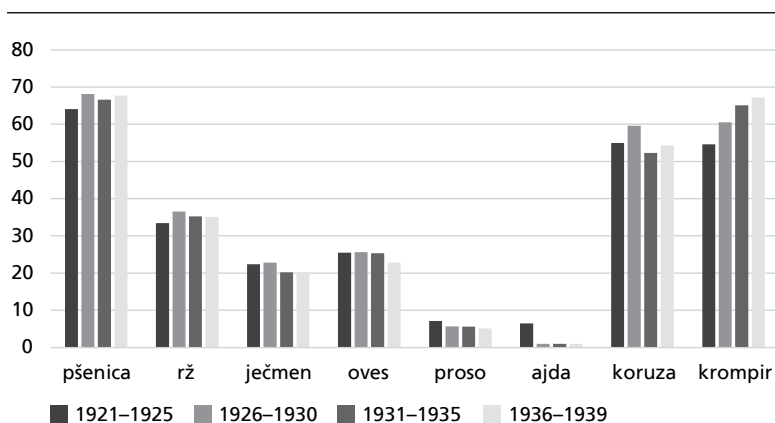
Na koncu krompir

Obdobje med obema vojnama je prineslo tudi konec »stoletne tekme« med koruzo in ajdo v Sloveniji (graf 13). Površine z ajdo so drastično upadle že med prvo svetovno vojno, za okoli 40 odstotkov. Po vojni se je nazadovanje nadaljevalo še v prvi polovici dvajsetih let, ko je bila ajda le še malenkostno prisotna na poljih. Kako strm je bil padec, govori podatek, da so polja z ajdo leta 1939 predstavljala le še dva odstotka tistih iz leta 1913. Po enaki poti strmega upada je šel tudi pridelek. Ajda je tako rekoč izginila s polj in krožnikov. Delež koruze je nasprotno naraščal. Ajda je bila torej »kolateralna škoda« spremenjenega makroekonomskega okolja v novi jugoslovanski državi. Ob spremenjenih relativnih cenah kmetijskih pridelkov v primerjavi z industrijskimi so kmetje hitreje opuščali slabo donosne kulture, kar je ajda nedvomno bila. Njena donosnost med žitaricami je bila daleč najnižja (graf 14). Še pridelava prosa je bila donosnejša, pa je kljub temu počasi odhajalo s polj. Pridelovanje ajde je bilo povsem neracionalno, saj je šlo v nič preveč kmečkega časa in dela. »Čustvena navezanost« kmetov na ajdo, ki naj bi bila tako značilna za razmere pred enim stoletjem, je podlegla prizadevanjem za racionalno ekonomizacijo kmečkega dela. Na drugi strani se je vrednost pšenice, koruze in krompirja ohranjala oziroma še pridobivala pomembnost v novem jugoslovanskem okolju. Razumljivo, da so se polja s temi kulturami širila.

Podobni procesi so bili na delu tudi v zahodnih predelih Slovenije, to je v tistih predelih, ki so bili v obdobju med obema vojnama v okviru italijanske države. V tem delu je imela koruza že tradicionalno prevladujočo vlogo med poljščinami in je bila osrednje živilo za prebivalstvo. Kljub dvema ekonomskima kontekstoma, jugoslovanskim in italijanskim, so bile silnice v obeh državnih prostorih zelo podobne. Vidno je bilo naraščanje pridelave dveh žitaric, pšenice in koruze, in seveda tudi krompirja (grafa 10 in 15). Prevlada koruze po prvi svetovni vojni torej ni bila niti malo ogrožena. Vendar se je tudi v tem delu Slovenije kazal trend večanja pomena krompirja zaradi visoke donosnosti.

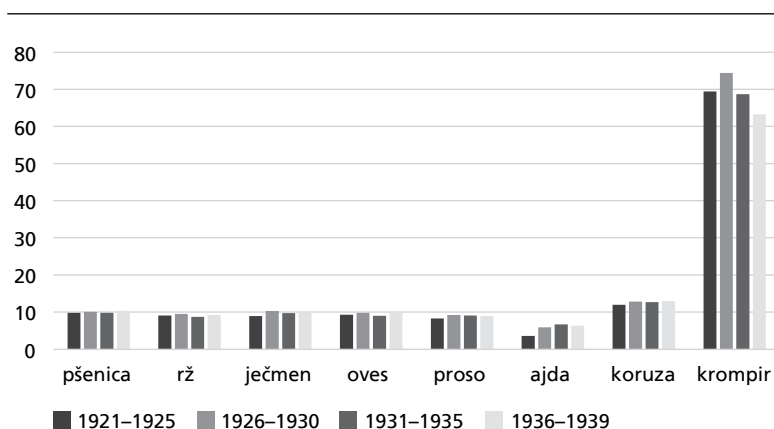
Tako se je na celotnem slovenskem prostoru nadaljeval trend iz 19. stoletja v smeri kultur z najvišjim pridelkom. Po-
leg tega je donosnost pšenice, koruze in krompirja vztrajno
naraščala. Glede na predstavljene podatke o površinah in do-
nosnosti lahko nedvoumno zaključimo, da je bil zmagovalec
»stoletne tekme« med koruzo in ajdo krompir, Slovenija pa še
kako »krompirjeva dežela«! K temu je odločilno prispeval tudi
družbeni in ekonomski kontekst časa. Večina prebivalstva je ži-
vela na eksistenčnem minimumu, prvenstvena skrb pa je bila
zadostna prehrana.

Graf 13: Poljedelske kulture in površine v Sloveniji, 1921–1939
(v 1000 hektarjih)

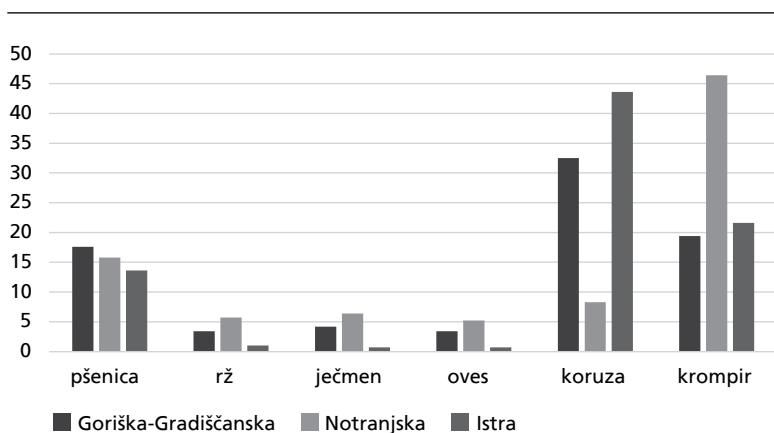
Vir: Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 18–34

Graf 14: Donos žitaric in krompirja v Sloveniji, 1921–1939
(v kvintalih na hektar)

Vir: Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 18–34

Graf 15: Poljedelske kulture in površine v zahodni Sloveniji leta 1929
(v odstotkih)

Vir: *Gospodarska in družbena zgodovina*, str. 269

Koruza v prehrani

Že večkrat je bila postavljena trditev, da je bila koruza nepogrešljiv del prehrane prebivalstva v Jugoslaviji. A vendar so znotraj Jugoslavije tako kot v vseh drugih primerih obstajale številne razlike. Navsezadnje je bila Jugoslavija dežela nasprotij. Vloga koruze in krompirja je bila tipičen primer. Delež krompirja med poljščinami je v obdobju med vojnami v Sloveniji znašal dobro petino. Tako velikega deleža niso beležili v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini. Krompir je bil dobro zastopan le še v posameznih predelih Hrvaške.²³⁰ Kontrast je bila Srbija, kjer je bila koruza prevladujoča poljščina, krompir pa se je le počasi širil po poljih. Slovenija je bila dežela krompirja, kjer je bil ta osnovno živilo. Hrvaška je predstavljala prehodno območje do Srbije, kjer je bila koruza temeljno živilo. Leta 1928 je ministrstvo za kmetijstvo objavilo rezultate raziskave o prehranjenosti prebivalstva, v kateri so poskušali oceniti tudi strukturo prehrane v Jugoslaviji. Rezultati so bili objavljeni na ravni državnega povprečja, kar je zakrilo velike regionalne razlike v strukturi vsakodnevne prehrane prebivalstva (tabela 13).

Tabela 13: Struktura povprečne letne potrošnje žitaric in krompirja na osebo v Jugoslaviji leta 1928 (v kilogramih)

Pšenica	97
Koruza	157
Ječmen	30
Rž	26
Oves	2
Krompir	10
Skupaj	322
Dnevno povprečje	0,88

Vir: Nikolić, *Jugoslavija i svetska proizvodnja i promet kukuruza*, str. 35

²³⁰ Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, str. 489.

Na ravni povprečja je polovico potrošnje žitaric predstavljala koruza, vendar to povprečje v stvarnosti ni obstajalo. Če je bil za večinski del države rezultat še reprezentativen, pa prav gotovo ni odražal slovenskih razmer in strukture prehrabnih artiklov slovenskega prebivalstva. V Sloveniji je treba koruzo zamenjati s krompirjem. V obdobju med obema vojnama so v Sloveniji pridelali približno 400 do 500 kilogramov krompirja letno na prebivalca, koruze pa ob najboljših letinah 75 kilogramov.²³¹ Večinski del krompirja je šel za prehrano prebivalstva, nekaj za prehrano živali, nekaj v industrijske namene. Prej omejenjena raziskava pa je vseeno pokazala prevladujočo odvisnost prebivalstva od koruze za vsakodnevno prehrano v večinskem delu države.

Visok delež koruze v prehrani je vzbujal številna vprašanja. Zastavljalo se je vprašanje zdravstvenih učinkov precej enostranskega prehrabnega vzorca v nekaterih delih države. Skrbeli so jih prevelika odvisnost od koruze in s tem povezana tveganja. Pogled so usmerjali proti Italiji, proti Padski nižini. Ozirali so se za fenomenom *pellagre* kot posledice enostranske prehrane, temelječi na koruzi. Na osnovi podatkov iz predelov, kjer je bila koruza najbolj zastopana v prehrani, so sklepali, da je odsotnost *pellagre* treba pripisati dvema dejavnikoma. Prvi je bil v obsegu pridelave koruze, drugi v uživanju fižola. Kmetje naj bi pridelali dovolj koruze, da so lahko pokvarjeno (plesnivo) koruzo zavrgli, pa so jo še zmeraj imeli dovolj za prehrano in krmo. Nadalje naj bi uživanje različnih vrst fižola, ki so ga praviloma gojili vzporedno s koruzo, dolgoročno uravnotežalo prehrano.²³²

231 Maček, *Statistika rastlinske pridelave*, str. 3438.

232 Nikolić, *Jugoslavija i svetska proizvodnja i promet kukuruza*, str. 36–39.

DODANA VREDNOST

V razvoju živilske industrije je treba ločiti dve veliki obdobji, ki ju ločuje druga svetovna vojna. Živilska industrija se kot močna konsolidirana industrijska veja z multiplikativnimi učinki za kmetijstvo, proizvodnjo in trgovino vzpostavi šele po drugi svetovni vojni, v okolju komunistične gospodarske ureditve. Prvo obdobje, ki bo predmet analize, pa je zamejeno s časom od druge polovice 19. stoletja pa do druge svetovne vojne. To je začetno obdobje živilske industrije, ko se ta vzpostavlja v modernem pomenu besede. Za to obdobje je značilna velika razdrobljenost, množica majhnih obratov je raztresena po mestih in vaseh. Močno primanjkuje kapitala in tehnološkega znanja. Zaradi tega je za to obdobje značilna usmerjenost na lokalne trge, z nekaj izjemami na regionalne trge ali širše. V razvoju živilske industrije sta pomembna dva agensa. Na eni strani je šlo za podjetniško pobudo posameznikov, na drugi strani za združne pobude. Vloga združništva je bila v tem procesu zelo velika. Združništvo ni odigralo velike vloge samo na področju živilske industrije, temveč je imelo nasploh veliko vlogo pri povezovanju kmetov za njihov organizirani nastop na trgu. Bilo je orodje za lažje prilagajanje kapitalistični ekonomiji in njenim zahtevam po ekonomiji obsega na področju kapitala, proizvodnje in prodaje.

V 19. stoletju je bila živilska industrija v povojih, saj je bila raven povpraševanja še nizka (v odvisnosti od stopnje industrializacije in posledično urbanizacije). Prvi industrijsko organizirani obrati so se pojavili v tridesetih letih 19. stoletja. Sicer pa je živilska industrija še dolgo v 19. stoletje ostajala omejena z obrtniškimi okviri, s tem pa tudi zelo razdrobljena. Že v tem času je torej opazna dolgoročna strukturna značilnost. Najštevilnejši so bili parni mlini in pivovarne, sledili so jim oljarne, obrati za predelavo mesa, proizvodnjo čokolade, peciva in slaščic, žganih in brezalkoholnih pijač. V prvih letih dvajsetega stoletja je proizvodnjo začela tovarna kavnih nadomestkov v Ljubljani.²³³ Paleta proizvodnih dejavnosti je bila torej izredno pestra, kakor so živilski artikli in potrebne sestavine zanje. V oskrbi urbanega prebivalstva so bili zelo pomembni sejmi, kjer je potekala neposredna menjava med potrošniki in proizvajalci. Razvoj trgovine z živili je bil še v povojih. Konsolidacija industrijske panoge se še ni dobro začela. Nastalo je le nekaj večjih podjetij industrijskega značaja, ki so razvila večjo ekonomijo obsega in razširila ekonomski prostor delovanja čez ozke lokalne ali regionalne meje. Pobuda je prihajala tako iz zasebnega kot javnega sektorja.

V večjih mestnih središčih so se razvile klavnice v javni lasti, ki so opravljale tudi predelavo mesa v mesne izdelke. Med temi velja omeniti mestno klavnico v Ljubljani, ki so jo na novo zgradili, da bi razširili njene zmogljivosti, in tehnološko modernizirali v začetku osemdesetih let 19. stoletja. Zaradi velikega obsega dela so leta 1928 dogradili še nove stavbe in tako močno povečali kapacitete. Z industrijskim tirom so klavnico povezali z železniškim omrežjem. Poleg tega so zaradi lastnih potreb uvedli proizvodnjo ledu, ki pa je kmalu postala pomembna dobičkonosna dejavnost za širši trg. Klavnica je v obdobju med obema vojnama veljala za eno najmodernejših v državi in je imela tudi vse potrebne izvozne licence. Druga klavnica, ki jo velja omeniti, je bila v Mariboru, drugem največjem urbanem področju. Mestna občina je zaradi izostanka ambicioznejše zasebne pobude

233 Lorenčič in Princič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, str. 380.

klavnico ustanovila leta 1902. Že od začetka je bila zasnovana kot moderen obrat po sodobnih tehnoloških načelih. Tudi ta klavnica je v obdobju med obema vojnama zelo povečala obseg poslovanja in izboljšala tehnološko opremljenost. Kot ljubljanska je imela velik delež dohodkov iz proizvodnje ledu, uporabljala je najmodernejši kompresor, ki je bil po zmogljivosti drugi v državi. Javnima klavnicama se je v obdobju med obema vojnama pridružilo še zasebno mesnopredelovalno podjetje v Murski Soboti. Podjetnik Josip Benko je podjetje že na začetku zastavil zelo ambiciozno z veliko kapitala in se po obsegu poslovanja, proizvodnje in tehnologije kmalu izenačil s starejšima javnima klavnicama. Poleg domačega trga je velik del poslovanja predstavljal izvoz svežega mesa in izdelkov v Avstrijo, Nemčijo, Italijo, Češkoslovaško, Belgijo in Španijo. V letih pred drugo svetovno vojno je stekel izvoz v Britanijo.²³⁴

Pobude so prihajale tudi iz takih okolij, kot so bili samostani. Cistercijanski samostan Stična je dolga stoletja predstavljal le versko in kulturno središče. Raven gospodarskega življenja je bila precej skromna. Samostan je v sodelovanju z lokalnim okoljem bolj ali manj zadovoljeval lastne potrebe. Intenzivno spreminjanje okolja pa je sililo v prilagajanje tudi samostan. Tako so v obdobju med obema vojnama svojo gospodarsko dejavnost razširili. V večji meri kot do tedaj so se odprli zunanjemu svetu in začeli gospodariti po pridobitniških načelih. Glede na lokalno gospodarsko strukturo so se usmerili v živilsko dejavnost. Leta 1925 so zagnali proizvodnjo v samostanski mlekarni (Stiška mlekarna) in deset let pozneje še v samostanski klavnici (Stiška mesna industrija). Učinek tega je bil dvojen. Na eni strani so okrepili in razširili gospodarsko dejavnost samostana v okviru kmečkega okolja in v okolici prevladujoče živinoreje, na drugi strani pa so posamezni kmetje pridobili možnost unovčevanja svoje živine in mleka v bližini doma in s primerjalno manjšimi stroški. Mlekarna in klavnica sta pridobili surovine, katerih izvor in kakovost so lahko sprti nadzirali, kmetje so pridobili trg

234 *Spominski zbornik Slovenije*, str. 632, 667, 681.

na lokalni ravni, ki ga do tedaj ni bilo. Ujemanje dveh interesov ni moglo biti bolj očitno. Samostan se je investicije v mlekarstvo in sirarstvo lotil premišljeno. Svoje ljudi so najprej poslali na izobraževanje v mlekarne na Nizozemskem, kjer so se priučili tehnologije proizvodnje in prodaje. Nato so s sodobno tehnološko opremo začeli proizvodnjo v Stični. Ta je obsegala različne zvrsti trdih in mehkih sirov ter masla. Hitro so se uveljavili in svoje proizvode kmalu tržili na celotnem področju Jugoslavije. Kot pri mlekarji je samostan ravnal tudi pri postavitvi klavnice, ki je pomenila dopolnjujočo dejavnost. Že v okviru mlekarstva so skrbeli za kakovostno izboljšanje vzreje, reje in visoke molznosti goveje črede pri okoliških kmetih. Pred zagonom so podobno ukrepali tudi na področju prašičereje. Najprej so poskrbeli za kakovost surovine, nato pa so zagnali še proizvodnjo v predelavi mesa. Potem so se po bližnji tujini ozrli za najsodobnejšo tehnologijo, poslali osebje na izobraževanje in nato zgradili sodobno klavnico s hladilnico. Sledil je zagon proizvodnje v letu 1935. Mesni izdelki iz Stične so hitro prodrli na slovenski trg in utrdili dotedanjo veljavo samostanske blagovne znamke. Kot konkurenčno prednost so poudarjali pristnost okusa (tehnologija in kakovost surovine) in predvsem higienično neoporečnost mesnih izdelkov (visoki higienski standardi v proizvodnji). Pomen samostanske proizvodnje je bil za lokalno skupnost velik, saj je okoliškim kmetom na organiziran način omogočil vstop na trg in prehod na višjo kakovostno raven prireje, kar je imelo občutne ekonomske učinke v lokalnem okolju.²³⁵

Pojavile so se tudi prve vinske kleti, ki so že zelo zgodaj uveljavljale tudi svojo blagovno znamko. Tak primer je podjetje Tvornica sekta in vinske kleti Clotar Bouvier iz Gornje Radgone. Podjetje z lastnimi vinogradi (40 hektarjev) je bilo ustanovljeno leta 1882. Že od samega začetka se je usmerilo v vina višjega in visokega cenovnega razreda. Zlasti so izstopale njihove penine treh blagovnih znamk, treh okusov in treh cenovnih razredov (Bouvier demi sec, Bouvier sec in Bouvier Cuvee Reservee). V

²³⁵ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 650.

proizvodnji so prisegli na tradicionalni način zorenja penin v steklenicah. Po letu 1918 na jugoslovanskem trgu praktično niso imeli konkurence, vsaj ne v svojem kakovostnem razredu. V dvajsetih letih 20. stoletja se jim je na široko odprl tudi mednarodni trg. Pomemben delež proizvodnje so izvozili v Nemčijo, Britanijo, Poljsko in Egipt. Podjetje je imelo tudi lastno trsnico zaradi rednega obnavljanja in posodabljanja vinogradov. Ugled trsnice je bil velik, da so komaj sledili zunanjemu povpraševanju, ki je preseglo potrebe podjetja.²³⁶

Panoga z največjo koncentracijo obratov je bilo pivovarstvo. Trg sta praktično od konca 19. stoletja obvladovali dve pivovarni. Največja je bila pivovarna Union, ki je bila ustanovljena leta 1864 v Ljubljani in je ena najstarejših blagovnih znamk v Sloveniji. Druga pivovarna je bila Združene pivovarne Žalec-Laško. Obe pivovarni sta bili kot delniški družbi kapitalsko dobro podkrepjeni, tehnološko dobro opremljeni, skupaj sta zaposlovali skoraj 400 delavcev. Po letu 1918 sta poslovanje razširili še na jugoslovanski trg.

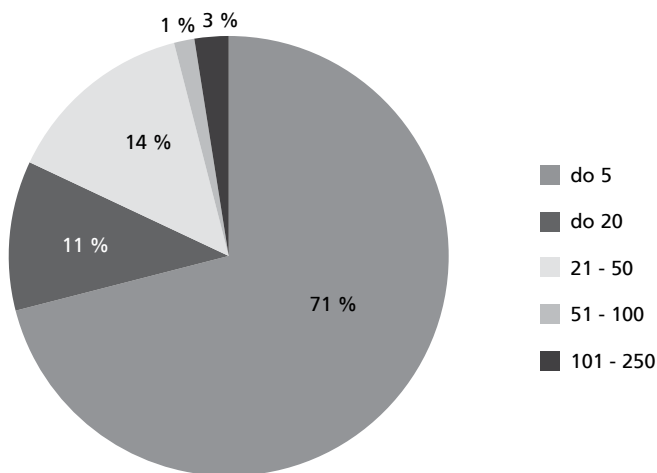
Omeniti velja še dve tovarni testenin. Najstarejša, v lasti družine Franz, je bila ustanovljena v Mariboru leta 1864. Na višku delovanja v obdobju med obema vojnama je zaposlovala 120 delavcev.²³⁷ Druga pomembna družba za proizvodnjo testenin se je imenovala Pekatete in je bila vse od leta 1925 do druge svetovne vojne najprepoznavnejša znamka testenin.²³⁸ V času med obema vojnama je bila živilska industrija v vzponu, število industrijskih obratov se je več kot podvojilo. Vendar je bila proizvodnja močno razdrobljena. Kar 82 odstotkov podjetij v panogi ni zaposlovalo več kot dvajset delavcev (graf 16).

236 *Spominski zbornik Slovenije*, str. 677.

237 J. Šorn, *Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama*, str. 16.

238 Lorenčič in Princič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, str. 384.

Graf 16: Delež živilskih podjetij glede na velikost po številu zaposlenih (v odstotkih)

Vir: J. Šorn, Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama, str. 10–21

Mlekarska industrija

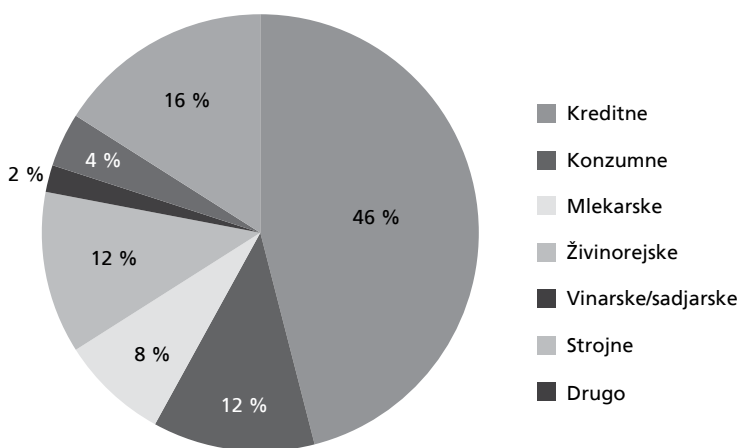
V mlekarski industriji je vodilni delež pripadal združnemu sektorju. Razvoj mlekarskega združništva je bil del splošnega razmaha združništva v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Združništvo je na ravni družbenega konsenza veljalo za najprimernejšo obliko, ki lahko majhnemu narodu z drobno gospodarsko strukturo omogoči uspešno adaptacijo na aktualni gospodarski red, to je modernizacijo gospodarske in družbene strukture v okvirih kapitalistične ekonomije.²³⁹ Uspešno izvedena modernizacija pa je bila pogoj za kulturno, politično in gospodarsko emancipacijo Slovencev kot posebne etnične skupnosti.

Združništvo je torej doživelo silovit razmah. V letu 1918 je na ozemlju kasnejše Dravske banovine poslovalo več kot 1000

²³⁹ Lazarevič, Združništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma, str. 12–19.

zadruge, najraznovrstnejših oblik. Do konca leta 1937 pa je njihovo število naraslo na skoraj 1700 (graf 17). Daleč najštevilnejša skupina so bile kreditne zadruge, sledile pa so jim kmetijske zadruge, kot so bile nabavno-prodajne ali potrošniške, mlekarske, živinorejske, strojne, vinarske in sadjarske.²⁴⁰ Obsežna zadružna organizacija je imela pomembno vlogo, saj je povečala kupno in tržno moč zadružnih članov. Z mehanizmi socialnega mreženja je omogočala nadzor vključevanja na trg, nadzor ekonomskih potencialov članstva ter produkcijo in distribucijo informacij po zadružnem in drugem tisku.²⁴¹

Graf 17: Struktura zadrug v obdobju med obema vojnama

Vir: *Spominski zbornik Slovenije*, str. 457–464

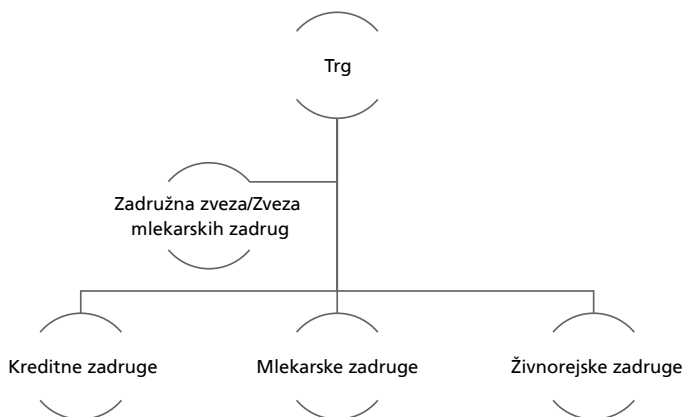
Na področju mlekarskih zadrug je bil pomemben model zadružne mreže, kjer je en tip zadruge podpiral drugo. V živinorejskih zadrugah je potekalo delo za dvig kakovosti goveje živine in dvigovanje mlečnosti krav. Mlekarske zadruge so skrbele za

²⁴⁰ Valenčič, Pregled našega zadružnega gibanja in stanja, str. 457–464.

²⁴¹ Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 307–360.

predelavo pridelanega mleka in prodajo mlečnih izdelkov, kreditne zadruge pa so v okviru svojih možnosti finančno podpirale sistem. Shemo delovanja je mogoče prikazati tudi grafično (graf 18).

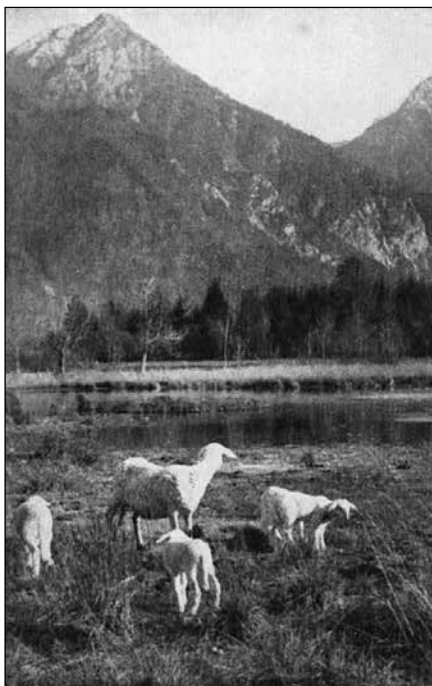
Graf 18: Zadružna mlekarska shema

V skupnem so živnorejske in mlekarske zadruge predstavljale kar petino vsega združništva. Živnorejske zadruge niso bile samo govedorejske, vendar so te prevladovala.

Moderno mlekarsko združništvo ima začetke v letu 1877, ko so v Bohinju ustanovili prvo zadrugo za proizvodnjo sira. Pobudo je dal lokalni duhovnik, kar je bilo velikokrat pravilo, na osnovi dotedanje skupne predelave mleka v vaški skupnosti. Ni bilo malo primerov, ko so vaške skupnosti v alpskem svetu na visokogorskih pašnikih imele skupno gospodarjenje.²⁴² Torej so neformalno sodelovanje formalizirali v združni podobi. Sama ustanovitev je bila mogoča, ker je bil leta 1873 sprejet zakon o združništvu, ki je reguliral obliko, razmerja članskih obveznosti in dolžnosti ter davčni položaj zadrug. Spodbujanje

²⁴² Valenčič, *Začetki organizacije našega mlekarstva*, str. 30–43.

Vir: *Ilustracija*, 1930, št. 4, str. 114

zadružništva je bilo del gospodarske politike habsburške monarhije, da bi zaščitila oziroma omogočila lažje prilagajanje množice kmetov in obrtnikov procesu širjenja kapitalistične ekonomije. Začetki so bili skromni, težave prvih mlekarских zadrug pa neizmerne. Pet jih velja posebej poudariti, ker so bile dolgotrajna konstanta. Šlo je za njihajočo kakovost mleka, sezoneške viške mleka, tehnološko podhranjenost, nezadostno znanje in skromno finančno podlago. Prvi zadružniki so se dobesedno učili proizvodnih, knjigovodskih in marketinških opravil med vsakodnevnim delom.

Kot druge vrste zadružništva je tudi mlekarstvo dobilo pospešek v devetdesetih letih 19. stoletja po iniciativi krščansko-socialnega gibanja. To je poleg socialnih in ideoloških vprašanj

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1925, št. 31, str. 105

poudarjalo predvsem ekonomski vidik delovanja. S temi poudarki je omogočilo pravi razmah zadružništva. Ustanavljanje novih zadrug je bilo lažje, saj so že obstajali preizkušeni modeli in zadružne mreže (zadružne zveze), ki so lahko ponudili strokovno pomoč novonastalim zadrugam pri knjigovodstvu, računovodstvu, proizvodnji in prodaji. Zadružne zveze so se vzpostavljale kot posrednik med posameznimi zadrugami in trgom. Kmetom so omogočale organiziran vstop na trg in tako tudi položaj relevantnejšega tržnega subjekta. Pa kljub temu ni šlo tako hitro, kot so pričakovali oziroma si želeli.

Zadružne pobude so iz negotovih začetkov prerasle v pomembna podjetja, nekatere pa so tudi zgrešile cilj. Tak primer

Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 1925, št. 28, str. 93

je bila zadruga iz Ljubljane, ki priča o tem, da je lahko zadruga pobuda bila tudi neuspešna, pa čeprav je imela pomembno družbeno zaledje. Gre za primer, ko so leta 1887 ustanovili zadrugo z imenom »Prva kranjska mlekarska zadruga«. Pobudo za ustanovitev je dala deželna kmetijska družba. Njeni člani so bili večinoma lastniki obsežnih kmetijskih obratov, praviloma fevdalnega izvora. Zadruga ni pustila trajnejšega pečata, četudi je imela močno finančno zaledje. Začela je bolj skromno in dnevno predelala okoli 800 litrov mleka. Mleko, maslo in smetano je prodajala predvsem v Ljubljani, tržne priložnosti je iskala v Trstu, na Reki, v Opatiji in Puli. V teh prizadevanjih pa ni bila prav uspešna, saj so zadrugo že dve leti kasneje likvidirali.²⁴³ Nekaj, kar je bilo mišljeno kot vzorčni primer, se ni posrečilo s prvim poskusom.

²⁴³ Valenčič, *Od združne mlekarne do mlekarske industrije*, str. 25.

Zanimiva je tudi zgodba o mlekarški zadrugi iz Škofje Loke. Leta 1898 so na pobudo štirih ambicioznih kmetov ustanovili mlekarško zadrugo. Člani so vložili kar precej kapitala, da so hitro pridobili potrebno poslopje in opremo. Kasneje se je izkazalo, da je bil to še najlažji del. Kronično jim je primanjkovalo znanja in izkušenj, tudi kakovostnega mleka. Samo sprotno učenje ob vsakodnevnem delu v njihovem primeru ni bilo dovolj. Izdelki, mleko, maslo, smetana in siri, niso dosegali zahtevane kakovosti. Siri so se celo začeli kvariti, še preden so prišli do potrošnika. Zadruga je zapadla v velike izgube, začele so se sodne izterjave upnikov. Zadružnikom je pretila zaplemba lastnega premoženja. Izgube je končno pokril eden od premožnejših članov iz lastnih sredstev. Zadruga je bila tako rešena, vendar je vnema za nadaljnje delo usahnila. Člani so bili pred dilemo, ali zadrugo likvidirati ali poiskati kakšen drug način nadaljevanja dela. Končno so se odločili, da zadružno mlekarno, to je poslopje in stroje, dajo v najem zasebniku. Šlo je za precej izvirno rešitev, ki v slovenskem zadružnem gibanju ni bila pogosta. Novi najemnik je z nekaj majhnimi posodobitvami (hlajenje z ledom med skladiščenjem in prevozom) hitro obnovil proizvodnjo. Poskrbel je tudi za nujno potrebno znanje. Iz Češke je pripeljal strokovnjaka, ki je diplomiral na mlekarški šoli. Ukrepi so sledili tudi na področju trženja. V Trstu in na Reki so odprli svoje predstavništvo. Bolj ali manj večino proizvodov so v času do konca prve svetovne vojne prodali trgovcem in prebivalstvu v jadranskih mestih. Med obema vojnama, ko je to področje prešlo v okvir italijanske države, so prodajo preusmerili na notranji jugoslovanski trg.²⁴⁴

Več sreče je bilo v primeru Mlekarske zadruge v Trnovem pri Ilirski Bistrici, v zaledju Trsta in Reke, ki je bila ustanovljena leta 1896. Hkrati pa zgodba te zadruge tudi lepo ilustrira, kako težavno je bilo vzpostavljanje zadružne mlekarne. Že na samem začetku so se spopadali s pomanjkanjem finančnih sredstev. Zagonski stroški so bili veliki in so krepko presegali vsoto članskih

244 Košenina, Loška mlekarna, str. 150–152.

deležev, četudi so bili ti postavljeni nekoliko višje, kot je bilo običajno. Stroški zagona mlekarne so za osemkratnik presegali potencialno vsoto članskih deležev, ki še niti niso bili vsi v celoti vplačani. Zadruga je stroške prilagoditve stavbe in potrebne opreme le v majhnem delu krila z lastnimi sredstvi, komaj sedem odstotkov. Zanašala se je na državno podporo (dvajset odstotkov investicije), brezobrestno posojilo deželne vlade (trinajst odstotkov investicije) in komercialno posojilo v okviru združnega sistema (60 odstotkov investicije). V začetnih letih so trg našli na bližnji Reki in v Opatiji, kasneje so dobave razširili še v Trst.

Obseg proizvodnje je vztrajno naraščal in s tem tudi za sluški, tako da so začeli misliti na razširitev. V obstoječem posloju to ni bilo mogoče, zato so kupili primerno zemljišče in začeli zidati novo stavbo za mlekarno. Hkrati je bila to priložnost, da so tehnološko povsem posodobili proizvodnjo. Uvedli so parne stroje in hlajenje z ledom nadomestili s hladilnimi stroji na osnovi dušika. Investicija je dolgoročno prinesla veliko racionalizacijo stroškov in zvišanje donosa mlekarne. Kot na samem začetku tudi v letu 1907 niso bili brez finančnih skrbi. Število članov se je do takrat sicer povečalo za sedemkrat, kar je krepilo lastna sredstva, a še zmeraj jih ni bilo dovolj. Vendarle pa zadosti, da so iz lastnih sredstev kupili zemljišče. Za gradnjo poslopja in strojne opreme so že morali najeti posojilo. Državna pomoč je bila tokrat pičla, le pet odstotkov investicije, saj je bila mlekarna poslovno že dobro vpeljana. Tudi tokrat so najeli kredit pri bližnji regionalni kreditni zadrugi. 45 odstotkov investicije so predstavljali stroški gradnje mlekarskega poslopja, 55 odstotkov so namenili za tehnologijo. Investiranje v tehnologijo so nadaljevali in do prve svetovne vojne dodatno vložili skorajda enak znesek, kot so ga leta 1907 namenili novim strojem in drugi opremi. Vzporedno sta naraščali kakovost in trajnost mlečnih izdelkov, zviševala se je tudi donosnost mlekarne.

Leta 1911 je mlekarna naredila pomemben korak. Spremenili so odkupno politiko, načelo količine so zamenjali z

načelom kakovosti. Kmetom niso več plačevali mleka na liter, temveč glede na vsebnost tolšče. Posredno je tak ukrep imel velike strukturne posledice v selekciji živine in kakovosti krme. Vse to je pred kmete postavljalo izziv prilaganja. Odkupne cene mleka so od ustanovitve pa do začetka prve svetovne vojne počasi naraščale, v povprečju so jih zvišali za polovico. Razmerje med odkupno in prodajno ceno mleka je bilo po poročilih državnih nadzornih organov eno najugodnejših v deželi Kranjski. Zadružna marža je bila sicer manjša, vendar so z večjim obsegom poslovanja to nadoknadili. Hkrati to ni ostalo brez vpliva v lokalnem okolju, saj je krepilo ugled zadruga in zagotavljalo enakomerno naraščajoče količine mleka zaradi vstopanja novih članov. V vsem tem času se je količina odkupljenega mleka podneseterila.

Med prvo svetovno vojno je mlekarna doživela velik upad, rekvizicije živine in slaba prehranjenost živali ob pomanjkanju delovne sile so pustile močan pečat. Razmere so se začele postopno urejati po letu 1918. Vendar v novih razmerah. Zadruga se je znašla v italijanski državi. V prid ji je šlo, da so tudi mesta Trst, Reka in Opatija ostala v istem državnem okviru. Povpraševanje v obmorskih mestih je bilo veliko, v začetnem obdobju je bilo konkurence celo nekoliko manj kot v habsburški monarhiji. V dvajsetih letih pa je z vso močjo pritisnila konkurenca iz osrednje Italije. Cene mleka so naraščale, kar je spodbujalo pridelavo. Naraščal je tudi odkup. V primerjavi s predvojnimi časom je mlekarna skorajda za trikrat povečala odkupljene količine mleka. Pridelava članov, katerih število se je podvojilo, ni več zadoščala. Mlekarna je zato začela odkupovati mleko tudi od nečlanov po enaki ceni. Po letu 1919 je spremenila tudi poslovno politiko. Stroške zbiranja in prevoza mleka je zadruga prevzela nase, da bi spodbudila oddajo mleka. V dvajsetih letih je mlekarna intenzivno investirala v nove stavbe in tehnologijo. Vzporedno je svojim članom pomagala pri izboljševanju goveje črede in njene prehrane, da bi povečali molznost krav ter vsebnost tolšče mleka. To je zahtevalo veliko majhnih investicij

na posameznih kmetijah, ki jih je mlekarna podpirala deloma finančno, deloma strokovno. Na koncu se je to odrazilo v višjih količinah kakovostnega razpoložljivega mleka za zadrugo, kmečki »mlečni« dohodki pa so se zvišali. Poslovni cikel za zadrugo se je obrnil navzdol v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo. Mlekarna se je ukvarjala z množico neplačnikov, pojavljale so se neizterljive terjatve. Mlekarna je celo prevzela svojega poslovnega partnerja na Reki, da je poplačala terjatev. V vse to pa je s politiko prisilne (etnične in politične) italijanizacije posegla fašistična država. Politika ekonomske razlastitve slovenskega prebivalstva je bila odkrita namera fašističnih oblasti. Poslani komisar je mlekarno združil z drugo manjšo zadružno mlekarno in splošno kmetijsko zadrugo v novo ustanovo brez slovenskega etničnega značaja. Bila je sicer zadruga, *Corsorzio agrario cooperativo provinciale del Carnaro*, vendar je bil njen sedež in prostor odločanja premaknjen na Reko, dotedanje slovensko vodstvo pa povsem odrinjeno stran.²⁴⁵

Tudi v osrednji Sloveniji so obstajale uspešne zadružne mlekarske zgodbe. Tak je bil primer mlekarske zadruge na Vrhniki pri Ljubljani. Bližina urbanega središča in povpraševanja je leta 1904 spodbudila ustanovitev zadruge. Kot v mnogih podobnih primerih je bil gonilna sila lokalni duhovnik. Prednosti zadružne organizacije, tudi specifično mlekarske, so bile takrat že znane in preizkušene v praksi. Dotedanji uspehi zadružnih mlekarn, kot je bil prej predstavljeni primer, so odmevali. Mlekarska zadruga na Vrhniki ni imela toliko začetnih težav kot druge. Že na začetku je v zadrugo vstopilo 126 kmetov, v kratkem je članstvo naraslo na 400 članov. To je pomenilo tudi visok začetni zadružni kapital. Takoj so šli v obsežno investicijo in že tri leta kasneje odprli novo in sodobno mlekarno, ki je bila ena največjih v slovenskem prostoru vse do druge svetovne vojne. Potrebna sredstva so prišla iz zadružnega finančnega omrežja. Mlekarna je začela poslovati na veliko tako po obsegu poslovanja kot teritoriju zajema mleka. Že v prvem letu je odkupila za pol milijona litrov mleka, odkup se je

245 Valenčič, *Od zadružne mlekarnice do mlekarne industrije*, str. 49.

povprečno letno večal za deset odstotkov. Pred drugo svetovno vojno so predelali že poldrugi milijon mleka. Mlekarna ni imela težav s strokovnim osebjem. Že na začetku je zaposlila ustrezno izobražene delavce. Tako tudi ni imela težav s kakovostjo surovine in izdelkov, saj je vzpostavila nadzor živine in molže pri kmetih, že v njihovih hlevih. Dosledno so izvajali tudi nadzor kakovosti proizvodnega procesa.

Priznana kakovost izdelkov jim je odpirala trg. Ljubljana je kmalu postala premajhna, ozrli so se v Trst, kamor so plasirali večino svoje proizvodnje. Predvsem njihovo surovo mleko je bilo priljubljeno med Tržačani. Meja, ki je nastala po prvi svetovni vojni, in pripadnost Trsta Italiji sta spremenila razmere. Postopno se je prodaja v Trst ustavila, ozreti so se morali po novih trgih. Za sveže mleko so težko našli ustrezno zamenjavo, tržaške pošiljke so bile enostavno prevelike. Leta 1922 so zagnali proizvodnjo sirov in masla, kjer je bil proizvodni cikel daljši in zahtevnejši, a zato zaslužki višji kot pri surovem mleku. Hkrati so v tridesetih letih še okrepili napore po dvigu kakovosti odkupljenega mleka. Vodstvo mlekarne je spodbudilo ustanovitev živinorejske zadruga. Namen je bil povsem jasen. Mlekarna je želela na organiziran in nadzorovan način spodbuditi strukturne spremembe pri kmetih, da bi dobila v predelavo mleko visoke kakovosti. Le iz kakovostne surovine so lahko proizvajali kakovostne izdelke. In njihovi siri in maslo so, kot tisti iz samostana Stična, sloveli po okusu in trajnosti. S pomočjo živinorejske zadruga so kmete spodbujali, naj nadomeščajo čredo z bolj mlečnimi kravami in uvajajo sodobne načine prehranjevanja živali. Zaostrili so tudi higienske standarde pri oddaji mleka. Rezultati niso izostali, le v nekaj letih je delež mleka visoke kakovosti zrasel, zvišala se je mlečnost krav in s tem tudi odkup. Pridelava mleka je postala pomembna postavka v dohodkih kmetov v okolici Ljubljane.²⁴⁶

V razvoju zadružnega mlekarstva je treba opozoriti tudi na institucionalizacijo izobraževanja. Bilo je očitno, da je

246 70-letnica zadružništva in mlekarstva na Vrhniki, str. 3–7.

nepoznavanje tehnologije industrijske predelave mleka velika ovira pri razvoju mlekarske dejavnosti. Kmete so z različnimi tečaji, kot so bili tečaji pravilne molže in higienskih standardov, že naučili pravilnega ravnanja z mlekom. Tudi spodbujanje sprememb črede v smeri bolj mlečnih živali ali ustreznega krmljenja je dajalo rezultate. Kritična točka je ostajala predelava mleka, tu je bilo veliko prostora za izboljšanje. Na tem področju je pomen mlekarske zadruge na Vrhniki dobil slovenske dimenzije. Leta 1907 so pri zadrugi odprli mlekarsko »šolo«, prvo te vrste. V bistvu je šlo za tečaje, ki so bili namenjeni združnikom. Naloga šole je bila izobraziti učence za delo v mlekarški industriji po sodobnih tehnoloških načelih. Finančno je šolo podpirala deželna oblast. Prvi tečaj, za sirarje in mlekarje, je v novozgrajeni stavbi združne mlekarne trajal tri mesece. Vsi naslednji, vse do prve svetovne vojne, pa pet mesecev. Med usposabljanjem so tečajniki živeli v šolskem internatu v mlekarni. Pouk je bil brezplačen, kasneje so imeli udeleženci državne štipendije. Predmetnik je bil ciljno usmerjen: slovenščina, matematika, splošno mlekarstvo, sirarstvo, maslarstvo, živinoreja, bakteriologija, združništvo, knjigovodstvo in mlekarska tehnologija. Poleg tega so morali učenci opraviti še praktično usposabljanje v mlekarni. V sedmih letih do prve svetovne vojne je izobraževanje zaključilo 50 učencev. Pridobili so izobrazbo mlekarja, zaposlili so se v različnih mlekarskih zadrugah in bistveno pripomogli k napredovanju mlekarstva v obdobju med obema vojnama.

Po letu 1918 je mlekarska šola na Vrhniki prenehala delovati. Vendar se je začelo izobraževanje v mlekarni v Škofji Loki. Najprej s krajšimi tečaji, potem z rednim šolanjem. Leta 1926 so mlekarsko šolo tudi uradno ustanovili, financiranje je večinoma zagotavljalo ministrstvo za kmetijstvo. Ministrstvo je učencem krilo tudi stroške delovnih oblek in obutve. Leta 1929 je šola prevzela mlekarški obrat v Škofji Loki, ki ga je modernizirala. Opremila je tudi šolski laboratorij, organizirala predavanja, demonstracije, poostrila merila za oddajo mleka in tudi tako vzgajala proizvajalce dobrega mleka. Prva dva tečaja sta trajala pet

mesecev, naslednjih sedem pa po eno leto. Leta 1935 so izobraževanje podaljšali na dve leti. Za vpis je bila potrebna končana osnovna šola, med vpisanimi so prevladovali učenci kmečkega izvora. Do druge svetovne vojne je šolanje končalo 159 učencev, med njimi tudi eno dekle.²⁴⁷

Značilnosti mlekarstva

Dolgoročna značilnost mlečne proizvodnje je bila osredinjenost na kravje mleko. Ovčje črede so bile maloštevilne, predelava ovčjega mleka v sir ni presegala ozko lokalno omejenega pojava na ravni kmečkih gospodinjstev. Kozja čreda je bila še manjša, mleko je bilo praviloma namenjeno takojšnji porabi v okviru revnejših gospodinjstev. Proizvodnja kravjega mleka je bila močno razdrobljena, kar kažejo podatki v tabeli 14.

Tabela 14: Kazalci razdrobljenosti proizvodnje mleka

Proizvodnja/zadruga	Delež (v odstotkih)
Do 200 l mleka dnevno	28
200–400 l mleka dnevno	32
400–600 l mleka dnevno	17
600–900 l mleka dnevno	13
Več kot 900 l mleka dnevno	10
60 odstotkov mlekarskih zadrug je v povprečju dnevno predelalo:	
168 l konzumnega mleka	
177 l mleka za sir	
120 mleka za maslo	
15 l mleka za mlečne napitke	

Vir: Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva, str. 303

²⁴⁷ Naših 90 let, str. 13–15.

Ena kmetija je v povprečju oddala mlekar­nam v predelavo šest do sedem litrov mleka dnevno. Cel­o obdobje do druge svetovne vojne so se ukvarjali s sezonskimi viški mleka. Napori za tehnološko ustrežnejšo prehrano živine, ki bi zagotavljala večjo mlečnost tudi v zimskih mesecih, so le počasi dajali rezultate. V okolju močno razdrobljene posestne strukture, kjer so prevladoval­e majhne in zelo majhne kmetije, je bilo težko drugače. Med obema vojnoma je to razmerje v najekstremnejših primerih znašalo celo 1 : 5 v poletnih oziroma zgodnjih jesenskih mesecih. Nihanja niso bila očitna le sezonsko, beležili so tudi velike regionalne razlike v mlečnosti krav. V povprečju je molznost na letni ravni na eno kravo znašala okoli 1300 litrov. V primerjavi z 19. stoletjem, ko je znašala v povprečju približno 850 litrov, prirast ni bil velik. Nizko povprečje je govorilo o razdrobljenosti proizvodnje, ki ni opravičevala velikih vlaganj. Nizka povprečna molznost krav je bila posledica neustrezne reje molznic, slabe krme in pomanjkljive nege. Že med obema vojnoma, ko je bilo krav med čredo za 44 odstotkov, so na posameznih kmetijah, kjer so se usmerili v mlekarsko proizvodnjo, beležili veliko boljše rezultate. Mlečnost je tam segala od 1975 pa vse do 2155 litrov mleka na eno kravo v letu dni.

V letih pred drugo svetovno vojno so 68 odstotkov proizvedenega mleka porabili v okviru kmečkih domov. Mlekar­nam so prodali le 24 odstotkov namolzenega mleka, 8 odstotkov pa ga je šlo v izgubo. V istem času je delovalo 53 zadružnih in 44 zasebnih mlekar­n. Zadružne mlekarne so odkupile in predelale 68 odstotkov vsega razpoložljivega mleka. V primerjavi s časom pred prvo svetovno vojno se je spremenila struktura izdelkov. Če je mleko za konzum leta 1912 predstavljalo 60 odstotkov vse proizvodnje, je v letu 1936 ta delež padel na tretjino. Dve tretjini so ga predelali v mlečne izdelke. V prestrukturiranju poslovanja, to je v prehodu na izdelke višje dodane vrednosti, je zadružni sektor močno prekašal zasebne mlekarne. Predelava mleka v izdelke je bila tudi eden od načinov spopadanja s sezonskimi viški mleka. Zadružne mlekarne so imele tu manj maneverskega

prostora, saj so bile zavezane svojemu članstvu. Zasebne mlekarne so bile veliko bolj prilagodljive in so se osredotočale na sveže pasterizirano mleko, ki je bilo po nekaterih izračunih tudi najdonosnejše poslovanje znotraj mlekarske panoge.²⁴⁸

Organiziranost

Mlekarsko združenstvo je ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja dobilo pospešek. Skupaj so ustanovili 53 mlekarskih zadrug, največ (66 odstotkov) v prvem desetletju tedaj novega stoletja. Mlekarske zadruge so imele pobudo in so daleč prese-gale zasebni sektor. Spodbuda temu je bilo povpraševanje v ob-morskih mestih, v Trstu, na Reki, v Opatiji in Pulju. Podatki za leto 1912 kažejo, da je bila prevlada združnega sektorja očitna. Zasebnim mlekarnam je uspelo zajeti le desetino odkupljenih količin mleka in so večino mleka predelale za konzum, nekaj malega v maslo, sirarstva pa se še niso lotile. Že s pojavom pr-vih mlekarskih zadrug so se pojavile tudi ideje, da bi se slednje tesneje povezale za lažje usklajevanje interesov. Deloma tudi za reguliranje močno konkurenčnega trga in ponudbe. Prva zveza mlekarskih zadrug je nastala leta 1903, vendar ji ni uspelo pri-tegniti večjega zanimanja. Drugi poskus je bil obetavnejši. Leta 1908 so s podporo deželnih oblasti ustanovili novo Mlekarsko zvezo, v katero so se povezale skorajda vse obstoječe zadruge. Zveza naj bi v imenu članic iskala odjemalce in organizirala pre-delavo mleka. V tem je bila uspešna, saj je plasirala mleko in izdelke slovenskih mlekar v tedanje Avstrijsko Primorje. Za-družni sektor se je tako večinoma preusmeril na stranke izven slovenskega prostora, lokalni trg pa so pretežno oskrbovale za-sebne mlekarne in kmetje v lastni režiji. Ljubljana, kot največji urbani center, je že bila tak primer.²⁴⁹ Zveza je dobro delovala do začetka prve svetovne vojne. Potem so se začele težave, saj

248 Erpič, Razvoj našega mlekarstva, str. 290–310.

249 Guštin, Preskrba Ljubljane z mlekom, str. 254.

so posamezne članice v okolju rastočih cen začele ukrepati na svojo roko in zasledovati svoje partikularne interese. Ker so si začele mlekarske zadruge tudi medsebojno konkurirati, Mlekarsko zvezo pa izrabljati samo v času sezonskih viškov mleka, je zveza izgubljala pomen. Ko je propadla zasebna mlekarna v Ljubljani, je mestna občina sklenila dogovor z Mlekarsko zvezo za oskrbo Ljubljane s svežim mlekom in mlečnimi izdelki. Ponudba je prišla ravno v trenutku, ko se je začel zapirati trg v primorskih mestih. Mlekarska zveza je takrat tudi razširila proizvodne in skladiščne zmogljivosti, da bi lahko zadovoljevala potrebe prebivalstva. Je pa vojna zvezo močno prizadela na druge načine. Rekvizicija živine, pomanjkljiva skrb za živali, pomanjkanje delovne sile so prispevali k vztrajnemu zniževanju proizvodnje. Iz dežele, ki je imela viške mleka in mlečnih proizvodov, se je Slovenija spreminjala v okolje, kje je mleka primanjkovalo.

Že leta 1915 je bilo bolj ali manj jasno, da zveza ne more več zadovoljivo opravljati svojih nalog zaradi raznorodnih interesov članic. Pri življenju jo je ohranjala krovna Zadrúžna zveza, to je zadrúžna centrala pod vplivom katoliškega političnega gibanja. Pojavljale so se ideje, da mogoče zadrúžna forma vendarle le ni najustreznejša za podjetja večjega obsega. Začela so se razmišljanja o preoblikovanju Mlekarske zveze v neke vrste delniško družbo, najprej v družbo z omejenim jamstvom, kasneje v povsem delniško družbo. Problem je bil toliko bolj pereč, ker je prodaja v Primorje s koncem vojne, nastankom jugoslovanske države in novimi mejami usahnila. Z nastankom nove države je nastopilo preoblikovanje. Skupina zasebnikov in mlekarskih zadrug je ustanovila novo družbo (Mlekarska družba za Jugoslavijo), ki je prevzela premoženje in poslovanje Mlekarske zveze, to pa so likvidirali. Nova družba se je takoj lotila prevzemanja manjših zasebnih mlekarn in tudi med vojno zanemarjenih ali opuščenih zadrúžnih mlekarn. Želela je konsolidirati in tehnološko posodobiti mlekarski sektor, poslovno pa se preusmeriti na jugoslovanski trg. Vzpostavila je tudi poseben sistem okrepljene predelave mleka v izdelke v času sezonskih viškov, kar je

bil vseskozi problem mlekarске proizvodnje. Problem s tem ni bil odpravljen, nakazovala pa se je vsaj omilitev.

Nova mlekarška družba je imela konkurencu v zadružnem sektorju. Po nekaj letih konkurenčnega boja je prišlo do premisleka. Predstavniki Mlekarške družbe in zadružnega sektorja (Zadružna zveza) so se dogovorili, da skupaj ustanovijo novo delniško družbo pod imenom Združene mlekarne (1923). V novi delniški družbi je imela zadružna centrala dve tretjini kapitala. V naslednjih dveh letih je Zadružna zveza izplačala manjšinskega lastnika in prevzela družbo. Nemudoma jo je reorganizirala. Iz delniške družbe jo je preoblikovala v zadrugo, kjer so se delnice spremenile v zadružne deleže. Zadružna zveza je bila seveda daleč najpomembnejši član. Združene mlekarne so postale največja mlekarna v Sloveniji, ki je večinsko poslovala na zunanjih trgih. Prevladujoč položaj jih je nekoliko uspaval, da so zanemarili tehnološka vlaganja. Že konec dvajsetih let, še bolj pa z izbruhom velike gospodarske krize, so se začele finančne težave, ki so končno privedle do likvidacije. Tako se je poskus ambiciozne koncentracije mlekarstva v obdobju med obema vojnama ponesrečil.

Preostale manjše mlekarne so sedaj ostale brez centralne zveze. Delo so koordinirale le v okviru združenja znotraj Zadružne zveze. Nujno je bilo treba misliti na trajnejšo povezavo, ki bi zadrugam omogočala bolj organiziran vstop na trg. Tako so leta 1933 ustanovili Zvezo mlekarških zadrug, ki je v svojem okrilju združila vse slovenske zadružne mlekarne in organizirala njihovo tržno nastopanje ter proizvodnjo vse do druge svetovne vojne. Nasprotno pa se zasebne mlekarne niso povezovale. To je dajalo združenemu zadružnemu sektorju prednost, da je suvereno obvladoval trg mleka in mlečnih izdelkov.²⁵⁰

250 Erpič, Razvoj našega mlekarstva, str. 290–310.

KAKOVOST IN ODSTOPANJA

Za razvoj vinogradništva so bila zadnja desetletja 19. stoletja pomembna prelomnica. Nastopila sta dva pojava, ki sta vsak na svoj način zaznamovala vinogradništvo. Skorajda sočasno sta se pojavili peronospora in trtna uš. Dva drobna, komaj vidna organizma, gliva in uš, sta preoblikovala vinogradništvo. Gliva je postala trajna tegoba, ki jo je bilo mogoče s primerno skrbjo za vinograde nevtralizirati. Težave s peronosporo, ki so se začele na začetku osemdesetih 19. stoletja, so bile hitro presežene z uporabo modre galice. Peronospora je učinkovala kratkoročno, po razširitvi preventivnega škropljenja pa je postala obvladljiva. Dolgoročno, razen zvišanja proizvodnih stroškov, peronospora ni pustila trajnejših posledic. Drugače je bilo s trtno ušjo. Ta trtna bolezen je prizadela množico prebivalstva, saj je bila pridelava vina razširjena dejavnost. V vinograde je zašla in v njih razsajala od začetka osemdesetih let 19. stoletja.²⁵¹ Po prvih sporadičnih pojavih se je do začetka 20. stoletja razširila po celem slovenskem ozemlju. Leta 1908 so uradno ugotovili, da praktično ni vinograda, ki ne bi usihal zaradi trtne uši.

Tisk je natančno spremljal njeno širjenje, saj so poročali tako o prvi okužbi v Franciji kot o okužbi v vinarski šoli v

²⁵¹ Seručnik, *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*.

Klosterneuburgu in nato širitvi okužbe v vinograde v okolici Dunaja in drugam. Vinogradnike in strokovnjake je preveval strah, saj so bile posledice okužbe znane. Zavedali so se, da predstavlja trtna uš grožnjo vsej panogi. Ob dokumentirani okužbi v Klosterneuburgu so lokalne oblasti na Slovenskem tja napotile direktorja vinarske šole,²⁵² da bi se seznanil s fizionomijo okužbe, da bi jo hitreje prepoznali, ko oziroma če bi se pojavila v domačem prostoru. Prebivalstvo so po navodilu državnih oblasti obveščali, naj ne kupuje trsov iz okuženih območij. Pri tem so se tudi zavedali, da je število okuženih vinogradov in območij verjetno znatno večje, kot so kazale do tedaj odkrite okužbe.²⁵³ Ukrepanje državnih oblasti, ki so prepovedovale promet s trsi in si na ta način prizadevale zajezi epidemijo, so pozdravljali in spodbujali prebivalstvo, naj se drži navodil.²⁵⁴ Prepričani so bili, da bo bolezen težko omejiti. Nekako so bili že vdani v usodo, da trtne uši samo z disciplino ne bo mogoče zaustaviti. Zato so svarili vinogradnike, da se morajo že vnaprej pripraviti in razpršiti dohodke.²⁵⁵ Trtna uš se resda ni širila zelo hitro, vendar še vedno hitreje, kot so se bili vinogradniki sposobni prilagajati.

Po prvotni osuplosti in strahu je bilo prebivalstvo kmalu deležno naukov in navodil, kako ravnati v primeru okužbe. Mediji so redno prenašali nasvete in uredbe državnih oblasti. Propagirali so ustavljanje trtne uši z vbrizgavanjem ogljikovega disulfida po evropskih zgledih,²⁵⁶ pa čeprav so strokovnjaki to po nekaj poskusih odsvetovali kot povsem neučinkovito. Poskusi s poplavljanjem ali sajenjem trt v peščena tla tudi niso upravičili pričakovanj; njihova implementacija je sicer imela nekaj učinka, vendar so bile take naravne danosti v slovenskem prostoru precej redke. Po drugi strani pa tudi ekonomsko niso bili

252 *Kmetijske in rokodelske novice*, 21. 10. 1874, Uš *Phylloxera vastatrix* bliža se našim vinogradom.

253 *Kmetijske in rokodelske novice*, 22. 9. 1875, Trtna uš (*phylloxera*) se razširja!

254 *Kmetijske in rokodelske novice*, 12. 9. 1883, Naredbe zoper trtno uš.

255 *Kmetijske in rokodelske novice*, 15. 8. 1888, Vipavci, trtna uš pa vrtnarstvo.

256 *Kmetijske in rokodelske novice*, 4. 3. 1891, Kako obdelovati domače trte, da se jih ne loti trtna uš.

Vir: *Ilustracija*, 1931, št. 5, str. 148

prav učinkoviti.²⁵⁷ Pomembno je bilo, da je nastopil psihološki preobrat. Pesimizem je začel usihati, ko so obnove vinogradov z novimi trtami na ameriški podlagi dajale upanje, da bo vinogradništvo, resda ob velikih stroških, vendarle mogoče prenoviti. Problematici pa niso bili samo stroški. Širilo se je tudi spoznanje, da je hkrati treba spremeniti načine in tehnologijo dela v prenovljenih vinogradih. Trte na ameriški podlagi so z novimi načini dela terjale tudi spremenjeno miselnost vinogradnikov. V časopisih so opozarjali:

»... dobili pa smo iz domovine trtne uši, iz Amerike, tudi trto, dasi divjo, katera se ne meni za napade trtne uši, in na to podlago lahko cepimo najboljše domače trte. Da je to edina pot, oteti naše vinogradarstvo, o tem pa ne more dvojiti niti najnejevernejši Tomaž, ako si ogleda nove nasade ameriških trt, zlasti na Bizeljskem. Tam je bila trtna uš že pokončala vse vinograde, toda na mestu opustošenih zelene na mnogih krajih že novi vinogradi, katerih trte so obložene s sočnatimi grozdi. Zasaditev novih vinogradov pa ni tako lahka, da bi se izvrševala, kakor so bili dosihdob vajeni

²⁵⁷ Seručnik, Spopad s trtno ušjo na Kranjskem, str. 367.

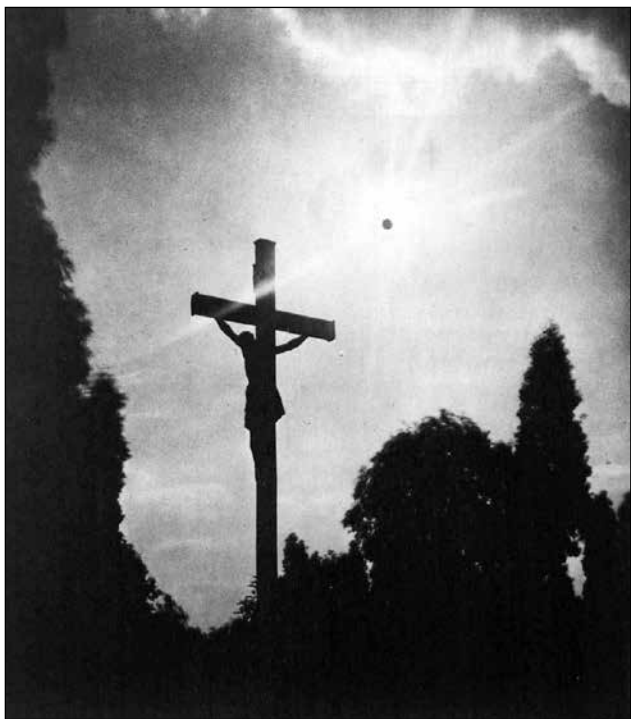
na mnogih krajih. Izkopali so jame ali kvečjemu jarke ter vanje vtaknili trte. Novo vinarstvo zahteva veliko dela, pa tudi umnega ravnanja.«²⁵⁸

Trtna uš je močno posegla v ekonomsko in socialno stvarnost, obseg ekonomske prizadetosti je močno presegal lokalno raven. Zato ni presenečenje, da je vstopila država in z mehanizmi delne prisile, delno pa spodbujanja s subvencijami in nagrajevanja poleg obnove pospešila še prestrukturiranje vinogradništva. V javnih trsnicah so množično vzgajali trte na ameriški podlagi in jih prodajali po zelo nizkih cenah ali jih celo delili posameznim kmetom, da bi znižali ceno obnove vinogradov. Ta je bila velik finančni zalogaj za večino vinogradnikov. Zato jim je država ponudila tudi možnost brezobrestnih posojil z dolgo dobo odplačevanja, od deset do dvajset let. Posegla je tudi po fiskalnih spodbudah. Vinogradnike so oprostili zemljiškega davka, dokler obnovljeni vinogradi niso polno rodili. Posameznikom, ki so še posebej skrbno obnovili vinograde, so podelili posebne premije in jih postavljali za vzor drugim. Ker je obnova vinogradov pomenila tudi spremembo tehnološke paradigme, so veliko napora vložili v izobraževanje. Ustanovili so vrsto vinarskih šol, pozimi pa organizirali tečaje, na katerih so vinogradnike učili tehnologije oskrbe trte in racionalnega vinarstva.²⁵⁹ Glede na značilnosti zemljišč, lege in mikroklike so določili vinorodne okoliše in priporočljiv trni izbor za posamezen vinski okoliš. Rezultati ukrepov niso izostali, vinogradništvo kot panoga si je opomoglo.

Obdobje med obema vojnama je pomenilo velik izziv za vinogradništvo. Prehod v novo državo je spremenil vinski trg. Zaradi novih carinskih meja se je zmanjšal izvoz. Domači trg je bil plitek zaradi nizke kupne moči. V tem času so v vinogradništvu ločili dva kakovostna razreda, in sicer severozahodni s kakovostno produkcijo (slovenska Štajerska) ter vzhodni in jugovzhodni del z izrazito količinsko proizvodnjo. Da bi postopno izboljšali kakovost, so v tridesetih letih določili trinajst vinarskih okolišev,

258 Vošnjak, Trtna uš in trtoreja.

259 *Gorice in vino*, str. 20–23.

Vir: *Ilustracija*, 1930, št. 11, str. 361

v katerih so gojili razmeram najustreznejše trte. Kakovostna vina so šla v izvoz, predvsem v Avstrijo in Česko, domačim potrošnikom so bila namenjena cenejša vina iz vzhodnih in jugovzhodnih predelov Slovenije. Problem prodaje vin se je zaostрил v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo. Dodatno je razmere poslabševal velik padec cen. Povpraševanja po kakovostnih vinih je bilo malo. Štajerskim vinogradnikom so se zaloge iz leta v leto povečevale. Konkurenca iz drugih jugoslovanskih predelov je začela ogrožati tudi vinogradnike iz vzhodnih in jugovzhodnih predelov, ki so na trgu nastopali s cenejšimi vini. Rastoča prodaja namiznega grozdja ni mogla nadoknaditi izpada vinskega izkupička.²⁶⁰

²⁶⁰ Vinogradništvo, str. 336–338. Goriup, Vinogradništvo, str. 28–30. Vinarstvo, str. 211–221.

Cene in problem prodaje niso bili edina nadloga, s katero se je soočala vinogradniška panoga. Skrb je vzbujalo stanje vinogradov. Sredi tridesetih let so ugotavljali, da sta kar dve tretjini vinogradov že izčrpani, da so potrebni nujne obnove. Največkrat je šlo za vinograde, ki so bili obnovljeni v prvem valu obnove vinogradov po trtni uši. Produktivna življenjska doba teh trt se je iztekala. V to zagato je leta 1938 vstopila država z ustanovitvijo sklada za obnovo vinogradov. Iz tega sklada so prizadetim podeljevali brezobrestna posojila za obnovo vinogradov. Na neki način se je ponavljala zgodba iz časov trtne uši. Stroški obnove vinogradov so bili visoki, za množico majhnih pridelovalcev skoraj nedosegljivi. Ocene pretečih socialnih stroškov so bile visoke. Navsezadnje so bili dohodki dobre petine prebivalstva v manjšem ali večjem deležu odvisni od dohodkov iz prodaje vina. V precepu med ekonomskimi in socialnimi stroški se je država odločila za aktivno posredovanje.²⁶¹

Obdobje po drugi svetovni vojni je bilo drugačno in je prineslo drugačne izzive. Nastopil je čas velikih sprememb v vinogradništvu in vinarstvu. Komunistična oblast je izvedla agrarno reformo, s katero so poddržavili večje vinogradniške komplekse in večje zasebne vinske kleti. Zasebni sektor je bil povsem razdrobljen in z ukrepi ekonomske in socialne politike potisnjen na družbeno obrobje. Njegov prispevek je bil večji del druge polovice 20. stoletja nepomemben. Potisnjen je bil v okvir proizvodnje vina za lastne potrebe ali pa v vlogo dobavitelja grozdja državnim vinskim kletem. Do sprememb je prišlo v sedemdesetih letih, ko so v novi koncept agrarne politike vključili tudi potencial zasebnih proizvajalcev. Temeljni cilj komunističnih oblasti je bil povečanje donosa grozdja in zniževanje stroškov proizvodnje vina. Temu namenu so podredili tudi ukrepanje. Na eni strani so ustvarjali velike vinogradniške komplekse v državni lasti, da bi bila uporaba mehanizacije tehnološko smotrna in ekonomsko učinkovita.²⁶² V ta namen so ustanovili posebne

261 Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 85–86.

262 Štern, *Razvoj vinogradniške proizvodnje*, str. 76–146.

podporne službe za razvoj vinogradništva in vinarstva. Na univerzi so omogočili študij vinarstva, poleg kmetijskega inštituta so ustanovili še poseben inštitut za vinarstvo. Te ustanove so s sistematičnim delom omogočile prenos sodobnega znanja in tehnologije iz zahodnih držav (predvsem Italije in Francije, kasneje se jima je pridružila še Nemčija) v vinogradništvo in vinarstvo, v vsakodnevno delovno prakso.²⁶³

Prva naloga, ki je čakala komunistične oblasti po koncu druge svetovne vojne, je bila nujna obnova vinogradov. Režim se je sicer zamenjal, a gospodarska nuja je ostala. Obnoviti bi bilo treba 18.000 hektarjev vinogradov, torej okoli 1000 hektarjev letno.²⁶⁴ Proces, ki se je začel pred vojno, je bilo treba pripeljati do konca. Vendar jim je zaradi pomanjkanja sredstev obnova vinogradov šla le počasi od rok. V desetih letih po koncu vojne jim je uspelo obnoviti le deset odstotkov površin. Večina je bila potem obnovljena v šestdesetih in sedemdesetih letih. Nove vinograde so sadili le na najboljših legah s sortami, ki so bile določene s trsnim izborom iz leta 1935. To pojasnjuje vztrajno zniževanje vinogradniških površin po drugi svetovni vojni. Zato težnja, da morajo nujno povečati hektarski donos trt. V nove vinograde naj bi sadili le kakovostne cepljenke, ki jim je ustrezala pedološka struktura tal. Analize so izvajale podporne državne strokovne službe v sodelovanju z inštituti in univerzitetnimi oddelki za vinogradništvo in vinarstvo. Za oporo trtam so v novih vinogradih uporabljali žično oporo, da bi bila oskrba trsov lažja in hitrejša. Iz starejših vinogradov so odstranjevali ali precepljali samorodnice, s sajenjem pa dopolnjevali prazna mesta. Zaradi dobrih začetnih izkušenj so uveljavljali zvišanje gojitvenih oblik in povečanje sadilnih razdalj, da bi povečali pridelek. Redčenje trsov je bilo nujno zaradi uporabe mehanizacije, tudi v strmih legah. Za ta namen so preurejali vinograde v terase, ki so morale biti dovolj široke, da so omogočale strojno obdelavo. Širino teras so pridobivali s prilagajanjem medvrstne razdalje. Od tod

263 Hrček, *Spomini slovenskega agronoma*, str. 249–280.

264 Štern, *Razvoj vinogradniške proizvodnje*, str. 81.

konstantno zniževanje trsov na hektar vinogradov, kasneje se temu pridruži še zmanjševanje, celo opuščanje vinogradniških površin zaradi kriznih gospodarskih razmer v državi.²⁶⁵

Trsni izbori, vinski tipi in površine

Že v času habsburške monarhije so nastajali prvi zametki sodobne vinske rajonizacije. V letih 1869–1871 so v slovenskem prostoru določili tri vinorodne okoliše, ki v geografskih opredelitvah, le z nekoliko drugačnim poimenovanjem, obstajajo še danes. Glede na upravno politično razdelitev so takrat določili: štajerski, kranjski in primorski vinorodni okoliš. Štajerski vinorodni okoliši so zajemali severovzhodni predel Slovenije in so se navezovali na vinogradniški pas na današnjem avstrijskem Štajerskem.²⁶⁶ Na jugozahodu se je ta vinski rajon navezoval na kranjske vinorodne okoliše, ki so ležali na jugovzhodu osrednje Slovenije (Dolenjska).²⁶⁷ Osrednji del Slovenije (Kranjska) je imel vinorodni okoliš še na zahodnem delu dežele. Zahodni vinorodni okoliš (Vipavska dolina) se je že navezoval na primorski vinorodni okoliš, ki je zajemal dele slovenske Istre v zaledju Trsta in Goriške.²⁶⁸ Tipologija vinskih okolišev je bila nekoliko dopolnjena leta 1905, ko so postavili zahtevo, da je treba vse trse izrecno vzgajati na ameriški podlagi. Posodobili so tudi vinske sorte, da bi kar najbolj uravnovesili zahteve tal in potrebe trt. Le tako je bilo pričakovati optimalen pridelek grozdja. V štajerskem vinorodnem okolišu so priporočali laški rizling, zeleni silvanec, šipon, beli burgundec, belo in zeleno žlahtnino, renski rizling, rumeni muškati in rdeči traminec. Za posebne lege pa še rdeče sorte – modro frankinjo in dve lokalni trti (modro kavko in vranek). Za kranjski vinorodni okoliš so priporočali sorte

265 Pulko, Razvoj vinogradništva na Štajerskem, str. 27–29.

266 Danes je to podravski vinski rajon, ki leži v porečju reke Drave, v severovzhodni Sloveniji ob meji z Avstrijo in deloma Madžarsko.

267 Danes je to posavski vinski rajon, ki združuje vinograde v porečju Save, v južnem do jugovzhodnem delu Slovenije ob meji s Hrvaško.

268 Danes ta rajon imenujejo primorski vinski rajon in leži v zahodni Sloveniji ob meji z Italijo.

zeleni silvanec, veltlinec, kraljevino, laški rizling, belo in rdečo žlahtnino, modro portugalko, žametno črnino in modro frankinjo. V Vipavski dolini, ki je bila pod vplivom sredozemskega podnebja, pa rebulo, malvazijo, rumeni muškat in grganjo. V osrednjem in vzhodnem delu Slovenije je bil poudarek na belih vinskih tipih. Drugače je bilo v primorskem vinorodnem okolišu. Razmerje med belimi in rdečimi sortami je bilo v teh krajih bolj uravnoteženo. Za bela vina so gojili malvazijo, sauvignon, semillon in rumeni muškat, za rdeča pa refošk, modri pinot in cabernet sauvignon.²⁶⁹ Vzpostavljeno strukturo po posameznih okoliših so znova aktualizirali leta 1935.²⁷⁰ V sodelovanju s strokovnjaki so natančno predpisali priporočen trsni izbor in vinske tipe za posamezne vinske podokoliše glede na lege vinogradov.²⁷¹ Tako se je paleta vinskih tipov, ki je bila vzpostavljena leta 1905, z rahlimi modifikacijami obdržala vse do konca 20. stoletja.

Površine, namenjene vinogradništvu, so bile v Sloveniji skromne. Tudi v obdobjih največje razširjenosti v 19. stoletju trte niso zasedale več kot štirih odstotkov obdelovalnih površin. Presoja samo po tem podatku pa je zavajajoča, kajti ekonomska vrednost vinogradov je močno presegala njihov delež v kmetijski zemlji. Vinogradništvo je bilo visokointenzivna panoga, ki je omogočala preživetje večjega števila ljudi kot druge kulture v plodni ravnini. In to na zemlji, na kateri bi druge kulture komajda uspevale ali pa sploh ne.

Sprehod skozi statistično gradivo pokaže, da so bile vinogradniške površine v 20. stoletju dinamična kategorija, podvržena nenehnim spremembam. Njihova površina se je sčasoma spreminjala. In to navzdol. Površine, namenjene vinogradništvu, so se skozi desetletja vztrajno zniževale. Hkrati pa je produktivnost več kot izdatno nadomeščala upad površin. V historični perspektivi je opazen tudi počasen odmik od kvantitete h kvaliteti.

269 Adamič, Oris slovenskega vinogradništva in vinarstva, str. 20–23.

270 Goriup, Vinogradništvo, str. 28–30.

271 Trsni izbor in vinski tipi za Dravsko banovino.

Vir: *Ilustracija*, 1929, št. 6, str. 179

Trtna uš je močno posegla v vinogradniški vsakdan. V dveh desetletjih po njenem izbruhu se je podoba vinogradništva povsem spremenila. Z obnovo se je nekoliko zmanjšala površina vinogradov. Na globalni slovenski ravni je upad vinogradniških površin znašal pet odstotkov, vendar različno po posameznih pokrajinah. Na štajerskih vinorodnih območjih so se površine zmanjšale za dobrih enajst odstotkov, na kranjskih za šest in pol odstotka, na goriških za pet odstotkov. To zmanjšanje lahko deloma pripišemo visokim stroškom obnove, ki jih manjši pridelovalci niso zmogli. Kljub državnim spodbudam in podpori se jim ekonomski račun preprosto ni izšel, zato so vinogradništvo opustili. Deloma so v procesu obnove opustili del vinogradniških površin, ki niso bile najprimernejše za nove trte, mnogokrat zaradi erozije prsti. Zgodba pa nikakor ni bila enovita. V enem majhnem lokalnem okolju, kot je bilo področje Kopra in Pirana, so se z obnovo vinogradov površine celo povečale. In to za celih 40 odstotkov. Ob ugodnih lokalnih cenovnih razmerah

Vir: *Ilustracija*, 1929, št. 6, str. 179

in možnosti za prodajo vina so del travnikov in celo nekaj slabih gozdnih površin spremenili v vinograde.²⁷²

Temeljna značilnost 20. stoletja je zmanjševanje proizvodnih površin. V tem stoletju so opustili več kot polovico vseh vinogradov. Vzporedno je upadala tudi proizvodnja vina, ki je bila na koncu stoletja za 60 odstotkov manjša kot na začetku. Najnižja točka pri površinah je bila dosežena leta 1970, ko so glede na obseg vinogradov pred trtno ušjo obdelovali le 38 odstotkov nekdanjih površin.²⁷³ Opuščali so manj primerne lege, ki ekonomsko niso upravičevale potrebnih vlaganj v posodabljanje tehnologije. Proces zmanjševanja obsega vinogradov se je za-

272 Valenčič, *Vinogradništvo*, str. 302.

273 *Statistični letopisi* (1955–1991).

čel že v desetletju pred prvo svetovno vojno in se nato vztrajno nadaljeval. Največji upad je sledil v obdobju komunistične gospodarske ureditve, ko je bil vse do sedemdesetih let poudarek predvsem na kvantiteti v okviru državnih vinarskih podjetij. Odtlej pa do konca 20. stoletja je obseg vinogradov začel zelo počasi spet naraščati. To je sovpadlo z dvema procesoma. S počasnim odmikom od poudarkov kvantitete h kvaliteti in z večjo vlogo zasebnega vinogradništva v osemdesetih in devetdesetih letih. Vzporedno z zmanjševanjem površin je šlo tudi število rodnih trt. Trendna linija v enakih razmerjih sledi zmanjševanju površin.

Zanimivo je tudi opazovanje gibanja gostote trt na hektar vinogradniške površine. Število trt na hektar obdelovalne površine se je v drugi polovici 20. stoletja prepolovilo, kar je bila posledica uvajanja novih tehnoloških prijemov. Gre za proces rasti produktivnosti trt, ki je deloma nadoknadila upad površin. Pridelek grozdja na trto se je v drugi polovici 20. stoletja več kot potrojil, z 0,48 kilograma je narasel na več kot 1,5 kilograma na trto. V istem času pa iztisnjena količina vina ostaja približno na isti količinski ravni, pri čemer je narasla učinkovitost, merjena skozi razmerje med grozdom in pridobljenim vinom, ki se je ob koncu šestdesetih let z letnimi oscilacijami ustalila na okoli 70 odstotkih.²⁷⁴

Pankrti

Proti koncu 19. stoletja so se vzporedno z obnovo vinogradov z žlahtnimi trtami širili tudi nasadi samorodnih trt.²⁷⁵ Šlo je za ameriške, necepljene trte (izabela, othello, noah, york, madeira in druge), ki so jih začeli gojiti po izbruhu trtne uši, ker so evropske avtohtone vrste zamirale. Samorodne trte so sadili na manj primernih legah za žlahtne trte. Tudi v primerih,

²⁷⁴ Prav tam.

²⁷⁵ Valenčič, Vinogradništvo, str. 303.

ko posamezniki niso imeli dovolj velikih vinogradov ali pa jim je bilo vinogradništvo le postranska dejavnost in bi bil potreben finančni vložek za saditev žlahtnih trt ekonomsko nevzdržen. Obseg površin samorodnih trt je bil pred prvo svetovno vojno še nizek in ni pritegnil pozornosti oblasti. Vina iz ameriških trt niso problematizirali, ker je šlo za naraven pridelek. Lahko so uporabljali oznako naravnega vina. Tako vino je imelo majhen delež na trgu in ni ogrožalo uveljavljenih proizvajalcev kakovostnih vin. Bolj kot samorodnica oziroma vino iz samorodnic je v tem času oblast in javno mnenje zaposlovalo vprašanje ponarejenih vin ali množična konzumacija cenenih, vinu podobnih pijač.

Taka praksa se je razmahnila v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja, ko sta peronospora in trtna uš pustošili med vinogradi. Na uveljavljeno prakso izboljševanja vina s sladkorjem, da bi povečali alkoholno stopnjo, se je navezala uporaba cenejšega škrobnega sladkorja. Marsikdaj so ubrali tudi bližnjico in vinu preprosto dodali žganje. Sumi, da je marsikateri gostilničar, pa tudi vinar, svoje vino množil z dodajanjem vode, so bili v javnem diskurzu stalnica. Širila se je tudi proizvodnja vina iz tropin, ko so tropine namočili v večji količini vode, dodali sladkor ali žganje in tako pridobili pijačo, ki je bila na daleč podobna vinu. Vsi ti postopki so ostajali v mejah naravnega pridelka. Resda s stališča poslovne morale to niso bila častna dejanja, vendar potrošnikom niso zdravstveno škodovala. Drugače je bilo v primeru uporabe kemijske tehnologije, ki je sicer omogočala proizvodnjo vinskih ponaredkov tudi brez naravnih substanc, a je marsikdaj šla čez meje zdravstvene neoporečnosti.

Nelojalna tržna praksa in medijska poročila o zlorabah pri proizvodnji vina, o pojavu umetnih vin ali vinu podobnih pijač ter s tem povezanih zdravstvenih grožnjah so vznemirjali javno mnenje. Širilo se je nezaupanje, ki je ne nazadnje škodovalo tudi korektnim proizvajalcem in trgovcem. Nezaupanje je bilo mogoče preseči le z regulacijo proizvodnje in trga vina. Po pone srečenem poskusu regulacije iz leta 1880 so oblasti habsburške monarhije ukrepale v letu 1896, ko so zakonsko prepovedale

ponarejanje živil, tudi vina. Pri tem je bila velika pomanjkljivost, da zakon ni definiral vinskega ponaredka. To pomanjkljivost so odpravili z vinskim zakonom iz leta 1907. Z zakonom so predpisali, da mora biti vino stisnjeno iz svežih grozdnih jagod. Predpisali so tudi dovoljene dodatke²⁷⁶ in opredelili, v kakšnih primerih jih je dovoljeno dodajati vinu. Vsaka druga proizvodnja umetnih vin je bila prepovedana. Ob prijavi je bila izjemoma dovoljena proizvodnja vina iz tropin, a le za lastno porabo. Da določbe ne bi ostale črka na papirju, je država vzpostavila nadzor nad proizvodnjo in prodajo vina s posebno inšpekcijsko službo. Z nadzorom in kriminalizacijo spornih vinskih praks je državi postopno uspelo omejiti vstopanje umetnih vin na trg.²⁷⁷

V obdobju med obema vojnama je vprašanje vinskih ponaredkov povsem zasenčila samorodnica oziroma vino, stisnjeno iz grozdja samorodnic. Samorodnice so namreč iz skromnih začetkov v zadnjih desetletjih 19. stoletja postale v Sloveniji ekonomsko in politično vprašanje. Med prvo svetovno vojno in neposredno po njej so se površine s samorodnicami razširile. Pred drugo svetovno vojno so že presegle desetino vseh površin. Pomemben del vinogradništva so postale zaradi večje odpornosti proti boleznim in nizkih stroškov pridelave. Samorodnice so bile najbolj razširjene na Štajerskem, kjer so sicer proizvajali najbolj cenjena vina. Zdelo se je, kot da se je sprožil proces izpodrivanja žlahtnih trt, proces kakovostnega nazadovanja panoge. Proces v nasprotju s cilji oblasti, ki so v tem času podpirale postopen prehod iz kvantitete v kvaliteto kot merilo uspeha produkcije; tudi ali predvsem zaradi ekonomskih učinkov. Vino iz samorodnic, četudi slabše kakovosti, je spodjedalo tržne priljubljenosti pridelovalcem kakovostnejših vin.

Da bi zavarovala regionalno kakovost vin, a tudi parcialne ekonomske interese večjih vinogradnikov z žlahtnimi trtami in

276 Dovoljeno je bilo dodajanje enoodstotnega čistega alkohola, mešanje različnih vrst vina, razkisanje z apnom, dodajanje vinske kisline in natrijevega bisulfata, barvanje vina s svežimi tropinami rdečega vina ali z dodajanjem karamela. Za slajenje vina s čistim sladkorjem so potrebovali posebno dovoljenje oblasti.

277 Pančur, Ponarejanje vina pred prvo svetovno vojno, str. 143–151.

vinarjev, je v dogajanje posegla država. Njen namen je bil postopna odprava samorodnic. Politični mehanizmi regulacije gojenja samorodnic in prometa z vini iz samorodnic so vsebovali dve strategiji. Ekonomsko in ideološko pod plaščem zdravstvenih argumentov. Zavedali so se, da z golo prisilo ne bodo prišli daleč, saj je prvi ukrep z začetka dvajsetih let s prepovedjo razmnoževanja samorodnic v trsni nasadih izzvenel v prazno. Ker prepoved ni zalegla, so s posebnim zakonom vzpostavili sistem spodbud za omejitev samorodnic.

Ekonomski ukrepi so bili nastavljeni tako, da bi s spodbudami stimulirali kmete, da opustijo samorodne trte. Ponujali so jim denarne nagrade za precepljene samorodnice ali so jim podarili žlahtne trse za izkrčeno samorodnico. Kjer so bili pogoji za trto slabi, so kmetom predlagali spremembo kulture. Stroške prehoda je krila država. Samorodnico naj bi nadomestili s sadnim drevjem ali kakšno drugo kulturo. Spodbude je dopolnjevala zakonska in ideološka prisila za omejevanje trgovine z vinom iz samorodnic. Vinski zakon iz leta 1930 je vinom iz samorodnic odvzel označbo naravnega vina. Ta označba je bila do takrat povsem običajna, saj je zakon iz leta 1907 vsako vino iz grozdnih jagod opredeljeval kot naravno vino. Proizvajalci vina iz samorodnic so uporabljali to oznako kot znak družbene sprejemljivosti vina iz samorodnic.

Nova regulacija na pragu velike gospodarske krize je bila stroga. Vino iz samorodnic so smeli prodajati le z oznako izvora vina ali pa v primeru mešanja z žlahtnim vinom pod oznako mešano vino. Potrošniki bi tako že na daleč vedeli, da imajo opravka z manjvrednim vinom. Prodaja pod temi pogoji je bila dovoljena le za prehodno dobo dveh let, in še to le v krajih proizvodnje. Po letu 1932 je bila prepovedana vsaka komercializacija vina iz samorodnic.²⁷⁸ Vinski zakon je podal natančno definicijo vina: »Pod imenom **vino** je dopuščeno dajati v promet in zaradi tega hraniti samo tisto pijačo, ki je proizvod alkoholnega kipeanja (vretja) mošta iz presnega grozdja domače (žlahtne) trte.«

²⁷⁸ Slabe, Proč s šmarnico, str. 89–105.

Hkrati so natančno predpisali procedure in pogoje trgatve, seznam dovoljenih dodatkov vinu in delno tudi načine kletarjenja, da bi dolgoročno dvignili kakovostno raven vin. Tu so se v veliki meri naslanjali na zakon iz leta 1907. Natančno postavljena definicija vina je povsem izključevala vino iz samorodnic kot »pravo« vino.²⁷⁹ Tako vino je bilo obravnavano kot neke vrste bastard med žlahtnimi vini. Postalo je vinu podobna pijača in bilo na administrativni in simbolni ravni postavljeno v isto vrsto kot pokvarjena, ponarejena ali umetna vina, katerih promet so skušali zaustaviti zaradi ogrožanja zdravja potrošnikov.

Skrb za zdravje prebivalstva je postala druga strategija v boju proti vinom iz samorodnic. Pripisovali so jim izrazito negativne zdravstvene učinke. Potrošnikom takih vin so paternalistično pripisovali nezavednost in/ali ignoranco posledic uživanja. Pripisovali so jim torej moralno šibkost. Metilni alkohol, ki je prisoten v takih pijačah, naj bi povzročal zastrupitve, degeneracije, duševne bolezni in nenadzorovano nasilno obnašanje, celo samomore. Tudi redno pitje v majhnih količinah je že bilo pot v pogubo. Vse posledice pretiranega uživanja vina in alkoholizma so usmerili v eno samo zvrst vina, v vina iz samorodnic, zlasti v vino iz samorodne trte noah.²⁸⁰ Ne meneč se za nedokazanost trditev, je ideološki aparat s pomočjo medijev poskušal disciplinirati potrošnike. Hkrati je ideološka regulacija vsebovala tudi razredne poudarke, saj je bilo gojenje samorodnic kot dopolnilna dejavnost najbolj razširjeno med malimi, običajno revnimi kmeti. Torej med družbeno zapostavljenimi sloji. Samorodnice so bile zaradi nizkih proizvodnih stroškov kot nalašč za množico drobnih kmetov, ki so imeli težave z zagotavljanjem vsakodnevne preživetja na razdrobljenih kmetijah. Samorodnice so ob sorazmerno manjšem vložku dela in denarja bogato obrodile, kmetom pa omogočale samooskrbo z vinom. Drugega jim tudi ni preostalo, saj je bila prodaja takega vina neželena, v tridesetih letih pa tudi že izrecno prepovedana.

²⁷⁹ Žmavc, *Vinski zakon in kletarski vedež*, str. 7–15.

²⁸⁰ Slabe, *Proč s šmarnico*, str. 85–88.

Ideološki konstrukt je gradil anatemo vina iz samorodnic in stigmatizacijo potrošnje tega vina na splošno razširjenem problemu alkoholizma. Prevladujoč diskurz je problem alkoholizma zamejeval v proizvodnjo in potrošnjo vina iz samorodnic in tako s stigmatizacijo dodatno razločeval in konstituiral oziroma utrjeval obstoječe družbene razlike. Voda na mlin tega diskriminacijskega diskurza so bila tudi trideseta leta. Leta velike gospodarske krize so prinesla naraščajoč obseg socialno patoloških dejanj. Kršitve javnega reda in miru, prestopki zoper nedotakljivost lastnine in telesa so odmevali. Zlasti tedaj, ko so bili storilci pijani, kršitve in prestopki pa okrutni. Problem alkoholizma je bil sicer splošen, vendar je bil najizrazitejši v vinorodnih krajih. Statistike so kazale, da so v teh krajih zaradi pretiranega uživanja alkoholnih pijač opažali primerljivo višji porast bolezni prebavnih organov ter srca in ožilja.²⁸¹ A k temu niso pripomogla samo vina iz samorodnic!

Regulacija gojenja samorodnic in prepoved takega vina sta se izkazali za bob ob steno. Navkljub spodbudam, finančnim podporam in prepovedi prodaje vina iz samorodnic se proces naraščanja vinogradov samorodnic ni ustavil. Trideseta leta niso bila ravno primerna za take ukrepe. Velika brezposelnost v urbanih središčih (okoli 30-odstotna) in močno znižana kupna moč na podeželju sta iz leta v leto krčili obseg uradnega vinskega trga. Sočasno so ugotavljali razraščanje sivega vinskega trga. V takih razmerah je razumljivo, da se je povečevalo povpraševanje po cenениh vinih. Ker je bil promet z vini iz samorodnic uradno prepovedan, se je poleg neformalnega trga razmahnil tudi uvoz cenениh vin iz drugih, južnih predelov jugoslovanske države.²⁸²

Po drugi svetovni vojni so se v spremenjenih razmerah vinogradi s samorodnicami še bolj razširili. Na višku, sredi 20. stoletja, so samorodne trte predstavljale petino vseh vinogradniških površin. Nato se je z različnimi ukrepi oblasti ta površina

281 I. Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 483–489. I. Pirc, Prehrana prebivalstva, str. 73–113.

282 Goriup, Vinogradništvo, str. 28–30.

zmanjševala in se ob koncu 20. stoletja vrnila na raven izpred druge svetovne vojne (desetodstotno). Še bolj je padlo število rodnihi samorodnih trti. Pridelek grozdja samorodnic je sredi stoletja pomenil četrtno pridelanega grozdja, ob konca stoletja le še statistično zanemarljive količine.²⁸³ Proces so dodatno spodbujali ukrepi komunističnih oblasti, ki so sistematično odpravljale samorodne trte iz državnih (nacionaliziranih) vinogradiških kompleksov. Drugače je bilo v zasebnem sektorju, ki je, v odsotnosti vsakršne ekonomske spodbude, še vedno prisegal na samorodne trte in redno stiskal vino iz tega grozdja. Mik manjše zahtevnosti pridelave in proizvodnje vina je bil neomajen.

Omeniti je treba, da je bilo povpraševanje po vinu iz samorodnic zaradi nezadostne kupne moči prebivalstva še vedno veliko, odjem torej zagotovljen. Komunistična oblast je samorodne trte in vino iz samorodnic tolerirala, čeprav je na deklarativni ravni poudarjala njihovo ekonomsko neracionalnost. A dejavnosti ni stigmatizirala ali celo kriminalizirala kot oblasti pred drugo svetovno vojno. Tudi iz ideoloških razlogov ne, kajti tudi v dobi socializma se je potrošnja vin iz samorodnic navezovala na revščino in s tem na družbeno stratifikacijo. Je pa v obdobju po drugi svetovni vojni opešal ključni argument stigmatizacije vin iz samorodnic. Spoznanje je bilo jasno, problem ni bil v uživanju tega vina, v vsebnosti metilnega alkohola, temveč v količinah zaužitega vina. Zato so oblasti več napora usmerile v oblikovanje kulture pitja vina. Skupaj z urbanizacijo in rastjo kupne moči prebivalstva so te družbene kategorije naredile več za omejevanje samorodnih trti in iz njih pridelanega vina kot vsi drugi prisilni ali stimulatívni ukrepi državnih oblasti.

283 *Statistični letopisi* (1955–1991).

Cviček

V okviru vinogradništva in vinarstva je zanimiva zgodba o cvičku. O lokalnem vinu, ki je v zadnjih desetletjih pridobilo mitsko podobo najstarejšega vina. Pripisujejo mu status avtohtonega vina, uvrščajo ga v del kulturne dediščine dolenjske regije. Diskurz o cvičku vsebuje vse potrebne elemente za imaginarij nacionaliziranja pijače, »*cviček kot ambasador slovenske nacionalnosti*«. Torej neposredno vzpostavlja povezavo med vinom (cviček) in nacionalno slovensko in ožjo dolenjsko regionalno identiteto.²⁸⁴ Diskurz nekritično vztraja pri domnevno krivični zapostavljenosti cvička, s čimer cvičku pripisujejo moralni imperativ žrtve. Da so ga cenili na Dunaju v času habsburške monarhije, da ga je po drugi svetovni vojni rad pil jugoslovanski predsednik Tito, je nesporen element historične kontinuitete in pomembnosti. Kontinuiteta pa sega v nedoločeno preteklost. Šlo naj bi za najstarejše vino, saj je sestavni del cvička »žametna črnina«. Trta »žametne črnine« pa naj bi bila »najstarejša trta na svetu«.²⁸⁵ Kot avtohtono slovensko vino naj bi cviček postal »kamenček v mozaiku dvigovanja in prepoznavnosti Slovenije v svetu«.²⁸⁶

Mitološko podobo cvička spremlja proces kulturnega prevrednotenja in socialnega uveljavljanja vina, ki je v preteklosti praviloma veljalo za kmečko, nekakovostno kislo vino. Mešali so ga iz različnih tipov vina, mnogokrat so dodajali tudi vino iz samorodnic. Vino cviček je bilo namenjeno lastni porabi in prodaji nezahtevnim kupcem v ožjih geografskih okvirih. Cvička se je skoraj celo 20. stoletje držal prizvok revščine in s tem povezane retorike socialnega izključevanja. Stigmatizirani so bili tako proizvajalci kot potrošniki.

284 O konceptualnih ozadjih povezave med hrano in nacionalizmom kot vsakodnevno prakso identitetnih definicij gl. Ichijo in Ranta, Food, National Identity and Nationalism. Ta koncept se v veliki meri naslanja na pojem »banalnega nacionalizma«, to je na koncept pripisovanja nacionalističnega značaja vsakodnevnim dejanjem, ki ga zastopa Michael Billig (Banal nationalism).

285 Mišljena je trta žametne črnine v Mariboru, ki naj bi bila stara okoli 400 let. Pri tem pa se povsem zanemari, da v okolici Maribora (to je v vzhodni Sloveniji) cvička sploh ne pridelujejo.

286 Kuljaj, Cviček – prvi slovenski ambasador, str. 10–12.

Vino cviček je mešanica različnih rdečih (65 odstotkov) in belih (35 odstotkov) vin.²⁸⁷ Cviček potrošniki dobro sprejemajo zaradi nizke stopnje alkohola (med 8,5 in 10 odstotkov), pitnosti in prijetne kislosti.²⁸⁸ Kot vino z imenom cviček se pojavlja v virih v drugi polovici 19. stoletja, še pred invazijo trtnih uši. Ime cviček naj bi pomenilo precej kislo vino. Poimenovanje cviček se kot generično ime za rdeča vina iz Dolenjske uveljavlja po letu 1870. O njegovi sestavi v tej zgodnji dobi ni veliko znanega. Prav gotovo je s trtno ušjo nastopila transformacija, saj so morali iznajti drugačno mešanico. Veliko starih trt z obnovo vinogradov po trtni uši namreč niso več gojili.²⁸⁹ Že od prvih dokumentiranih omemb pa se cvička drži sloves nekakovostnega vina. V posameznih predelih naj bi pridelali tako kislo vino, da je bilo na meji užitnosti. V teh predelih so strokovnjaki v času trtne uši, pa tudi kasneje, močno priporočali, da kmetje povsem opustijo vinogradništvo in vinarstvo ter se preusmerijo v sadjarstvo.²⁹⁰ Problem ni bil samo v trtah, v grozdju, temveč tudi v izostanku vsakega resnega vinogradniškega in kletarskega dela zaradi pomanjkanja sredstev in nezadostnega tehnološkega znanja. Nemalokrat so vino stiskali iz prezgodaj potrganih grozdov. Slab sloves cvička se je še okrepil po drugi svetovni vojni. Šlo je za obdobje, ko je bila v ospredju kvantiteta. V petdesetih in šestdesetih letih so bila izrazito v modi rdeča vina. Kakovostna vinska produkcija je bila komaj zadostna za domačo potrošnjo, pa tudi zelo draga. Uvoz tujih vin v obdobju komunistične ureditve je bil malenkosten. Zato je bilo povpraševanje, tudi po nekakovostnem vinu, veliko. Regulacije o sestavi cvička ni bilo, kaj šele o zaščiti blagovne znamke. Ker je bilo vino priljubljeno, so se pojavljale velike količine vina pod imenom cviček iz državnega in zasebnega sektorja, največkrat pridelanega iz grozdja, uvoženega iz južnih jugoslovanskih vinogradniških predelov. Ta vina

287 Žametna črnina, modra frankinja, kraljevina, laški rizling, rumeni plavec, zeleni silvanec, bela žlahtnina, ranfol.

288 Terčelj, Značilnosti dolenjskega cvička, str. 15.

289 Granda, K zgodovini cvička, str. 299–300.

290 G. Pirc, Cviček.

Vir: *Ilustracija*, 1929, št. 7, str. 208

bi lahko mirno uvrstili med ponaredke. Leta 1968 je bil dosežen neslaven rekord, da so prodali kar sedemkrat več cvička, kot so ga bili sposobni pridelati vsi vinogradniki na Dolenjskem.²⁹¹ K povpraševanju je seveda prispevala tudi nizka kupna moč prebivalstva. Cviček se je uvrščal na približno isto kakovostno raven kot vino iz samorodnic. Proces kulturne, tehnološke in kakovostne preobrazbe je nastopil v osemdesetih letih 20. stoletja, šele po tem, ko je bilo zasebno kmetijstvo spet prepoznano kot legitimna gospodarska dejavnost v okvirih komunistične gospodarske politike.

²⁹¹ Kuljaj, *Prvo uradno poimenovanje*, str. 48–49.

POVZETEK

DELO IN ZEMLJA

**Male študije
kmečkega sveta**

V slovenski nacionalni ideologiji so kmetje vse do komunistične ureditve predstavljali osrednji družbeni sloj. Drugače tudi ni moglo biti, saj je bila Slovenija v ekonomskem in socialnem smislu agrarna družba še vse do druge svetovne vojne. Uveljavitev kmetov in kmetijstva v ideološko-političnem imaginariju je bila povezana s strukturnimi spremembami od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Tako kot drugod v evropskem prostoru je imel vnos kmečke tematike v družbeni imaginarij tudi dodatne dimenzije, saj je sovpadal z vstopom množic v politično življenje, tudi kmečkih, zaradi širitve volilne pravice. To je spremenilo razmerje političnih sil, percepcijo družbene strukturiranosti in imelo vpliv na oblikovanje agend v različnih podsistemih. Afirmacijo in soglasje je bilo mogoče pridobiti le s spremembo strategij in praks javnega političnega delovanja, koncipiranja razvojnih prioritet ekonomije in družbe. Vse te spremembe so bile sintetizirane v javnem diskurzu, ki ni smel diskriminirati kmečkih množic, temveč jih je postavljajl v sredo nacionalne ideologije.

Pred drugo svetovno vojno so kmete dojemali kot aktivne dejavnike razvoja, ki naj bi, vsaj večji kmetje, delovali kot podjetniki. Dolgoročna kmetijska politika naj bi jih spodbudila k izkoriščanju vseh notranjih rezerv na kmetiji, da bi razširili dohodkovne vire. Državne subvencije naj bi bile spodbuda za potrebne investicije v modernizacijo (prestrukturiranje) kmetijske proizvodnje. Ena najbolj perečih težav kmetijstva je bila nezadostna zaposlenost kmečkega prebivalstva kot izraz agrarne prenaseljenosti. K temu je treba prišteti še razdrobljeno posestno strukturo, ki je generirala v povprečju nizko donosnost kmečkega dela. Mali kmetje so nujno potrebovali zadostne vire za preživetje, socialno in ekonomsko modernizacijo. Zato so morali poseči po integriranju različnih virov dohodkov. Le tako so lahko zadostili potrebam po denarju za rastoče življenjske stroške in sledenju ekonomski in socialni modernizaciji. Diverzifikacija kmečkih dohodkov je bila torej socialna in ekonomska nujnost. V precepu so bili zlasti kmetje s posestmi do pet

hektarjev. Vendar kmetje oziroma kmečko prebivalstvo niso prakticirali diverzifikacije oziroma integracije dohodkov samo iz nujnosti. Še kako pomembni so bili momenti želja po rasti dohodkov oziroma večji dohodkovni stabilnosti in izboljšanju življenjske ravni družine. Najpomembnejši ukrepi pri integriranju različnih virov so bili emigracija, zaposlitev na drugih kmetijah in kmečka proizvodnja različnih artiklov. Vsi ti procesi so položaj kratkoročno lajšali in s tem tudi prispevali k ekonomski in socialni stabilizaciji razmer na podeželju pred drugo svetovno vojno.

Druga svetovna vojna je pomenila veliko prelomnico, kajti med vojno sta bila na veliki preizkušnji kmečki racionalizem in pragmatizem. Večina kmetov je skušala živeti in gospodariti v običajnem ritmu in načinu, če jim je le bilo dovoljeno. Če odmislimo splošen kontekst vojne in fokus usmerimo na posameznika, potem lahko zasledimo določeno logiko. Kmetje so v okviru danih možnosti skušali pragmatično voditi svojo kmetijo, kolikor je le bilo mogoče. V času neracionalnosti so skušali ravnati racionalno, kmetijo in kmečko delo so mislili prek okvirov vojne. Ob žetvi so bili z mislimi že pri setvi, pa četudi se je svet okrog njih podiral. Življenjski ritem in pogledi so sledili cikličnosti dela v kmetijstvu. Predstavljeni primer priča, da so nekateri kmetje vojni navkljub inflacijsko napihnjene prihodke usmerjali v produktivne investicije, ne v ekscesno potrošnjo, kar kažejo tudi številni drugi primeri iz prve in druge svetovne vojne. Na koncu se tudi takim kmetom ni izšlo. Vojna vihra je izničila racionalizem, odpravila pragmatizem, zastrla pogled v prihodnost, vzela vsako upanje, opustošila kmetije ter razbila družine.

Čas po drugi svetovni vojni je pomenil prelomnico v kategorizaciji kmečkega prebivalstva. Vzpostavitev komunističnega režima in uvedba centralno-planskega sistema sta postavili kmetijske dejavnosti in kmete v povsem nov položaj. Podobno kot v drugih komunističnih vzhodnoevropskih deželah. Opisati ga je mogoče z besedami, da je bila kmetijska politika po letu

1945 utemeljena na ekonomski, socialni in politični diskriminaciji kmetov, kar je v dolgoročni perspektivi gotovo vplivalo na podobo kmetijstva kot panoge in kmetov kot družbenega sloja v javnosti. Neuravnotežena politična in administrativna obravnavna različnih gospodarskih sektorjev v slovenski (jugoslovanski) verziji socializma je imela prav gotovo negativne posledice. Zaradi slabih ekonomskih rezultatov kmetijstva se je slovenska (jugoslovanska) kmetijska politika v štirih desetletjih komunistične ureditve večkrat spreminjala. Vendar so bile spremembe le sprememba taktike, ne pa tudi strategije.

Kmetijska politika je slonela na »marksistični interpretaciji«, da kmetje dolgoročno ne morejo obstati kot drobni producenti zaradi procesov koncentracije zemljiškega lastništva in proizvodnje v obliki veleposestev. In ravno neizogibnost proletarizacije kmetov v kapitalistični ureditvi je upravičevala načela komunistične kmetijske politike v Sloveniji (Jugoslaviji). Ideologi kmetijske politike so dodatno izhajali iz teze, da zasebno kmetijstvo (ne glede na velikost) nenehno odpira možnosti krepite kapitalističnih odnosov na podeželju, kar je bilo v nasprotju s težnjami komunistične stranke.

Ne glede na spremembe je torej jasno, da je bil več desetletij osnovni cilj kmetijske politike odprava kmetov kot posebnega družbenega sloja v prvotnem obdobju ali njihova politična, socialna in ekonomska zamejitev v ozke proizvodne okvire. Prvo je prevladovalo v prvem obdobju po vojni, drugo približno v naslednjih dvajsetih letih. V splošnem je mogoče ločiti dve etapi kmetijske politike. Prvo obdobje je mogoče zamejiti v čas od agrarne reforme leta 1945 pa do opustitve kolektivizacije. Politika tega obdobja je bila izrazito diskriminatorna, celo usmerjena proti kmetom kot posameznikom ali družbeni skupini. V drugem obdobju je prišlo do srečanja z realnostjo. Najprej gre za čas toleriranja kmetov, saj je bil cilj odstranitve zasebnih kmetov iz gospodarskega življenja še vedno aktualen, vendar naj bi se to zgodilo postopoma, bolj z ekonomsko prisilo kot politično represijo. Pri tem je bilo zelo pomembno orodje preoblikovano

socialistično združništvo. Spoznanje, da zasebnega kmetijstva drugače kot z velikim nasiljem ni mogoče odpraviti, je bilo očitno. Pa tudi kmečko vprašanje v političnem smislu je izgubilo aktualnost. Število kmečkega prebivalstva se je namreč radikalno zmanjšalo zaradi urbanizacije, to je prehajanja v industrijski sektor in od šestdesetih let dalje tudi izseljevanja v tujino. Od srede petdesetih let je nastopila postopna liberalizacija zasebnega kmetijskega sektorja. Kmetom je bila priznana pravica do zasebne lastnine zemlje (resda v omejenem obsegu desetih hektarjev), prepoznani so bili kot legitimen ekonomski subjekt s pravico zasledovanja ekonomskega interesa. Dovoljena sta jim bila tehnološka posodobitev, samostojno nastopanje na trgu, uveljavljen je bil manj restriktiven davčni sistem. Temu se je pridruževala tudi socialna emancipacija kmetov v okviru komunistične ureditve. Pozno, a vendarle so pridobili pravico do zdravstvenega, pokojninskega in invalidskega zavarovanja.

Kot rdeča nit povezuje kmečke skupnosti koncept moralne ekonomije, to je koncept hierarhičnih razmerij javnega in zasebnega interesa, ki lahko temeljijo na nasprotujočih si interesih tradicionalne neformalne in formalne zakonodajne regulacije. Ekonomski in socialni konflikti v lokalni skupnosti so občutljive narave, pomenijo odstopanje ali iskanje skupnostnega ravnotežja oziroma kohezije. Gre za pomembno postavko, saj agrarne skupnosti temeljijo na tesni prepletenosti sorodstvenih in sosedskih razmerij, z veliko mero mehanizmov socialnega nadzora in tudi možnostmi sankcioniranja. Primeri predstavljenih agrarnih skupnosti pričajo o pomembnosti koncepta socialne pravičnosti (moralne ekonomije), ki temelji na institucijah neformalnega, ljudskega prava. Če je bil pod vprašajem občutek pravičnosti, potem sta bili pod vprašanjem legitimnost aktualnih razmerij in tudi kohezija lokalne skupnosti. Razreševanje nasprotij je potekalo prek izključevanj in različnih oblik družbenega sankcioniranja glede na vsebino nasprotij. Načela moralne ekonomije kmečkega sveta so bila aktualna tako pred kot po drugi svetovni vojni.

Eno od spremljevalnih poglavij dolgoročnega položaja kmetijstva in kmetov je bilo zadolževanje. Zadolženost velja v zgodovinskem spominu za temeljno ekonomsko vprašanje kmečkega prebivalstva do druge svetovne vojne. Dolg je bil rezultat kompleksnih družbenih in osebnostnih razmerij in razmer. Težko ga je enostransko opredeliti le kot vprašanje prezadolžitve ali ga obravnavati samo s stališča dolžniško-upniških razmerij. Gre za pojav, ki nastaja in učinkuje na presečišču osebnih ekonomskih in socialnih razmer, posameznikovih aspiracij ter makro podobe družbe in gospodarstva. Vzrok zadolževanja se je praviloma pripisovalo kriznim razmeram v kmetijstvu kot posledici prodora kapitalizma. Taka obravnava se je vzpostavila že zelo zgodaj. A kmetje so bili v tem procesu aktivni akterji in ne pasivni opazovalci, kakor jih slika večina literature, kar prepričljivo kažejo sodobne raziskave. Prilagajanje tehnološkemu preobratu v kmetijstvu, da bi povečali njegovo donosnost oziroma donos na vloženo kmečko delo, je bil zahteven proces. Nove tehnologije niso terjale samo znanja, temveč tudi sredstva za nujno potrebne investicije. Brez tega ni šlo. Ekonomsko modernizacijo je spremljala tudi socialna modernizacija, ki je predstavljala dodaten izziv s stroškovne ravni. Financirati je bilo treba tudi posodabljanje življenjskega sloga v smeri meščanskega ideala bivanja, oblačenja in družbenega življenja. Socialna modernizacija predstavlja simbolno vključevanje kmetov v družbo. Dopolnjevala je politično in družbeno integracijo, ki jo je spodbudilo nacionalno gibanje. Seveda pa vsi kmetje niso imeli enakih izhodišč za ekonomsko in socialno modernizacijo. Odvisni sta bili od strukture in velikosti kmetij, pa tudi osebnostnih lastnosti posameznih kmetov, kot je denimo odnos do napredka. Ti procesi so bili počasni, zato je tudi problematika kmečke zadolženosti vztrajala v javni razpravi vse do druge svetovne vojne.

V ozadju predstavljenih procesov je potekal proces dvigovanja izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva, ne samo splošne, temveč tudi bolj usmerjene za potrebe kmečke ekonomije. Dvig izobrazbene ravni je bil na eni strani posledica, na drugi

pa gibalo gospodarske in socialne modernizacije podeželja. Izobrazba je med kmečkim prebivalstvom napredovala korak za korakom, le zlagoma in še med obema vojnama je bila daleč od tega, da bi zajela večinski del podeželskega prebivalstva. Od druge polovice 19. stoletja naprej so se možnosti pridobivanja znanja zelo razširile. Na eni ravni je šlo za načela kmetijske politike, na drugi ravni za samoorganizacijo kmečkega prebivalstva (društva, zadruge) z državno spodbudo, na tretji ravni za dobesedno eksplozijo kmečkega in kmetijskega tiska. V dolgoročnem pogledu so načela kmetijske politike na shematični ravni zajemala tri vrste ukrepov: dvig izobrazbe podeželskega prebivalstva, subvencionirano uvajanje novih tehnologij in izkoriščanje notranjih rezerv. Za vsako od teh postavk je bila potrebna določena raven znanja in izkušenj.

Ločiti je bilo treba dve ravni izobraževanja. Ena je bila formalizirana v obliki kmetijskih šol. Njihov namen je bil izšolati kmetijske strokovnjake, ki bodo prispevali k uresničevanju načel kmetijske politike in vodili proces izobraževanja kmečkega prebivalstva. S stališča družbenega učinka pa so bile druge oblike izobraževanja, delno formalizirane ali povsem neformalne, tudi zelo pomembne. Raznovrstni tečaji, ki so jih organizirali kmetijski oddelki lokalnih uprav ali različna društva in zadruge, so ponujali pestro paleto novih znanj o tehnologiji kmetijske proizvodnje. Kmetijski, kmečki ali združni tisk je redno prinašal informacije in nasvete o vidikih kmečkega gospodarjenja, od splošnih do zelo specialističnih znanj v posameznih panogah. Organizatorjem je šla na roke visoka pismenost podeželskega prebivalstva, da je bila penetracija znanja med prebivalstvom lažja. Tečaji, društva in tisk so ponujali znanje o majhnih izboljšavah v poljedelstvu, sadjarstvu, vinogradništvu, živinoreji, mlekarstvu in drugje. A te male izboljšave so se na dolgi rok strnile v mogočen tok in dajale rezultate v rastoči proizvodnji in kakovosti, posledično tudi v nekoliko boljšem življenju kmečkih družin. Vse te dejavnosti so ogromno prispevale h gospodarski in socialni modernizaciji podeželja. Brez prisile, počasi, a učinkovito.

Višanje izobrazbene ravni je omogočalo dolgoročno prestrukturiranje kmetijstva, kar kažejo primeri začetkov mlekarske industrije, uvajanje koruze in vinogradništva. Kako je izobrazba pomembna za preseganje tradicije in boljše ekonomizacije kmečkega dela, pričata koruza in krompir. Izobraževanje je odigralo ključno vlogo, da so ekonomske prednosti koruze prišle do izraza. V organizaciji kmečkega gospodarstva se je skozi desetletja krepila težnja, da kmetje spreminjajo vzorce in deleže poljščin. Postopno so prehajali na najdonosnejše kulture s stališča potrebnih investicij in vloženega dela. Koruza, poleg krompirja, je bila pri tem agens sprememb v poljedelski strukturi in zasnovi kmečke ekonomije. Visoka donosnost in vsestranska uporabnost sta pospeševali njen prodor. Koruza in krompir v slovenskem prostoru nista bila tekmeča. Kot uvoženi in adaptirani kulturi sta se glede na pedološke in vremenske razmere dopolnjevala. Kmetom, in družbi v širšem pomenu, sta omogočala diverzifikacijo in racionalno izrabo njunih ekonomskih potencialov ter uravnavanje prehrabnih tveganj. In zadnje je v razmerah naraščajočega prebivalstva in nizke življenjske ravni veliko štel.

Živilska industrija, kot drugi primer, se je začela vzpostavljati v drugi polovici 19. stoletja. Tudi tukaj je bilo širjenje izobrazbene ravni ključno za prestrukturiranje proizvodnje prehrabnih artiklov. V začetnih obdobjih je bila značilna razdrobljenost, množica majhnih obratov je bila raztresena po mestih in vaseh. Močno je primanjkovalo kapitala in sodobnega tehnološkega znanja. Zaradi tega je za to obdobje značilna usmerjenost na lokalne trge, z nekaj izjemami na regionalne ali širše. V razvoju živilske industrije sta pomembna dva dejavnika. Na eni strani je šlo za podjetniško pobudo posameznikov, na drugi strani za združne pobude. Vloga združništva je bila v tem procesu prevladujoča. Združništvo ni odigralo velike vloge samo na področju živilske industrije, temveč je imelo nasploh veliko vlogo pri povezovanju kmetov za njihov organiziran nastop na trgu. Hkrati je bilo orodje za lažje prilagajanje kapitalistični ekonomiji

Vir: *Ilustracija*, 1930, št. 1, str. 7

in njenim zahtevam po ekonomiji obsega na področju kapitala, proizvodnje in prodaje. Mlekarska industrija je med prvimi krenila na pot konsolidacije in tehnološkega posodabljanja. V tem procesu je potekalo rivalstvo med zasebnimi in združenimi mlekarnami. V prestrukturiranju poslovanja, to je v prehodu na izdelke višje dodane vrednosti, je združni sektor močno prekašal zasebne mlekarne. Predelava mleka v izdelke je bila tudi eden od načinov spopadanja s sezonskimi viški mleka. Združne mlekarne so imele tu manj manevrskega prostora, saj so bile zavezane svojemu članstvu. Zasebne mlekarne so bile veliko prilagodljivejše in so se osredotočale na sveže pasterizirano mleko, ki je bilo po nekaterih izračunih tudi najdonosnejše poslovanje znotraj mlekarske panoge.

Da je izobrazba predpogoj, kaže ne nazadnje tudi primer vinogradništva. Po epidemiji trtne uši sta se vinogradništvo in vinarstvo vzpostavila na novo po pravilih in načinih, ki so veljali v habsburški monarhiji. Določeni so bili vinski okoliši, ki

v grobem z nekaterimi dopolnitvami veljajo še danes. Čas med obema vojnama je bil velik izziv zaradi nujno potrebne obnove vinogradov in problematike širitve samorodnih (ameriških) trt in vina iz samorodnic. Doba komunistične gospodarske in politične ureditve po drugi svetovni vojni pa je v treh desetletjih prinesla izrazito usmeritev v kvantiteto. V procesu zelo počasne kakovostne preobrazbe vinogradništva in vinarstva (trtni izbor, vinski tipi, struktura vinogradniških površin) je bilo pomembno vprašanje samorodnic in vina iz samorodnic, to je družbene stigmatizacije tega dela vinske proizvodnje. Vino ni (bilo) samo ekonomska kategorija, ni (bilo) družbeno nevtralen proizvod. Je tudi prostor družbene diferenciacije. Že na ravni vzorcev pridelave, kaj šele na ravni potrošnje, so se potrjevale in utrjevale družbene, premoženjske in statusne razlike. In to ne glede na ekonomsko ali politično ureditev, kapitalistično ali komunistično.

SUMMARY

**LABOUR AND
FARMING**

**Small Studies of the
Peasant World**

In Slovenian national ideology, peasants represented the central social class until the communist system. This could not be otherwise, because Slovenia was an agrarian society in economic and social terms until the Second World War. The anchoring of peasants and agriculture in the ideological-political imaginary was connected with structural changes from the middle of the 19th century until the Second World War. The introduction of peasant issues into the social imaginary coincided with the entry of the masses into political life, which was due to the expansion of suffrage. This changed the balance of political forces, the perception of reality, and affected the shaping of political and social agendas. All these changes were summarized in the public discourse, which must not discriminate against the peasant masses, but put them at the center of the national ideology.

Before World War II, farmers were perceived as active factors in development, when at least the larger farmers were expected to act as entrepreneurs. Long-term agricultural policy was to encourage them to use all the internal reserves of the farm to expand their sources of income. Government subsidies should be an incentive for the necessary investments to restructure agricultural production. One of the most pressing problems was the insufficient employment of the farming population as a manifestation of overpopulation. At the same time, the fragmented ownership structure resulted in low average profitability of agricultural labor. Small farmers urgently needed additional resources for their survival and social and economic modernization. This was the only way they could meet the need for money to meet the rising cost of living and the pursuit of economic and social modernization. Diversification of peasant income was therefore a social and economic necessity. However, farmers or peasantry did not practice income diversification or integration merely out of necessity. Even more important were the moments of desire to increase income or greater income stability and to improve the family's standard of living. The main measures of integration of various sources were emigration, employment on

other farms, and agricultural production of various goods. All these processes eased the situation in the short term and thus also contributed to the economic and social stabilization of the situation in rural areas before the Second World War.

During the World War II peasant rationalism and pragmatism were severely tested. If we disregard the general context of the war and focus on the individual, we can understand a certain logic. Farmers tried to run their farms pragmatically for as long as possible. In a time of irrationality, they tried to act rationally. At harvest time, they were already thinking about sowing, even when the world was collapsing around them. The rhythm of life followed the cyclical nature of work in agriculture. The example presented shows how some farmers put their earnings into productive investments rather than excessive consumption despite the inflationary income, as numerous examples from World War I and World War II show. In the end, these farmers did not succeed either. The whirlwind of war undid rationalism, abolished pragmatism, took away all hope, devastated farms and destroyed families.

The period after the World War II marks a turning point in the categorization of the peasant population. The establishment of the communist regime and the introduction of a central planning system put the peasants in a completely new position. Agricultural policies after 1945 were based on economic, social and political discrimination against farmers, which in the long run certainly affected the public image of agriculture as an industry and farmers as a social class. The unbalanced political and administrative treatment of the different economic sectors in the Slovenian (Yugoslav) version of socialism certainly had negative consequences. Because of the poor economic results of agriculture, Slovenian (Yugoslav) agricultural policy was changed several times during the four decades of communist rule. However, the changes were only a change in tactics, not in strategy.

The agricultural policy was based on the »Marxist interpretation« that farmers could not survive in the long run as

small producers due to the concentration processes of land ownership and production in the form of large landholdings. The ideologists of agrarian policy further assumed that private agriculture (regardless of its size) constantly opens up the possibility of strengthening capitalist relations in rural areas, which runs counter to the aspirations of the Communist Party.

Regardless of the changes, therefore, it is clear that the goal of agricultural policy for decades has been either the abolition of peasants as a special social class in the original period or their political, social, and economic confinement to a narrow production framework. The first prevailed in the first period after the war, the second for about the next twenty years. The first period can be limited to the period from the 1945 agrarian reform to the abandonment of collectivization. The policies of this period were discriminatory and even directed against farmers as individuals or social groups. In the second period there were encounters with reality. First, it is a period of toleration of farmers, because the goal of removing private farmers from economic life is still relevant, but this should be done gradually, more by economic coercion than by political repression. The socialist cooperative network was a very important tool in this process. The realization that private agriculture could only be eliminated by great force was obvious. Moreover, the peasant question lost its relevance in a political sense. Indeed, the number of peasant population has radically decreased due to urbanization, i.e., the transition to industry and, since the 1960s, emigration abroad. Since the mid-1950s, there has been a gradual liberalization of the private agricultural sector. They were granted the right to private land ownership (albeit on a limited scale of 10 hectares), and were recognized as a legitimate economic entity with the right to pursue economic interests. They were allowed technological modernization, independent market access, and a less restrictive tax system. Later, however, they were given the right to health and pension insurance.

Economic and social conflicts in the local community are sensitive in nature, they imply a deviation or a search for

community balance or cohesion. This is an important point, since agrarian communities are based on a close intertwining of kinship and neighborhood relations, with a variety of social control mechanisms and also the possibility of sanctions. These examples testify to the importance of the concept of social justice (moral economy), which is based on the institutions of informal, popular law. When the sense of justice was challenged, the legitimacy of existing relationships and the cohesion of the local community were also challenged. Conflicts were resolved through exclusions and various forms of social sanctioning, depending on the content of the contradictions. The principles of the moral economy of the peasant world were relevant both before and after World War II.

One of the accompanying chapters of the long-term situation of agriculture and peasants was indebtedness. Debt was the result of complex social and personal relationships and conditions. It is a phenomenon that arises and operates at the intersection of personal economic and social conditions, individual aspirations, and the macro picture of society and the economy. Usually, the cause of borrowing was attributed to the crisis in agriculture, which was a consequence of the penetration of capitalism. Such treatment was established very early. Farmers were active agents in this process, not passive observers as portrayed in most literature, as modern research convincingly shows. Adapting to technological change in agriculture to increase the profitability of farming or the return on invested farm labor was a demanding process. New technologies required not only knowledge but also resources for much-needed investment. But economic modernization was also accompanied by social modernization, which presented an additional challenge on the cost side. It was also necessary to finance the modernization of lifestyle toward the middle-class ideal of housing, clothing, and social life. Social modernization represents the symbolic incorporation of peasants into society. Of course, not all peasants had the same starting points for economic and

social modernization. It depended on the structure and size of farms, but also on the personality traits of individual farmers, such as their attitude toward progress. These processes were slow, so the issue of peasant indebtedness remained in the public debate until World War II.

Against the background of the outlined processes, a process of raising the level of education of the peasant population took place, which was not only general, but also more focused on the needs of the peasant economy. The increase in the level of education was due to the economic and social modernization of rural areas. The education of the peasant population developed step by step. From the second half of the 19th century, the possibilities of acquiring knowledge expanded considerably. At one level it was about the principles of agricultural policy, at another level about the self-organization of the peasant population (associations, cooperatives) with state incentives, at the third level about the literal explosion of the peasant and agricultural press. In the long term, the principles of agricultural policy at the schematic level included three types of measures: improving the education of the rural population, subsidizing the introduction of new technologies, and using internal reserves. Each of these required a certain level of knowledge and experience.

It is necessary to distinguish the two levels of education. One is formalized in the form of agricultural schools. Other forms of education, partially formalized or completely informal, were also important. A variety of courses organized by the agricultural departments of local governments or various associations and cooperatives offered a wide range of new knowledge about the technology of agricultural production. The agricultural, farming, or cooperative press regularly provided information and advice on aspects of agriculture, ranging from general to very specialized knowledge in individual industries. Organizers took advantage of the high literacy of the rural population to facilitate its penetration. Courses, associations, and the press provided knowledge of small improvements in

agriculture, orchards, vineyards, livestock, dairy farming... But small improvements came together in a mighty stream in the long run, leading to increased production and quality, resulting in a somewhat better life for farm families. All these activities have contributed greatly to the economic and social modernization of rural areas.

Raising the level of education has enabled a long-term restructuring of agriculture, as evidenced by the beginnings of dairy farming, the introduction of corn cultivation and viticulture. Corn and potatoes testify to the importance of education in overcoming tradition and improving the economization of agricultural labor. Education has played a key role in bringing the economic benefits of corn to the forefront. In the organization of agricultural economy, the tendency of farmers to change cropping patterns and proportions has increased over the decades. They are gradually moving to the crops that are most profitable in terms of investment and labor. Corn, along with potatoes, has been a driver of change in agricultural structure and the shape of the farm economy. High profitability and versatility have accelerated the adoption of maize. Maize and potatoes were not competitors in Slovenia. As imported and adapted crops, they complemented each other depending on soil and climatic conditions. They enabled farmers and society as a whole to diversify and rationally use their economic potential and nutritional risks. And the latter was very important in the conditions of a growing population and a low standard of living.

Another example is the food industry, which emerged in the second half of the 19th century. And here, too, the expansion of the level of education was the key to the restructuring of food production. The early periods were characterized by fragmentation, with a large number of small farms scattered throughout towns and villages. There was a great lack of capital and modern technological know-how. As a result, this period is characterized by a concentration on local markets, with few exceptions on regional or national markets. Two factors are significant in

the development of the food industry. First, it was an entrepreneurial initiative by individuals; second, it was a cooperative initiative. Cooperatives have not only played an important role in the food industry, but have generally been an important link between farmers and their organized market presence. At the same time, cooperatives were an instrument to facilitate adaptation to the capitalist economy and its demands for economies of scale in capital, production and distribution. The dairy industry was one of the first to embark on the path of consolidation and technological modernization. In this process, rivalry arose between private and cooperative dairies. The cooperative sector was far superior to the private dairies when it came to restructuring operations, i.e., converting to higher value-added products.

Last but not least, the case of viticulture shows that education is a prerequisite. After the phylloxera epidemic, viticulture and winemaking were reintroduced according to the rules and methods of the Habsburg monarchy. Wine-growing areas were established, which, with some additions, are roughly still valid today. The interwar period was very challenging, because of the urgent need to restore vineyards and the problem of the spread of self-propagated vines. However, the era of communist economic and political order after the Second World War brought a significant shift in quantity. In the process of very slow qualitative transformation of viticulture and winemaking (grape variety selection, wine types, vineyard structure), the issue of self-propagated vines was important, i.e. the social stigmatization of this part of wine production. Wine is (was) not only an economic category, it is not a socially neutral product. It is also a site of social differentiation. Already at the level of production patterns, let alone at the level of consumption, social, property and status differences were confirmed and solidified. And this regardless of the economic or political system, whether capitalist or communist.

**VIRI IN
LITERATURA**

Časopisi

Gorenjec. Kranj, 1936.

Kmetijske in rokodelske novice. Ljubljana, 1846, 1848, 1850, 1854, 1855, 1874, 1875, 1880, 1881, 1883, 1885, 1888, 1890, 1891, 1902, 1920.

Slovenec. Ljubljana, 1919, 1924.

Slovenski narod. Ljubljana, 1919.

Štajerc. Maribor, 1906.

Učiteljski tovariš. Ljubljana, 1909.

Literatura

70-letnica združništva in mlekarstva na Vrhniki. Vrhnika: Skupščina Občine Vrhnika, 1974.

Adamič, France. Oris slovenskega vinogradništva in vinarstva. V: *Zbornik biotehniške fakultete*. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, 1997.

Allcock, John. *The collectivization of Yugoslav agriculture and the myth of peasants resistance*. University of Bradford: Postgraduate School of Yugoslav Studies, Bradford Studies on Yugoslavia, 4, 1981.

Arnold, Thomas. Rethinking Moral Economy. *The American Political Science Review* 95, št. 1 (2001), str. 85–95.

Bell, Colin in Howard Newby. *Community Studies. An Introduction to the Sociology of Local Community*. London – Boston – Sydney: George Allen & Unwin, 1982.

Bibliografija slovenske kmetijske literature 1919–1938. Ljubljana: Kmetijska zbornica, 1939.

Bićanić, Rudolf. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.

Bilimovič, Aleksander. *Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1939.

Billig, Michael. *Banal nationalism*. London: Sage Publications, 1995.

Bogataj, Janez. *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.

Bohinjec, Joža. Socialni gospodarski ogledi po naši vasi. *Misel in delo*, št. 8–9 (1938), str. 233–245.

Bojnec, Štefan. Proizvodna funkcija jugoslovenske poljoprivrede. *Ekonomska analiza*, št. 15 (1991), str. 79–90.

- Bokovoy, K. Melissa. Collectivization in Yugoslavia: Rethinking Regional and National Interests. V: Constantin Iordachi in Arnd Bauerkämper, ur., *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*. Budapest: CEU Press, 2014, str. 293–327.
- Bokovoy, K. Melissa. *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1998.
- Boyd, Michael. The Performance of Private and Cooperative socialist Organization: postwar Yugoslav Agriculture. *The Review of Economics and Statistics* 69 (1987), str. 205–214.
- Bratko, Ivan. Gibanje cen in naše kmetijstvo. *Obzorja*, št. 9 (1939), str. 396–397.
- Brence, Andrej. Pletarski šoli v Cirkulanah in na Ptuj v letih 1906–1961. V: *Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož* 7. Ptuj: Založba, 2021, str. 95–108.
- Britovšek, Marjan. *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1964.
- Broadberry, Stephen in Mark Harrison, ur. *The Economics of World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Brojan, Matjaž. *Slamnata sled Domžal – 300 let slamnikarstva*. Domžale: Kulturni dom Franca Bernika, 2012.
- Bruckmüller, Ernst. *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung: Vereine, Genossenschaften u. polit. Mobilisierung d. Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914*. Salzburg: Neugebauer, 1977.
- Cankar, Ivan. *Hlapec Jernej in njegova pravica*. Ljubljana: Schwentner, 1907.
- Cimperšek, Mitja. Lastništvo gozdov v zgodovinski perspektivi in škodljive posledice drobljenja zemljiške posesti. *Gozdarski vestnik*, št. 3 (2016), str. 142–152.
- Coleman, James. *Community Conflict*. Glencoe: The Free Press, 1957.
- Colin, Thomas. Industrial Development in Agrarian Communities: Case Studies from Slovenia. *Geografiska Annaler* 70 (1988), str. 227–237.
- Čepič, Zdenko. Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960. V: Zdenko Čepič, ur., *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja iz slovenske novejšje zgodovine*. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 1999, str. 175–188.
- Čepič, Zdenko. Spor z informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika. V: Jasna Fischer, Aleš Gabrič, Leonid Gibianskii, Edit Klein

- in Ronald Preussen, ur., *Jugoslavija v hladni vojni: Yugoslavia in the Cold War*. Ljubljana – Toronto: Institute of Contemporary History – University of Toronto), 2004, str. 319–338.
- Čepič, Zdenko. Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni (Agrarna reforma med političnim in ekonomskim). V: Neven Borak in Žarko Lazarevič, ur., *Prevrti in slovensko gospodarstvo v 20. stoletju, 1918–1945–1991*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 145–159.
- Čoh Kladnik, Mateja. *Kulaški procesi v Sloveniji med letoma 1949 in 1951*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2012.
- Čukanović, Savo. *Selo i seljaštvo u agrarnoj politici Jugoslavije*. Beograd: Privredni pregled, 1977.
- Degen, Friderik. *Prispevki k zgodovini kmetijskega šolstva na Slovenskem*. Maribor: Skupnost kmetijskih šol Slovenije, 1967.
- Dr. Nemo. *Trgovsko-gospodarski leksikon, I. del*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1935–1938.
- Drnovšek, Marjan. Izseljevanje v razvite evropske države do leta 1940. V: Janja Žitnik Serafin in Helga Glušič, ur., *Slovenska izseljenska književnost*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 29–60.
- Dular, Jože. *Krka umira*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1992.
- Erjavec, Fran. *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*. Ljubljana: Jugoslovanska kmetiska zveza, 1928.
- Erjavec, Fran. *O izobrazbi kmečke mladine*. Ljubljana: Kmetijska zbornica Dravske banovine, 1939.
- Erpič, Jože. Razvoj našega mlekarstva. V: *Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939, str. 290–310.
- Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1976.
- Fassin, Didier. Moral Economy and Local Justice. *Revue française de sociologie* 53, št. 4 (2012) [English Edition], str. 439–443.
- Ferenc, Tone. Gospodarstvo pod okupacijo. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije (1848–1992)*. Ljubljana: Mladinska knjiga – Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 592–601.
- Ferenc, Tone. Landwirtschaft und Ernährung in Slowenien (1941–1945). V: Tone Ferenc, *Izbrana dela 3. Nasilje in izkoriščanje gmo-tnih sil za potrebe okupatorskih držav*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana:

- Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2009, str. 379–402.
- Ferenc, Tone. Problem raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno. V: Tone Ferenc, *Izbrana dela 3. Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2009, str. 371–378.
- Fine, Garry Alan. The Sociology of the Local: Action and its Publics. *Sociological Theory* 28, št. 4 (2010), str. 355–376.
- Fischer, Jasna. *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo. Družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada Habsburške monarhije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Fischer, Jasna. Gospodarstvo v vojnih razmerah. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije (1848–1992)*. Ljubljana: Mladinska knjiga – Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 148–149.
- Gabrič, Aleš. The Bolshevization of Slovenia. *Slovene Studies* 28 (2006), str. 79–94.
- Garič Petrovič, Gordana. *Zemljoradnja u Srbiji (1878–1912)*. Beograd: Istorijski institut, 2017.
- Gorice in vino*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1976.
- Goriup, Sergej. Vinogradništvo. V: *Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937, str. 28–30.
- Gosak, Ivan. Kmečko gospodinjstvo. V: *Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva – poročilo o kmetijski anketi, II. del*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939, str. 433–437.
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije, 1970.
- Granda, Stane. K zgodovini cvička. V: Darja Mihelič, ur., *Otorepčev zbornik*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center, 2005, str. 181–302.
- Granda, Stane. Poskus analize delovanja Hranilnice in posojilnice (Št. Peter pri Novem mestu). V: *Krekov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1992, str. 147–159.

- Guinnane, Timothy. Cooperatives as Information machines: German rural Credit Cooperatives, 1883–1914. *The Journal of Economic History* 61, št. 2 (2001), str. 366–389.
- Guštin, Ida. Preskrba Ljubljane z mlekom. *Kronika slovenskih mest* 6, št. 4 (1939), str. 254.
- Harrison, Mark, ur. *The Economics of WW II (Six Great Powers in international Comparison)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Himmelreich, Bojan. *Namesto žemlje črni kruh – organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.
- Hladnik, Miran. *Slovenska kmečka povest*. Ljubljana: Prešernova družba, 1990.
- Hofler, Richard A. in James Payne. Efficiency in Social versus Private Agriculture Production: The Case of Yugoslavia. *The Review of Economics and Statistics* 75 (1993), str. 153–157.
- Hrček, Lojze. *Spomini slovenskega agronoma, vinogradniškega strokovnjaka in šolnika*. Ljubljana: samozaložba, 2002.
- Hrobat Virloget, Katja. Kmečka »gospodarska prizadevnost« v slovenski etnologiji (19.–20. stoletje). V: Aleksander Panjek in Žarko Lazarević, ur., *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018, str. 75–90.
- Ichijo, Azsuko in Ronald Ranta. *Food, National Identity and Nationalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016.
- Idrijska čipka – z nitjo pisana zgodovina*. Idrija: Mestni muzej, 2012.
- Ilešič, Svetozar. Agrarna prenaseljenost Slovenije. *Tehnika in gospodarstvo*, št. 3–4 (1940), str. 60–68.
- Jamnik, Anton. *Vzroki našega siromaštva*. Ljubljana: Tiskarna Slovenija, 1931.
- Janša, Olga. Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 18, št. 1–4 (1964), str. 173–189.
- Kačičnik Gabrič, Alenka. *O kmečkih dolgovih drugače: problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2004.
- Kardelj Edvard. *Problemi socialistične politike na vasi*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1959.
- Karlovšek, Jože. Lončarstvo na Slovenskem. *Slovenski etnograf*, št. 3–4 (1950–51), str. 87–111.
- Kmetijstvo Dravske banovine*. Beograd: Glavni odbor Potujoče kmetijske razstave in šole, 1933.

- Komadinić, Milan. *Problem seljačkih dugova*. Beograd, 1934.
- Koprivec Ignac. *Kmetje včeraj, danes, jutri: narodopisne črtice iz Slovenskih goric*. Sv. Lenart: Glavna hranilnica, 1939.
- Košenina, Milan. Loška mlekarna (Ob 70-letnici). *Loški razgledi* 15, št. 1 (1968), str. 150–152.
- Krajevni leksikon Dravske banovine* 1937. Ljubljana: Zveza za tujski promet, 1937.
- Kravos-Lombar, Angela. Žensko obrtno šolstvo v Dravski banovini. V: *Spominska knjiga 1888–1938*. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana, 1938, str. 212–214.
- Krek, Janez. *Črne bukve kmečkega stanu*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1895.
- Kreps, Gary in Dennis Wenger. Toward a Theory of Community Conflict: Factors Influencing the Initiation and Scope of Conflict. *The Sociological Quarterly* 14, št. 2 (1973), str. 158–174.
- Kresal, France. Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991. *Prispevki za novejšo zgodovino* 35, št. 1–2 (1995), str. 7–24.
- Kresal, France. Oris gospodarskega razvoja Slovenije 1918–1941. *Acta historico oeconomika Iugoslaviae*, št. 7 (1980), str. 3–20.
- Kresal, France. Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918–1941. V: *Delavsko gibanje v Sloveniji 1918–1941*. Ljubljana: Center za obveščanje in propagando, 1974, str. 80–115.
- Križanič, Franci. Gospodarska uspešnost slovenskih vlad. V: Neven Borak in Žarko Lazarević, ur., *Prevrti in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 37–48.
- Krošl, Jože. Kmečka izobrazba. V: *Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva – poročilo o kmetijski anketi, II. del*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939, str. 381–416.
- Kuljaj, Ivo. Cviček – prvi slovenski ambasador. V: Ivo Kuljaj, *Cviček*. Ljubljana: Magnolija, 2001, str. 10–12.
- Kuljaj, Ivo. Prvo uradno poimenovanje. V: Ivo Kuljaj, *Cviček*. Ljubljana: Magnolija, 2001, str. 48–49.
- Kuret, Niko. *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848: topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1985–1993.
- Lampe, John. *Yugoslavia as a History. Twice there was a country*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

- Lazarević, Žarko in Jože Prinčič. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000.
- Lazarević, Žarko. Analiza kmečkih dolgov v Sloveniji 1918–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 29, št. 2 (1989), str. 357–370.
- Lazarević, Žarko. Aristokrati in demokrati med zadružniki. V: Darja Mihelič, ur., *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 351–364.
- Lazarević, Žarko. Cooperative models, practices, and meanings: tools for coping with personal and social risks. *Megatrend review: the international review of applied economics* 8, št. 2 (2011), str. 233–258.
- Lazarević, Žarko. Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije. V: Aleksander Panjek in Žarko Lazarević, ur., *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018, str. 189–215.
- Lazarević, Žarko. Janez Evangelist Krek med imperativom politike in izzivi kapitalizma. V: Matjaž Ambrožič, ur., *Janez Evangelist Krek – sto let pozneje (1917–2017)*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2018, str. 160–173.
- Lazarević, Žarko. *Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialnoekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Lazarević, Žarko. Ljubljana kot gospodarsko središče. *Studia Historica Slovenica*, št. 2–3 (2014), str. 339–356.
- Lazarević, Žarko. Migracije in ekonomske interakcije (do prve svetovne vojne). V: Janja Žitnik in Aleksej Kalc, ur., *Raziskovanje slovenskega izseljenstva. Vidiki, pristopi, vsebine*. Ljubljana: Založba ZRC, 2017, str. 49–66.
- Lazarević, Žarko. *Plasti prostora in časa*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarević, Žarko. Slovenski kmečki svet med fikcijo in gospodarsko zgodovino (Impresije iz imaginarijev kmečkega sveta do druge svetovne vojne). *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014), str. 45–62.
- Lazarević, Žarko. Slovensko kmetijstvo od zemljiške odveze do druge svetovne vojne. V: Slavko Gliha, ur., *Zbornik ob 100-letnici Kmetijskega inštituta Slovenije*. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije, 1998, str. 13–30.

- Lazarevič, Žarko. *Spremembe in zamišljanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Lazarevič, Žarko. Temeljne razvojne poteze v obrti od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. V: Marko Štepec, ur., *Obrt v našem kraju*. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine, 1998, str. 16–28.
- Lazarevič, Žarko. Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije). *Arhivi* 17, št. 1–2 (1994), str. 12–19.
- Loncarevic, Ivan. Prices and Private Agriculture in Yugoslavia. *Soviet Studies* 39 (1987), str. 628–650.
- Lorenčič, Aleksander in Jože Prinčič. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Maček, Jože. *Statistika rastlinske pridelave v Sloveniji v obdobju 1869–1939*. Ljubljana: Zbornik Biotehniške fakultete, 1993.
- Maček, Jože. *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941*. Ljubljana: Biotehniška fakulteta, 1995.
- Maister, Hrvoj. Zaposlitev kmeškega prebivalstva. V: *Socialni problemi slovenske vasi II. del*. Ljubljana: Socialno-ekonomski inštitut, 1938, str. 93–116.
- Makarovič, Gorazd. Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem. *O življenju in kulturi večinskega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju. Slovenski etnograf* XXXIII–XXXIV (1988–1990), str. 127–205.
- Makarovič, Marija. *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978.
- Marentič, Janez. *Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom*. Ljubljana: Kmečka knjiga, 1957.
- Massey, Douglas. Economic Development and International Migration in Comparative perspective. *Population and Development Review* 14, št. 3 (1988), str. 383–413.
- Mikuž, Metod. *Slovensko partizansko gospodarstvo*. Ljubljana: Borec, 1969.
- Mlinar, Zdravko. Začetki sociologije lokalnih skupnosti v Sloveniji in sodelovanje z ameriškimi družboslovci. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 45, št. 4 (2005), str. 40–44.
- Moder, Janko. Kitarji in slamnikarji v Dolu pri Ljubljani. *Slovenski etnograf*, št. 15 (1962), str. 73–84.
- Möderndorfer, Vinko. *Slovenska vas na Dolenjskem*. Ljubljana: Tiškarna Merkur, 1938.
- Mohorič, Ivan. *Dokumentacija o gospodarskih in socialnih razmerah v Sloveniji v razdobju od 1918–1940*. Ljubljana, 1958.

- Mohorič, Ivan. Problematika domače obrti v zadnjem stoletju. *Slovenski etnograf* 51, št. 3–4 (1950), str. 9–27.
- Mrkun, Anton. *Obrti in trgovina velikolaškega okraja*. Ljubljana: Ljudska tiskarna, 1943.
- Naših 90 let – Zbornik ob 90-letnici mlekarskega izobraževanja*. Kranj: Srednja mlekarska in kmetijska šola, 1997.
- Nečak, Dušan in Ines Ceci. *Bilo je res grozljivo, bobnelo in grmelno je pod nogami – Brežiški potres 1917*. Ljubljana – Brežice: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Nikolić, Milan. *Jugoslavija i svetska proizvodnja i promet kukuruza*. Beograd, 1931.
- Nishimizu, Mieko in John Page. Total Factor productivity Growth, Technological progress and Technical Efficiency Change: Dimensions of Productivity Change in Yugoslavia, 1965–78. *Economic Journal* 92 (1982), str. 920–936.
- Novak, Alojzij. *Črniška kronika. Frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2014.
- Novak, Vilko. Lončarstvo v Prekmurju. *Slovenski etnograf*, št. 3–4 (1950–51), str. 111–131.
- Offer, Avner. *The First World War. An Agrarian Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Ogorelec, Bogomir. Državna moška obrtna šola za pletarstvo v Ptuj in njen vpliv na pletarsko obrt kot domačo industrijo. V: *Spominjska knjiga 1888–1938*. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana, 1938, str. 233–234.
- Ogris, Albin. Uratnik Filip. Pogledi na družabno in gospodarsko strukturo Slovenije. V: *Ljubljanski zvon* 53, št. 8 (1933), str. 484–486.
- Pančur, Andrej. Ponarejanje vina pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 15, št. 2 (2008), str. 143–151.
- Panjek, Aleksander, Jesper Larsson in Luca Mocarelli, ur. *Integrated Peasant Economy: Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: University of Primorska Press, 2017.
- Partlič, Slava. Znanost v agrarni politiki Jugoslavije. *Teorija in praksa* 26 (1989), str. 28–34.
- Patik, Leon. Bivša učna delavnica za pletarstvo v Radovljici. V: *Spominjska knjiga 1888–1938*. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana, 1938, str. 251–256.
- Peternel, Miroslav. *Zunanje migracije Slovenije in Slovenci v izseljenstvu: magistrsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska

- fakulteta, 2003. Dostopno na: <http://www.cek.ef.uni-lj.si/magister/peternel174.pdf> (pridobljeno 21. 3. 2022).
- Pevec, Anton. Kmetijska produkcija. *Slovenec*, 13. 6. 1924.
- Pirc, Gustav. Cviček. *Kmetijske in rokodelske novice*, 6. 5. 1885.
- Pirc, Ivo. Prehrana prebivalstva. V: *Socialni problemi slovenske vasi I. zvezek*. Ljubljana: Socialno-ekonomski inštitut, 1938, str. 73–122.
- Pirc, Ivo. Zdravstveno stanje in demografski podatki. V: *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 483–489.
- Porenta, Luka. Pignoleto, zgodnja sorta koruze (sirka). *Kmetijske in rokodelske novice*, 31. 3. 1880.
- Pretnar, Janko. Pospeševanje obrta in strokovni tečaji Zbornice za trgovino, obrt in industrijo. V: *Spominska knjiga 1888–1938*. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana, 1938, str. 25–260.
- Prinčič, Jože in Neven Borak. *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.
- Prinčič, Jože. Nadomestitev individualnega podjetništva z državnim v industriji, trgovini, gostinstvu in obrti. *Prispevki za novejšo zgodovino* 34, št. 1. (1994), str. 97–106.
- Pučnik, Jože. *Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.
- Pulko, Borut. Razvoj vinogradništva na Štajerskem od časa nadvojvode Janeza do danes. *Agricultura 9, Supplement 1*, 2012, str. 21–30.
- Puntar-Štancar, Ivan. *Moje delo, doživetja in pogledi. Dnevnik 1923–1943*. Ljubljana – Rakek: Jutro – Kulturno društvo Rak, 2009.
- Račič, Božo. Domače tkalstvo v Beli Krajini. *Slovenski etnograf* št. 3–4 (1950–51), str. 142–158.
- Račič, Božo. Državni osrednji zavod za ženski domači obrt v Ljubljani. V: *Spominska knjiga 1888–1938*. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana, 1938, str. 235–243.
- Radić, Đorđe. *Sve o kukuruzu*. Beograd, 1872.
- Razpotnik Visković, Nika in Miha Seručnik. Ugled kmečkega poklica in polkmetov v slovenski družbi po drugi svetovni vojni. *Geografski vestnik* 85, št. 1 (2013), str. 25–36.
- Rösener, Werner. *Kmetje v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba /*cf, 2007.
- Samuelson, Paul in William Nordhaus. *Ekonomija*. Ljubljana: GV Založba, 2002.
- Schultz, Theodore. *Agriculture in an Unstable Economy*. New York – London: MacGraw Hill, 1945.
- Senjur, Marjan. *Razvojna ekonomika: teorije in politike gospodarske rasti in razvoja*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2002.

- Seručník, Miha. Spopad s trtno ušjo na Kranjskem v luči gradiva Deželnega zbora in odbora za Kranjsko. *Kronika* 53, št. 3 (2005), str. 365–376.
- Seručník, Miha. *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*. Ljubljana: Znanstveno raziskovalni center, 2011.
- Slabe, Janja. Proč s šmarnico. *Zgodovina za vse*, št. 2 (2007), str. 89–105. *Socialni problemi slovenske vasi*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938.
- Spominski spis Posojilnice v Ribnici 1888–1928*. Ribnica: Posojilnica, 1928.
- Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Stabej, Jože. *Kruh ubogih: kulturnozgodovinski in jezikovni načrt zgodovine krompirja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.
- Statistički godišnjak*. Beograd: Opšta državna statistika, 1937.
- Stiplovšek, Mirko. *Banski svet Dravske banovine*. Ljubljana: ZIFF, 2006.
- Stoianovich, Trajan. Le maïs dans les Balkans. *Annales. Economies, sociétés, civilisations* 21, št. 5 (1966), str. 1026–1040.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja. V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije (1848–1992)*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 495–497.
- Sunčič, Mitja. Poraba trdih goriv na Slovenskem v prvih štirih desetletjih 20. stoletja in njene posledice. V: Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič, ur., *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 94–140.
- Sundhausen, Holm. *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*. München: Oldenburg Verlag, 1989.
- Svoljšak, Petra in Gregor Antoličič. *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.
- Swain, Nigel. Eastern European Colectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. V: Constantin Iordachi in Arnd Bauerkämper, ur., *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*. Budapest: CEU Press, 2014, str. 497–534.
- Šapla, Anton. Agrarna reforma. V: *Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine 1938, str. 147–164.

- Šivic, Anton. Razvoj gozdarstva in lova v Sloveniji. V: *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 344–351.
- Šlavs Koštomaj, Breda. *Razvoj pokojninskega in invalidskega zavarovanja kmetov na Slovenskem*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, 2008.
- Šorn, Jože. Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama. *Kronika* 7, št. 1 (1959), str. 10–21.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Ekonomska knjižnica, 1997.
- Šorn, Mojca, ur. *Lakote in pomanjkanja: slovenski primer*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljancanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Štern, Vilko. Razvoj vinogradniške proizvodnje v naslednjih petih letih. V: *Stanje in perspektivni razvoj sadjarstva in vinogradništva v Sloveniji*. Ljubljana: Zadrúžna poslovna zveza Slovenije, Ljubljana, 1958, str. 76–146.
- Štibler, Miloš. Agrarna reforma. *Slovenski narod*, 16. 6. 1919.
- Terčelj, Dušan. Značilnosti dolenjskega cvička. V: *Raziskave in študije* 53. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije, 1974.
- Terpinc. Ali ajda – ali turšica?. *Kmetijske in rokodelske novice*, 23. 9. 1854.
- Tochitch, Desimir. Collectivization in Yugoslavia. *Journal of Farm Economics* 41 (1959), str. 26–42.
- Tomasevich, Jozo. *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press, 1955.
- Trček, Fran. Kmečki dolgovi v preteklosti. *Kmečki glas*, 1963, št. 34.
- Trošt, Janko. Ribniška suha roba v lesni domači obrti. *Slovenski etnograf*, št. 3–4 (1950–51), str. 28–67.
- Trsni izbor in vinski tipi za Dravsko banovino*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava, 1935.
- Turk, Jernej. The aggregate econometric model of Slovenian agriculture from 1951 until the process of an overall economic transition. V: *Zbornik Biotehniške fakultete* 68 (1996), str. 81–89.
- Uratnik, Filip. Poljedelsko delavstvo v Sloveniji. V: *Socialni problem slovenske vasi, II*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut, 1938, str. 5–90.
- Valenčič, Vlado. Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. *Dve domovini* 1, št. 1 (1990), str. 43–82.

- Valenčič, Vlado. *Od zadružne mlekarne do mlekarske poljedelske industrije, Ilirske teme 12*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 2014.
- Valenčič, Vlado. Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije, 1970, str. 525–533.
- Valenčič, Vlado. Pregled našega zadružnega gibanja in stanja. V: *Sporinski zbornik Slovenije*, Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 457–464.
- Valenčič, Vlado. Vinogradništvo. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije, 1970, str. 279–308.
- Valenčič, Vlado. Začetki organizacije našega mlekarstva. *Kronika* 38, št. 1 (1990), str. 30–43.
- Valenčič, Vlado. *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.
- Veselinov, Dragan. *Sumrak seljaštva*. Beograd: Ekonomika, 1987.
- Vodopivec, Peter in Katja Kleindienst, ur. *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Vodopivec, Vlado. Naši problemi. *Sodobnost* 8, št. 4 (1940), str. 175–178.
- Vodopivec, Vlado. Pravni in socialno politični problemi poljedelskega delavstva. *Sodobnost* 8, št. 5 (1940), str. 226–230.
- Vodušek Starič, Jera. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Vošnjak, Josip, ur. *Poročilo o kmetijski anketi dne 17. in 18. aprila 1884. v Ljubljani*. Ljubljana: Deželni odbor kranjski, 1884.
- Vošnjak, Josip. Socialni problem in kmetski stan. *Letopis Matice slovenske*, 1885, str. 18–27.
- Vošnjak, Josip. Trtna uš in trtoreja. *Ljubljanski zvon*, 1893, št. 11.
- Wadekin, Karl-Eugen. The Place of Agriculture in the European Communist Economies: A Statistical Essay. *Soviet Studies* 29 (1977), str. 238–254.
- Warman, Arturo. *Corn & Capitalism: How Botanical Bastard Grew to global Dominance*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.

Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva. Ljubljana: Kmetijska zbornica, 1939.

Zdovc, Hedvika. *Sejmi na Celjskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja.* Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2006.

Žmavc, Andrej. *Vinski zakon in kletarski vedež.* Maribor: samoizdaja, 1932.

Elektronski viri

Statistični letopis 1953. Dostopno na: <https://www.stat.si/StatWeb/sl/yearbooks/index&year=1953> (pridobljeno 21. 3. 2022).

Uliř, Hugo (1881–1965) *Slovenska biografija.* Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi741845/> (pridobljeno 21. 3. 2022).

IMENSKO KAZALO

A

Adamič, France 201, 234
Allcock, John 109, 114, 117, 234
Ambrožič, Matjaž 240
Antoličič, Gregor 83, 244
Arnold, Thomas 70, 234

B

Bell, Colin 69, 234
Bičanić, Rudolf 162, 234
Bilimovič, Aleksander 234
Billig, Michael 211, 234
Bogataj, Janez 234
Bohinjec, Joža 54, 55, 234
Bojnec, Štefan 123, 234
Bokovoy, K. Melissa 107, 111, 235
Borak, Neven 123, 236, 239, 243
Boyd, Michael 123, 235
Bratko, Ivan 235
Brence, Andrej 46, 235
Britovšek, Marjan 144, 235
Broadberry, Stephen 83, 235
Brojan, Matjaž 235
Bruckmüller, Ernst 129, 235

C

Cankar, Ivan 75, 76, 235
Cecić, Ines 89, 242
Cimperšek, Mitja 26, 235
Coleman, James 68, 235

Č

Čepič, Zdenko 100, 103, 106–108, 110–112, 121, 235, 236

Čoh Kladnik, Mateja 103, 105, 115, 236
Čukanović, Savo 106, 236

D

Degen, Friderik 129, 130, 137, 139, 236
Drnovšek, Marjan 236
Dular, Jože 70–73, 236

E

Erjavec, Fran 20, 138–140, 236
Erpič, Jože 190, 192, 236

F

Fassin, Didier 70, 236
Ferenc, Tone 89, 90, 236, 237
Fine, Garry Alan 68, 237
Fischer, Jasna 86, 235–237, 244

G

Gabrič, Aleš 235, 237
Garič Petrovič, Gordana 161, 237
Glušič, Helga 236
Goriup, Sergej 197, 201, 209, 237
Gosak, Ivan 47, 237
Granda, Stane 80, 212, 237
Guinnane, Timothy 77, 238
Guštin, Ida 190, 238

H

Harrison, Mark 83, 235, 238
Himmelreich, Bojan 83, 238
Hladnik, Miran 11, 238
Hofler, Richard 123, 238

Hrček, Lojze 199, 238
Hrobat Virloget, Katja 152, 238

I

Ichijo, Atsuko 211, 238
Ilešič, Svetozar 238

J

Jamnik, Anton 20–23, 238
Janša, Olga 28–30, 238

K

Kačičnik Gabrič, Alenka 72, 238
Kalc, Aleks 240
Kardelj, Edvard 107, 108, 118, 119, 238
Karlovesek, Jože 45, 238
Kleindienst, Katja 83, 246
Komadinski, Milan 54, 56, 61–64, 239
Koprivec, Ignac 52, 239
Košenina, Milan 182, 239
Kravos-Lombar, Angela 54, 239
Krek, Janez 49, 50, 60, 66, 239, 240
Kreps, Gary 68, 69, 239
Kresal, France 33, 239
Križanič, Franci 239
Krošl, Jože 137–139, 142, 239
Kuljaj, Ivo 211, 213, 239
Kuret, Niko 146, 239

L

Lampe, John 31, 239
Larsson, Jesper 19, 50, 242

Lazarevič, Žarko 24, 41, 55, 59–61, 65, 66, 71, 73, 80, 89, 95, 97, 99, 141, 142, 162, 176, 177, 198, 236, 238–241, 244
Loncarevic, Ivan 122, 241
Lorenčič, Aleksander 172, 175, 241, 244

M

Maček, Jože 38, 136, 137, 141, 143, 155–157, 161, 165, 167, 168, 170, 241
Maister, Hrvoj 33, 35–37, 241
Makarovič, Gorazd 144, 152, 241
Makarovič, Marija 68, 241
Marentič, Janez 52, 140, 241
Massey, Douglas 40, 241
Mihelič, Darja 237, 240
Mikuž, Metod 83, 241
Mlinar, Zdravko 67, 241
Mocarelli, Luca 19, 50, 242
Moder, Janko 44, 241
Mohorič, Ivan 26, 44, 241, 242
Mrkun, Anton 43, 46, 242
Möderndorfer, Vinko 34, 241

N

Nečak, Dušan 89, 242
Newby, Howard 69, 234
Nikolić, Milan 162, 163, 169, 170, 242
Nishimizu, Mieko 123, 242
Nordhaus, William 128, 243
Novak, Alojzij 83, 84, 89, 242
Novak, Vilko 45, 242

O

Offer, Avner 83, 242
Ogorelec, Bogomir 46, 242

P

Page, John 123, 242
Pančur, Andrej 206, 242
Panjek, Aleksander 12, 19, 50, 238, 240, 242
Partlič, Slava 242
Patik, Leon 46, 242
Payne, James 123, 238
Peternel, Miroslav 40, 242
Pevce, Anton 34, 243
Pirc, Gustav 212, 243
Pirc, Ivo 209, 243
Porenta, Luka 243
Pretnar, Janko 46, 243
Prinčič, Jože 66, 89, 98, 123, 172, 175, 240, 241, 243
Pučnik, Jože 116, 117, 243
Pulko, Borut 200, 243
Puntar-Štancar, Ivan 84, 90-93, 243

R

Račič, Božo 45, 243
Radić, Đorđe 162, 243
Ranta, Ronald 211, 238
Razpotnik Visković, Nika 96, 243
Rösener, Werner 129, 243

S

Samuelson, Paul 128, 243
Schultz, Theodore 83, 243
Senjur, Marjan 128, 243

Seručnik, Miha 96, 193, 195, 243, 244

Slabe, Janja 207, 208, 244

Stabej, Jože 143, 244

Stiplovšek, Mirko 244

Stoianovich, Trajan 159, 244

Studen, Andrej 41, 244

Sunčič, Mitja 47, 244

Sundhausen, Holm 159, 244

Svoljšak, Petra 83, 244

Swain, Nigel 112, 244

Š

Šapla, Anton 28–30, 244

Šivic, Anton 26, 245

Šlavs Koštomaj, Breda 124, 245

Šorn, Jože 175, 176, 245

Šorn, Mojca 14, 83, 245

Štern, Vilko 198, 199, 245

Štibler, Miloš 27, 30, 245

T

Terčelj, Dušan 212, 245

Thomas, Colin 123, 235

Tochitch, Desimir 114, 245

Tomasevich, Jozo 24, 25, 37,

101, 161, 164, 165, 169, 245

Trček, Fran 59, 60, 245

Trošt, Janko 45, 245

Turk, Jernej 123, 245

U

Uliř, Hugo 48, 247

Uratnik, Filip 23, 33–35, 39,

42, 43, 73, 242, 245

V

Valenčič, Vlado 40, 130, 158,
164, 177, 178, 181, 185, 203,
204, 245, 246
Veselinov, Dragan 101, 102, 104,
108, 110, 119, 123, 124, 246
Vodopivec, Peter 83, 246
Vodopivec, Vlado 74, 75, 246
Vodušek Starič, Jera 98, 246
Vošnjak, Josip 49, 57, 58, 59,
196, 246

W

Wadekin, Karl-Eugen 246
Warman, Arturo 144, 246
Wenger, Dennis 68, 69, 239

Z

Zdovc, Hedvika 45, 247

Ž

Žitnik Serafin, Janja 236, 240
Žmavc, Andrej 208, 247

O AVTORJU

Žarko Lazarević se prvenstveno ukvarja z gospodarsko zgodovino. Vsebinsko s svojimi raziskavami posega na različna področja gospodarskega razvoja Slovenije. Tematika njegovega raziskovalnega dela sega od preučevanja razvoja kmetijstva, procesa industrializacije, razvoja finančnega sektorja, združništva, podjetništva, nacionalizma v ekonomiji/nacionalnega interesa, oglaševanja in blagovnih znamk ter vsebin upravljanja zgodovine. Temu se pridružuje tudi raziskovanje vpliva gospodarskih procesov na družbeno strukturo in v tem okviru zlasti dolgoročno strukturno spreminjanje gospodarsko-socialne podobe Slovenije. Kot znanstveni svetnik je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Na primorski univerzi kot redni profesor predava gospodarsko zgodovino. Je avtor ali soavtor več kot 200 člankov, 13 monografij in urednik 14 zbornikov. V zadnjih letih je (so)uredil zbornike *School History and Textbooks: A Comparative Analysis of History Textbooks in Japan and Slovenia* (2013), *Strategije in prakse energetske oskrbe v Sloveniji* (2015), *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi* (2015), *Slovenci in Bolgari med zahodnimi in vzhodnimi vplivi* (2016), *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (2018), *The 20th Century through Historiographies and Textbooks: Chapters from Japan,*

East Asia, Slovenia and Southeast Europe (2018) in *Stoletje družine Tönnies: zgodovina in tehniška dediščina* (2019). Izšle pa so tudi naslednje monografije *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (2009), *Prilozi finansijski istoriji Jugoistočne Evrope 20. veka: pregledi iz Slovenije i Srbije* (2011), *Iz malega v veliki svet: pol stoletja koncerna Kolektor* (2012), *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije* (2015), *Između straha i nade: gospodarsko-povijesne studije o teškoćama modernizacije* (2018) in *73.000 bančnih dni: zgodovina, izkušnje in spomini* (2020).

Delo ob uvodnem razmišljanju obsega dva obsežnejša dela z več sistematično zaokroženimi poglavji in povzetek. Gre za obravnavo dveh ravni procesov, in sicer 'širše slike razmer v kmetijstvu' ter 'posameznih epizod iz zgodovine kmetijstva'. V prvem delu avtor obravnava makrozgodovinske procese, ekonomski položaj kmetov in kmetijstva, donosnosti kmetij in kmečkega dela, percepcije in razumevanja zadolževanja, socialnih in ekonomskih konfliktov na podeželju, preizkušenj kmečkega racionalizma v vojnih razmerah, v drugem delu pa posamezne panoge in momente prestrukturiranja v kmečki strukturi na primeru pridelave koruze, mlekarske industrije ter vinogradništva ob upoštevanju naraščanja formalne in neformalne izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva.

Aleksander Lorenčič

Lazarevič opozori na dva pogleda na zadolževanje, Krekovega (krivični nasledek kapitalistične ureditve) in Vošnjakovega (imanentna kmetijska kriza), ki jima je skupno slovensko nacionalno gledišče. Dolg razume kot stičišče osebnih ekonomskih in socialnih razmer, posameznikovih aspiracij in makropodobe družbe in gospodarstva. Nanj gleda torej z vidika ekonomskega zgodovinarja, ki spremlja procese ekonomske in socialne modernizacije, s čimer kmetje postanejo akterji in ne več zgolj pasivni opazovalci.

V sklepu prvega dela je v poglavju Novo štetje predstavljen državni poseg (v agrarno sfero po drugi svetovni vojni), s katerim komunistična oblast ne doseže svojih politično-ideoloških ciljev, vendar pa pohitri spremembe v vaškem svetu, tudi z utrjevanjem negativne podobe kmetov, ki je posledica različnih socialnih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov, hkrati pa historičnih izkušenj in splošnega odnosa do kmetijstva in kmetov v daljši časovni perspektivi.

Željko Oset

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**

Cena: 25 EUR

